

Ба 49 901

V

Baltknie...

Baltknie...

БД 49901

Проф. П. А. БУЗУК

АСНОЎНЫЯ ПЫТАНЬНІ МОВАЗНАЎСТВА

Падручная кніга для настаўнікаў беларускае мовы і студэнтаў-лінгвістых

4
БД 49901

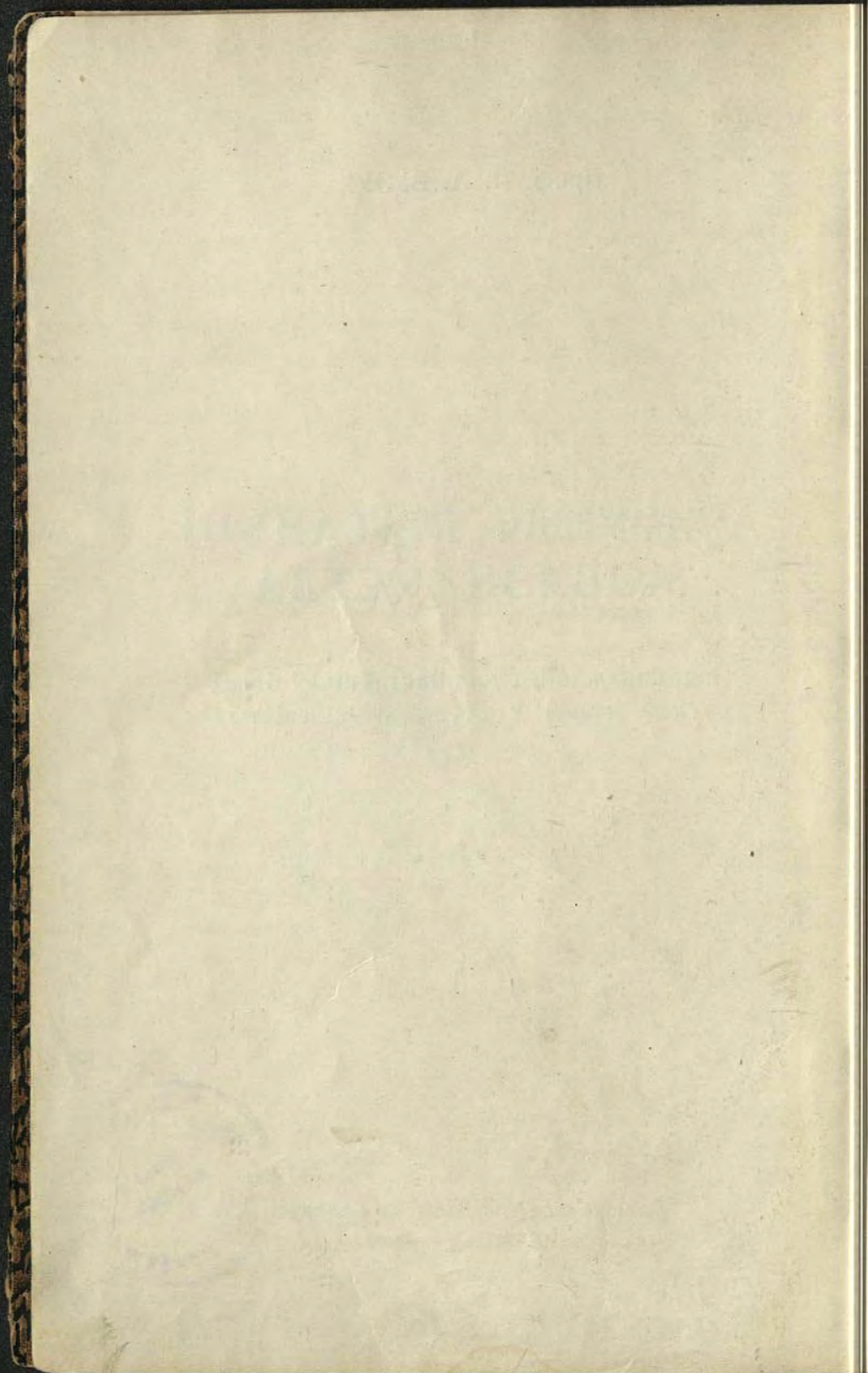
Бел. Выход
1924 г.

Мет

Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі
М Е Н С К — 1926

Б 4
Б 90

Проф. П. А. БУЗУК

АСНОЎНЫЯ ПЫТАНЬНІ МОВАЗНАЎСТВА

Падручная кніга для настаўнікаў бела-
рускае мовы і студэнтаў-лінгвістых

Пераклад П. ЖАРСКАГА

Дзяржаўнае Выдавецтва Беларусі
М Е Н С К — 1926

L. V. B.
 № _____ in. 211.0995

Проф. П. А. БЛЯК

МОВА ЗНАЎСТВА
 АСНОЎНЫЯ ПЫТАННІ

Прадучыня кніжкі для вастраўнага дэма-
 ўрацы мовы і студэнцка-апітальных

Тэрэста П. ЖАРСКАГА

25 01 2009

БДВ № 561.

Галоўлігбел № 19265.

Менск, 2-ая дзярж. друк. (У ліку 3.000 экз.)

ПРАДМОВА ДА 3-га ВЫДАНЬНЯ.

Даная кніга зьяўляецца радыкальнай пераапрацоўкай маіх „Основных вопросов языкознания“. Зьмены і папраўкі заключаюцца ў наступным. Папершае, я вылучыў галоўнае ад другараднага альбо больш складанага, якое і друкуецца цяпер другім, больш дробным, шрыфтом, найменш-жа патрэбны для шырокіх колаў чытачоў матэрыял (а такжа IX р.) я зусім выпусьціў. Складаныя пытаньні я імкнуўся выкласьці больш зразумелаю моваю. Асабліва перарабіў я разьдзелы, прысьвечаныя граматыцы. Падругое, я, у сувязі з літаратурай, што зьявілася за апошнія два гады, а таксама ў сувязі з рэцэнзіямі на папярэднія выданьні маёй кнігі, правіў некаторыя недакладнасьці і ўнёс шэраг дадаткаў. Самае-ж галоўнае, я імкнуўся прыстасаваць сваю кнігу к патрэбам настаўніка беларускае мовы, ілюструючы многія палажэньні прыкладамі з мовы і літаратуры беларускай. Таксама маю надзею, што кніга дапаможа орыентавацца ў пытаньнях сваёй спэцыяльнасьці ня толькі настаўніку беларускай мовы, бо, поруч з новымі прыкладамі, засталіся ў кнізе і прыклады з расійскае і іншых моў. Нарэшце, маю на мэце, што кніга зможа, з прычыны ўсяго сказанага, саслужыць таксама ролю падручніка па ўводзінах у мовазнаўства для студэнтаў Б. Дз. Унівэрсытэту, у якім маю гонар працаваць.

Проф. П. Бузук.

Менск, 10/III 1926 г.

Прырода слова і яго ўтварэнне ў чалавечай псыхіцы.

Выкладанне галоўнейшых задач навукі аб мове мы пачнем з азначэння прыроды чалавечага слова.

Гук, які мы вымаўляем без значэння, ня будзе яшчэ словам. Калі мы пераставім гукі, што складаюць слова *рука*, мы не атрымаем зноў слова, бо гукавое злучэнне *акур* ня мае ніякага значэння.

Слова—гэта злучэнне знадворнага знаку, гукавога ці пісьмовага, альбо замяняючага іх психолёгічнага прадстаўлення з пэўным значэннем або думкаю. Разам з паняццямі і прадстаўленнямі, што абазначаюцца ім, яно зьяўляецца злучнасьцю псіхічных процэсаў асоцыяцыі і апэрэцыі.

Але, з другога боку, і мысленне немагчыма бяз слоў; псіхічныя процэсы, якія складаюць змест нашых думак, абавязкова выражаюцца ў слове і звязваюцца з ім непадзельна.

Да слова-ж няма ніякай думкі. Аб чым-бы мы ні падумалі, мы нямінуча сваю думку павінны выказаць словамі.

✓ Мысленне—гутарка з самім сабою.

Гэта зьяўляецца зразумелым нават людзям, якія стаяць на ніжэйшай ступені разьвіцця. Так, напрыклад, полінезійцы мысленне называюць „гутаркаю ў жываце“.

Але шырокая інтэлігентная публіка любіць звычайна прыводзіць супроць гэтага прэрэчаньне, паказваючы на тое, што мы часта думаем бяз слоў, альбо на тое, што мы што-небудзь добра можам разумець, ня ўмеючы выразіць, аднак, нашу думку словамі. Але тыя, што прэрэчаць, такім чынам, утвараюць психолёгічную памылку, прымаючы за мысленне дзейнасьць выябражэння, якая сапраўды можа працякаць бяз слоў: у нашай сьведомасьці могуць бяз слоў зьяўляцца і асоцыявацца адзін з другім розныя пачуцьцёвыя вобразы; але гэтыя канкрэтныя непадзельныя ўспрыманьні і прадстаўленьні ня будуць яшчэ ведамі, мысленнем.

Мысленне, у строгім сэнсе гэтага слова, ёсьць актыўная дзейнасьць пазнаючага суб'екта, якая опэруе пры дапамозе паняццяў; яна складаецца, папершае, ва ўтварэньні паняццяў (дзейнасьць канцэпцыі), у злучэньні альбо разлажэньні паняццяў (суджэньне) і ў вывядзеньні новага суджэньня з двух або некалькіх даных (умазаклучэньне). У процілегласьць выябражэньню, мысленне ўжо нямінуча

зв'язуєцца са словам, складаючы разам з ім непадзельны комплекс асоцыяцыйных і апэрцэпцыйных процэсаў.

Дзеля таго, каб зразумець ролю слова ў мысьленні, мы зробім экскурс у галіну псыхолёгіі і намалюем сьцісла малюнак утварэньня паняцьця.

Паняцьці звычайна азначаюць, як прадстаўленьне, якое належыць да цэлае клясы падобных прадметаў. Як-жа яно нараджаецца?

Утварэньне паняцьцяў прадстаўляе складаны псыхолёгічны процэс, галоўнымі бакамі якога зьяўляюцца сынтэз і аналіз. Першым момантам ва ўтварэньні паняцьцяў зьяўляецца сынтэз, заснаваны на асоцыяцыі па падабенству. Успрымаючы знаёмую ўжо нам зьяву А, наша сьвядомасьць успамінае аб мінулым падобным успрыяцьці і сынтэзуе, супроцьстаўляючы іх адно другому, не вылучаючы, аднак, агульных азнак падабенства.

У другі момант наступае дзеяньне аналізу, галоўным арудзьдзем якога зьяўляецца актыўная апэрцэпцыя.

Дзякуючы так званай „зьмене падарожных элемэнтаў“, наша актыўная апэрцэпцыя памячае розьніцу і робіць выбар і, адкінуўшы непадобныя азнакі з двух вобразаў, якія знаходзяцца адначасова ў нашай сьвядомасьці,—успрыяцьці і ўспаміны, вылучае толькі агульныя для іх азнакі, якія і складаюць зьмест утворанага лёгічнага паняцьця.

Цяпер мы разглядзім, у якіх псыхофізыялёгічных процэсах працяляецца агульнае паняцьце.

Ці сапраўды адпавядае паняцьцю „расьліна“ такое агульнае прадстаўленьне, якое абыймала-б усіх прадстаўнікоў расьліннага царства, што ўваходзяць у яго? Ці існуе ў нашай псыхіцы такое агульнае прадстаўленьне, якое было-б і травой, і дрэвам, і чаротам разам?

Самыя простыя псыхолёгічныя назіраньні стала нам даводзяць немагчымасьць атрымаць такое агульнае прадстаўленьне. Калі мы паспрабуем прадставіць сабе паняцьце ва ўсёй шырыні яго аб'ёму, у нашай сьвядомасьці пачнуць зьяўляцца асобныя прыватныя прадстаўленьні, якія ўваходзяць у аб'ём данага паняцьця: то трава, то куст (куст пэўны, які расьце ў нашым садзе), то дрэва (акацыя, што расьце каля майго вакна). Такое прыватнае прадстаўленьне і будзе намесьнікам агульнага прадстаўленьня альбо паняцьця. Але падобнага роду намесьнікі выпадковы і неакрэсьленыя. Агульнае значэньне атрымлівае паняцьце тады, калі яго намесьнікам становіцца заўсёднае, зразумелае другім людзям слова.

Існаваньне сваё агульнае прадстаўленьне атрымлівае толькі ў слове, што абазначае яго. Мы пастолькі ўладаем агульным паняцьцем расьліны, паколькі існуе толькі слова, што абазначае яго, альбо нават звычайны жэст, які зьяўляецца эквівалентам данага паняцьця.

Такая роля слова, як знадворнага знаку, непадзельна звязанага з думкаю; паняцьце рэалізуецца ў ім, як у валявым жэсьце, што аб'ектывізуе продукты ўнутраной, псыхічнай дзейнасьці.

Разам з гэтым знадворным знакам-жэстам паняцьце складае цэлы асоцыяцыйны процэс, які мы будзем называць процэсам слова-думкі. Асоцыяцыйны характар слова зьяўляецца першай і галоўнейшай яго рысай. Гэты погляд будзе служыць нам адыходным пунктам ва ўсіх нашых далейшых разважаньнях.

У пачатку разьдзелу мы казалі, што бяз слова няма мысьленьня, якое прадстаўляе сувязь знадворнага гукавога знаку са значэньнем. Але разважаючы аб чым-небудзь, мы, у рэчаіснасьці, не вымаўляем голасна слоў; гукі слова замяняюцца, як тавар монэтаў, яго адпаведнымі эквівалентамі—слухавымі і моторнымі прадстаўленьнямі.

У пісьменных людзей да паказаных асоцыяцый далучаецца яшчэ асоцыяцыя са зрокавым вобразам напісанага альбо надрукованага слова, ці з прадстаўленьнем рухаў рукі, з дапамогаю якіх мы пішам данае слова.

У гэтым складаным процэсе асоцыяцыі слухавых, моторных або зрокавых прадстаўленьняў з інтэлектуальнымі элемэнтамі значэньня і складаецца процэс мовы, які проф. Томсон азначае як здольнасьць разумець—гаварыць—чытаць—пісаць.

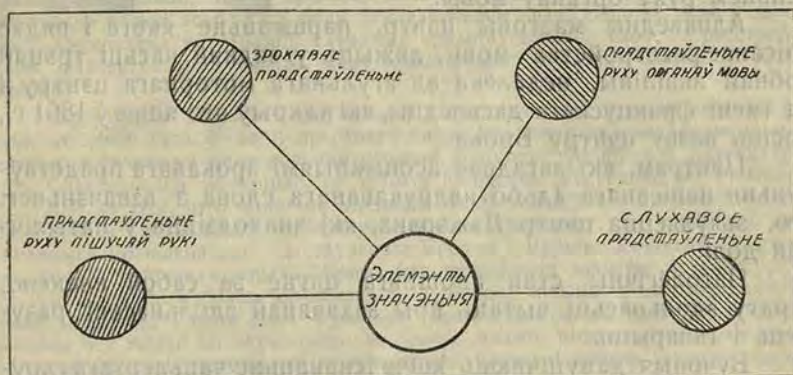
І ў кожны з асобных момантаў гэтага складанага процэсу мовы ўзбуджаюцца асобныя асоцыяцыі, якія адзначаюцца іншымі членамі і іншым парадкам. Так, пры слуханьні гутаркі другога чалавека ў нашу сьвядомасьць пранікаюць слухавыя прадстаўленьні слоў, якія і выклікаюць прадстаўленьне элемэнтаў значэньня. У гэтым зьяўляецца процэс разуменьня. Пры процэсе-ж гаварэньня парадак асоцыяцый будзе іншы. Першапачатковым момантам зьяўляюцца элемэнтны значэньня, якія выклікаюць адпаведнае прадстаўленьне руху органаў мовы. Процэс чытаньня складаецца ў асоцыяцыі зрокавага прадстаўленьня са значэньнем, і, нарэшце, парадак асоцыяцый пры пісьме будзе адпавядаць парадку пры процэсе гаварэньня: элемэнтны значэньня асоцыююцца з моторнымі прадстаўленьнямі пішучай рукі.

У кожнага чалавека можа пераважаць той ці іншы род прадстаўленьняў. У людзей, якія жывуць разумовым жыцьцём, пры шпаркім мысьленьні слухавыя, моторныя ці зрокавыя прадстаўленьні выпіхаюць элемэнтны значэньня і могуць беспасярэдна асоцыявацца адзін з другім. У пісьменных людзей пераважаюць асоцыяцыі з зрокавым прадстаўленьнем напісанага ці надрукованага слова, альбо з моторнымі прадстаўленьнямі рухаў рукі. І ўсвойваюцца гэтыя асоцыяцыйныя шляхі не адначасова. А якраз у дзяцей (а таксама ў дарос-

лых пры вывучэнні якое-небудзь мовы) раней набываецца здольнасць разумець, чым здольнасць гаварыць, здольнасць чытаць у параўнанні са здольнасцю пісаць.

Гэтая психалёгічная сутнасць процэсу слова.

Схэматычна гэтую злучнасць здольнасцяў, якая называецца мовай, можна прадставіць у наступным выглядзе.

Цяпер мы разгледзім, якія фізіялёгічныя зьявы ляжаць у васнове паказаных психічных процэсаў. Усім пералічаным відам асоцыяцыі адпавядаюць пэўныя цэнтры ў кары вялікага мозга (цэнтры Брока, Вэрніке, Degerine'a і графічны цэнтр). Існаваньне гэтых цэнтраў было адкрыта дзякуючы назіраньням над мазгом людзей, якія пры жыцці хварэлі частковай афазіяй.

Так, было заўважана, што пры паражэнні альбо разбурэнні задняй часці першай вісочнай зьвіліны левае поўкулі (у ляўшуноў—правае поўкулі), што ляжыць бліжэй да агульнага слухавога цэнтру, чалавек захворвае амнестычнай афазіяй альбо так званай славеснай глухатою: успрымаючы наогул гукі, ён губляе, аднак, здольнасць разумець гукі чалавечае мовы, гэта значыць злучаць слухавыя прадстаўленьні з элементамі значэння. З гэтага заключаюць, што паказаная зьвіліна, названая цэнтрам Вэрніке, па імені адкрыўшага яе дасьледцы, і зьяўляецца цэнтрам, які загадвае адпаведнай асоцыяцыяй, і ляжачым як-бы на асоцыяцыйным шляху паміж слухавым прадстаўленьнем і прадстаўленьнем значэння.

Пры гэтым захворванні чалавек можа захаваць здольнасць гаварыць, гэта значыць зьвязаць элементы значэння з рухавымі прадстаўленьнямі, хоць наогул у большасці выпадкаў паражэнне цэнтру Вэрніке, з прычыны трывалай асоцыяцыі паміж слухавымі і моторнымі прадстаўленьнямі, якая ўстанаўляецца, цягне за сабой таксама функцыянальнае расстройство здольнасці гаворкі.

Другім відам расстройства мовы зьяўляецца атактычная альбо рухавая афазія, якая заключаецца ў тым, што хворы, ня трацячы часта здольнасці чуць і разумець чужую мову, ня можа, аднак, сам перадаваць свае думкі другім людзям. Ён можа вымаўляць асобныя бяссэнсныя гукі, але няздольны асоцыяваць думкі з азначаным і неабходным прадстаўленьнем руху органаў мовы.

Адпаведны мазговы цэнтр, паражэньне якога і вядзе апісанае расстройства мовы, ляжыць у задняй часьці трэцяй лобнай зьвіліны, недалёка ад агульнага моторнага цэнтру і па імені францускага дасьледцы, які адкрыў яго яшчэ ў 1861 г., носіць назву цэнтру Брока.

Цэнтрам, які загадвае асоцыяцыямі зрокавага прадстаўленьня напісанага альбо надрукаванага слова з азначэньнем яго, зьяўляецца цэнтр Джэрэна, які знаходзіцца ў патылічнай долі.

Патолёгічны стан апошняга цягне за сабой алексію, страту здольнасці чытаць пры захаванай здольнасці разумець і гаварыць.

Вучоныя дапушчаюць яшчэ існаваньне чацьвертага слоўнага цэнтру, асобнага моторна-графічнага цэнтру, паражэньне якога зьяўляецца прычынай аграфіі, якую Шарко хітра назваў „афазіяй рукі“.

Кожны з двух апошніх відаў расстройства мовы—алексія і аграфія, з прычыны ўтворанай камплікацыі паміж зрокавымі і моторна-графічнымі прадстаўленьнямі, у большасці выпадкаў таксама звычайна падарожнічае адзін з другім.

З другога боку, зрокавыя вобразы слова досыць трывала зьвязаны з яго слуша-рухавымі прадстаўленьнямі, як гэта пацвярджаецца назіраньнямі вучоных, якія даводзяць, што чытаньне звычайна саправаджаецца ўнутраным вымаўленьнем слоў. Бяз гэтага ўнутранага вымаўленьня можна зразумець, і то цяжка, толькі асобныя словы і невялікія сказы, разуменьне-ж больш даўгіх сказаў пры падаўленьні ўнутраной мовы становіцца немагчымым. Даную акалічнасьць можна было-б растлумачыць, дапусьціўшы, што шлях ад зрокавага цэнтру да цэнтру значэньня ляжыць ня проста, а праз іншыя цэнтры, альбо, па крайняй меры, праз цэнтр слушаваых вобразаў. Але з прычыны таго мы ўсё-ткі можам навучыцца з дапамогаю практыкаваньняў чытаць толькі вачамі, і такім чынам бязумоўным становіцца існаваньне хоць і слабога, але простага шляху ад цэнтру зрокавых вобразаў да цэнтру прадстаўленьняў значэньня слоў, то дзеля гэтага Мэйман і лічыць больш удалым не фізыолёгічнае, а псыхолёгічнае тлумачэньне данай праблемы. Як відаць, мы мову слоў вывучылі раней і прыстасоўвалі значна часьцей, чым чытаньня словы, дзеля гэтага асоцыяцыя паміж прадстаўленьнем значэньня і словам, якое вымаўляецца, больш трывалая,

чым паміж значэннем і бачным словам (Очерк экспериментальной педагогики, перевод Болтунова, 1916, стр. 343).

Вучэнне Брока і Вэрніке аб мозгавых цэнтрах крытыкаваў Мары ў сваёй працы „Revision de la question de l'aphasie etc“ (La semaine medicale, 1906). Грунтуючыся на фактах, якія супярэчаць вучэнню аб цэнтры Брока, а іменна, на выпадках афазіі без паражэння зьвіліны Брока і, наадварот, на выпадках паражэння гэтае зьвіліны без афазіі, а таксама і на сувязі рухавай афазіі са слухавой, Мары прыходзіць да наступных вывадаў: афазія Брока зьяўляецца толькі асаблівага роду ўскладненнем афазіі Вэрніке, якая, у сваю чаргу, абумоўлена ня стратай слухавых прадстаўленьняў слоў, а расстройством інтэлектуальнай сфэры, якая дэкалізуецца па Мары якраз у пасе Вэрніке.

Аргументы Мары не зьяўляюцца ў выстарчаючай ступені пераканаўчымі, як давеў гэта ў сваёй прыгожай кнізе „Клинические и экспериментально-психологические исследования речевой функции“ (1908) д-р Аствацатураў. Спасаўшыся, папершае, на заўвагу Манакова (Ergebnisse der Physiologie, 1907) аб тым, што клінічны матэрыял Мары складаўся з старыкоў, у якіх была помесь афатычных і інтэлектуальных расстройстваў, ён яшчэ раз пачывярдае правільнасць выстаўленага Брока і Вэрніке вучэння аб цэнтрах мовы. Выпадкам афазіі Брока без паражэння зьвіліны Аствацатураў дае чыста псыхолёгічнае тлумачэнне, а іменна, лічыць іх вынікам цеснай сувязі моторных і сэнзорных функцый, адваротныя-ж выпадкі паражэння зьвіліны без афазіі ён тлумачыць, як вынік досыць шпарка ўтворанай кампенсацый функцый моторнага цэнтру іншымі часткамі лобнае зьвіліны (пры няпоўным паражэнні) альбо-ж адпаведнай галіною правае поўкулі.

Другой адзначаючай рысай слова зьяўляецца яго апэрцэпцыйны характар.

Слова—сродак апэрцэпцыі, формулюе гэту думку Штэйнталь.

Апэрцэпцыя наогул прадстаўляе асыміляцыю пазнаваемага пазнанаму, тлумачэнне невядомага пры дапамозе вядомага; па азначэнню Вундта, апэрцэпцыйнай называецца „уступ прадстаўленьня ва ўнутраны фіксацыйны пункт сьвядомасці“ (Вундт. Основы физиологической психологии).

Па сваёй псыхолёгічнай аснове яна зводзіцца, зразумела, да процэсу асоцыяцый. Але ў такім першапачатковым праяўленьні мы маем яшчэ справу з пасуўнай апэрцэпцыйнай. Пры ўспрыманьні-ж складанага прадстаўленьня альбо цэлага раду прадстаўленьняў пачынае дзейнічаць актыўная апэрцэпцыя, якая зьвязана з процэсам разьлічэння і выбару.

Выбар, які ўтварае актыўная апэрцэпцыя, знаходзіцца ў сувязі з нашым валявым імкненьнем; паводле слоў Джэмса, ён абумоўлен інтарэсам, і дзеля гэтага процэс актыўнай апэрцэпцыі ёсьць процэс волі.

„Апэрцэцыя і рэакцыя волі належаць у істотных рысах да аднаго і таго самага процэсу“ (Вундт, ібід., стар. 817).

Гэты процэс апэрцэпцыі зьяўляецца псыхолёгічнай схэмай усёй дзейнасьці пазнаньня і па свайму лёгічнаму значеньню прадстаўляе процэс сьуджэння, прычым непалічэнае ўспрыманьне, якое апэрцэпуецца і належыць пазнаньню, будзе дзейнікам, апэрцэпцыйна і тлумачачым элемэнтам—выказьнікам.

Але гэтым у рэчаіснасці справа не канчаецца.

Працэс апэрцэлпыі, як і ўсякая іншая психолёгічная зьява, рэалізуецца і завяршэнне сваё атрымлівае ў слове, альбо нават звычайным жэсьце.

Як жэст, гэтак і слова, ня глядзячы на значную паміж імі розніцу, набывае ўласьцівасьць, дзякуючы заўсёднаму значэнню і заўсёднай знадворнай форме, раскладаць пачуцьцёвы вобраз і адшукваць у ім агульнае з раней пазнаным і становіцца, такім чынам, сродкам абазначэння ўсіх падобных успрыманьняў і прадстаўленьняў, становіцца психолёгічным выказьнікам да ўсіх наступных дзейнікаў.

У гэтым пазнаваньні знаёмых нам зьяў і іх абазначэньні альбо названьні і складаецца ўсё наша пазнаньне. І як бы мы ні назвалі прадмет, зусім бязумоўным зьяўляецца тое, што бяз жэсту ці слова, як прэдыкату суджэння, немагчыма нікае мысьленьне.

Мы гаворым і мысьлім толькі сказамі.

Першае слова, якім азначаецца пачатковы момант мовы, і нават першапачатковы жэст, будзе ўжо сказам, і з аналізу яго, як лічыць проф. Ф. Зялінскі ў сваім артыкуле аб працы Вундта, і патрэбна-б было пачынаць дасьледзіны мовы.

Зьвяртаючыся да дасьледзін психолёгічнай прыроды суджэння—сказу, мы бачым, што азначэнне суджэння, як злучэння прадстаўленьняў ці слоў супярэчыць рэчаіснасці.

Мы ўжо бачылі, што психолёгічны выказьнік зьяўляецца раскладаньнем непадзельнага пачуцьцёвага прадстаўленьня ці думкі. Яшчэ Штэйнваль першы паказаў, што суджэнне ня ёсьць злучэньне двух паняцьцяў альбо прадстаўленьняў, але „пачуцьцёвы вобраз ёсьць першае, прэдыкат-жа—раскладаньне гэтага адзінства“.

Але больш пэўна разьвівае гэтую думку Вундт.

Каб вытлумачыць прапанаванае ім азначэнне сказу, мы прывядзем наступны прыклад.

Нам дадзены сказ: дрывасек піліць бярвяно. Першапачатковым непадзельным вобразам для нас зьяўляецца від бярвяна, дрывасека і пілы. Потым наша ўвага вылучае з агульнага малюнку прадстаўленьне дрывасека і прадстаўленьне бярвяна. Атрыманыя такім шляхам падзельныя прадстаўленьні выклікаюць адпаведныя прадстаўленьні артыкуляцыйных рухаў. Выразіўшы пры гэтым канчаткам вінавальнага склону адзіночнага ліку бярвяно, а таксама парадкам слоў (што асабліва важна пры супаданьні форм назоўнага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку) сынтаксычныя адносіны паміж прадстаўленьнем дрывасека і прадстаўленьнем бярвяна, мы атрымаем сказ, які Вундт і азначае як „выраженное средствами языка производное расчленение совокупного представления на его составные части, поставленные в логическое отношение друг к другу“.

Шляхам далейшага расчлянення з асноўнага прадстаўлення вылучаецца шэраг азнак (стары дрывасек, піліць пілою, тоўстае бервяно), і разам з гэтым мы атрымаем шэраг новых суджэньняў.

Аналіз злучнага прадстаўленьня распадаецца, такім чынам, на рад пасьлядоўных актаў апэрцэпцыі, з якіх кожны будзе раздваеньнем папярэдняга складанага прадстаўленьня. Сродкам-жа гэтай апэрцэпцыі, як мы ўжо гаварылі раней, і зьяўляецца слова. Такім чынам, слова ня толькі асоцыяцыйны, але ў той самы час і апэрцэпцыйны процэс.

У гэтай уласьцівасьці расчляняць складанае прадстаўленьне на часткі і кожную частку азначаць адпаведнай адзінкай, але, самае галоўнае, у здольнасьці азначаць за тым і адносіны паміж часткамі расчлянёнага цэлага і заключаецца галоўная адзнака мовы чалавека ад мовы жывёл. Романэс („Духовная эволюция человека“, руск. пер., 1905 г., стар. 190, 191) вельмі ўдала параўноўвае мову чалавека з рухомым літаравым (друкарскім) запасам, які можна лёгка разьмяркоўваць у залежнасьці ад зместу думкі, у той час як мова жывёл, якая заключаецца галоўным чынам у разуменьні мовы чалавека, нагадвае скарэй стэрэотып: жывёлы беспасярэдна асоцыююць цэлы вобраз з вядомым словам. Якраз гэтым сэнсавым псыхолёгічным, а не гукавым, бокам і адзначаецца, галоўным чынам, мова чалавека ад мовы жывёл, якія здольны часамі (напрыклад, папугай, шпак) рабіць гукі, блізкія да членападзельных гукаў чалавечай мовы.

Але далей Вундт робіць памылку, сьцьвярджаючы, што наогул у разьвіцьці чалавечай мовы асобнае слова, як абазначэньне асобнае азнакі ці падзельнага прадстаўленьня, якое прадстаўляе рэзультат раскладаньня пачуцьцёвага вобразу, зьявілася пазьней з больш першапачатковых цэлых сказаў, што абазначаюць непадзельнае пачуцьцёвае прадстаўленьне.

Паўтарэньне данага комплексу гукаў, што прадстаўляе вядомае слова, і ўступленьне яго ў злучэньне з іншымі комплексамі—словамі і зьяўляецца, па Вундту, падставай для яго разьлічэньня і адасабленьня.

Але ў сутнасьці гэты погляд зьяўляецца праўдзівым толькі ў адносінах да сучаснае нам мовы.

У мінулым-жа жыцьці мовы асобнае слова, вырванае са сказу, не зьявілася пазьней цэлага граматычнага сказу; ім, г. зн. словам, выражалася ня толькі частковае прадстаўленьне, але таксама і непадзельнае пачуцьцёвае прадстаўленьне, і таму асобнае слова якраз раней ідзе за сказ сучаснага тыпу, які зьяўляецца ўжо выражэньнем падзельнага на свае часткі злучнага прадстаўленьня.

Праўда, гэта асобнае слова магло быць, уласна кажучы, цэлым словам ці, дакладней, адным з яго членаў пры прапушчаных іншых членах.

Прыняўшы гіпотэзу паралелізму онтогенэзісу мовы яго філгэнэзісу мы магчымасьць падобных слоў—сказаў у мове першабытнага чалавека можам пацвердзіць прыкладамі з мовы дзяцей, у якой *стул* (той) можа азначаць *стул упал*, *дай мне стул*, *это стул* і г. д.

Але ці будзе гэта прэдыкатыўнымі адносінамі да канкрэтнага вобразу, ці азначае яно падзельнае частковае прадстаўленьне.—бязумоўным зьяўляецца тое, што па-за процэсам яно ня існуе і, разглядае незалежна ад апошняга, яно сапраўды прадстаўляе абстракцыю.

РАЗЪДЗЕЛ II.

Пахаджэньне і разьвіцьцё мовы.

Цяпер пераходзім да пытання аб пахаджэньні мовы. Карыстаючыся вывадамі сучаснай псыхолёгіі народаў, мы прасочым цяпер процэс зараджэньня і далейшага разьвіцьця слова ва ўсёй яго псыхофізыолёгічнай паўнаце і закончанасьці. Мы пераканаемся, што на ўсіх ступенях свайго разьвіцьця таксама, як і ў момант свайго першапачатковага зараджэньня, слова зьяўляецца асоцыяцыйным процэсам, што абумоўлена агульнай асаблівасьцю чалавека ўсякае душэўнае перажываньне выяўляць у знадворных цялесных рухах.

Усякі псыхічны процэс, ня толькі паняцьце, але нават чыстае адчуваньне, успрыманьне і прадстаўленьне нямінуча адбываецца ў рознага роду цялесных рухах, якія Вундт называе „выразнымі рухамі“.

Гэтыя рухі трэба разумець ня як вынік уплыву псыхікі на цела, як разумеў іх Гэрбардт і іншыя прыхільнікі субстанцыянальнага разуменьня души. Пэўны псыхічны стан і адпаведны яму выразны рух зьяўляюцца, як раскрыў гэта Вундт у 1-м т. свайёй „*Velkerpsychologie*“, двума непадзельнымі бакамі аднаго і таго самага процэсу. У рэчаіснасьці афэкт і выразны рух зьяўляюцца разам цэлым псыхофізыолёгічным фактам, які мы толькі на падставе практычным шляхам утворанага аналізу і абстракцыі падзяляем на дзьве складаныя часткі. Распрацоўка пытання аб выразных рухах складае адну з самых галоўных заслуг Вундта.

Усе цялесныя рухі ў залежнасьці ад удзелу нашай волі ў іх праявах Вундт падзяляе на аўтаматычныя, якія паходзяць чыста фізыолёгічным шляхам, потым на інстынктыўныя, абумоўленыя якім-небудзь адным пабуджэньнем, і адвольныя, якія выцякаюць з барацьбы некалькіх мотываў, з якіх адзін, найбольш моцны, і становіцца імпульсам руху.

Як аўтаматычныя, так і адвольныя рухі вынікаюць з першапачатковых інстынктыўных.

З гэтых рухаў пры стыканьні некалькіх мотываў, як мы ўжо гаварылі, вынікаюць, папершае, адвольныя рухі і, падругое, аўтаматычныя, як вынік прывычкі, мэханізаваньне першапачатковых інстынктыўных рухаў.

Далей Вундт пераходзіць да галоўнага пытання першага разьдзелу—да азначэньня сутнасьці выразных рухаў,

вырашэньне якога было намечана ўжо ім у яго „Основаниях физиологической психологии“.

Выразныя рухі не прадстаўляюць якой-небудзь асобнай формы рухаў; да іх належаць пералічаныя ўжо віды рухаў як рэфлекторныя, так інстыктыўныя, так і адвольныя. Адзначаючай рысай іх зьяўляецца толькі іх симптоматычны характар. „Служачы праявай унутранага стану,—праявай, якая разумеецца другой істотай таго самага роду і можа выклікаць адказ з боку апошняй, рух становіцца сродкам выражэньня думкі або пачуцьця“ (Основан. физиологич. психолог., перевод Кандинского, 1880 г., стар. 973).

Далей Вундт дае клясыфікацыю выразных рухаў у залежнасьці ад тых псыхічных станаў, выражэньнем якіх яны зьяўляюцца. Ён адрозьнівае выразныя рухі, якія служаць выражэньнем пачуцьцяў, і выразныя рухі, якія звязаны з прадстаўленьямі.

Усякае звычайнае пачуцьцё і нават складаны афэкт Вундт азначае ў трох адносінах: з боку інтэнсыўнасьці (узбуджэньне альбо прыдушанасьць) у якасных адносінах (прыемная альбо няпрыемная) і, патрэчнае, з боку напруджаньня або вырашэньня.

Інтэнсыўнасьць пачуцьця выяўляецца галоўным чынам ва ўнутраных рухах, выкліканых зьменаю інэрвацыі, якасная-ж ахварбоўка пачуцьця, а таксама напруджаньне і вырашэньне перадаюцца пераважна ў цяглічных рухах твару, у так званых мімічных рухах.

Трэці род выразных рухаў, рухі пантомімічныя, звязан ужо з выражэньнем афэкту—складаных псыхолёгічных зьяў, у склад якіх уваходзяць як пачуцьці, гэтак і прадстаўленьні. Прадстаўленьне заўсёды нямінуча выклікае вядомае пачуцьцё і такім чынам зьяўляецца разам з пачуцьцём толькі двума бакамі адной і тэй самай псыхолёгічнай зьявы. Гэты інтэлектуальны бок афэкту, г. зн. прадстаўленьне, праяўляецца ўжо ў іншага роду рухах,—у пантомімічных, якія складаюцца, галоўным чынам, у рухах цягліц рук і тулава.

Дапаўняючы і разьвіваючы азначэньні Энгеля і Тэйлэра, Вундт усе пантомімічныя рухі падзяляе на паказальныя і пераймальныя.

Паказальныя пантомімічныя рухі, якія прадстаўляюць больш слабую форму, Вундт выводзіць з уласцівых жывёлінай стадыі—першапачатковых хапальных рухаў. Пераймальныя рухі таксама ўсходзяць да стадыі жывёльнага разьвіцьця; галоўнай умовай іх узьнікненьня зьяўляецца саграмадзтва аднолькавых індывідаў.

Прадстаўленьне вядомага руху асобнага індывіду, перадаючыся сьвядомасьці другога індывіду, дзейнічае як інстыктыўны павод да руху, і выклікае з прычыны гэтага мімічныя і пантомімічныя рухі.

Работу пчол нельга растлумачыць ні з узаемнага дагавору, ні з унаследаванай імі здольнасці да работы.

Толькі падражаючы старэйшым, малодшым індывідам навучаюцца таксама працаваць. Уплыў-жа спадчыннасці выяўляецца толькі ў вядомай прадразьмяркаванасці органаў да ўтварэння данай работы.

Усе пералічаныя формы выражэння звычайна звязваюцца непадзельна адна з другой, утвараючы комплекс сымптомаў, што мы можам назіраць, напрыклад, пры гневе. Трэба ўпамянуць яшчэ аб тым, што часта нельга вызначыць, да якога з двух відаў к паказальным ці к пераймальным належыць вядомы пантомімічны рух. Так, сьцісканьне кулакоў можа быць залічана як да паказальных, гэтак і да пераймальных рухаў.

З гэтых выразных рухаў вядзе сваё паходжэнне і чалавечая мова, прычым пераходнай ступенню да сучаснае нам мовы гукаў альбо гукавых жэстаў зьяўляецца стадыя знакаў альбо жэстаў у вузкім сэнсе, г. зн. жэстаў пантомімічных.

Вынікаюць жэсты з вышэйшага роду выразных рухаў, рухаў пантомімічных, якія служаць для выражэння прадстаўленьня, але адзначаючай рысай іх, параўнальна з бязмэтнымі і бесьцьвядомымі выразнымі рухамі зьяўляецца іх сьвядамае ўжываньне, як сродку зносін, перадачы мысьлі другім людзям. Як толькі ўстанавіцца асоцыяцыя паміж пэўным псыхічным станам і вядомым выразным рухам і стане прыкметнай, напрыклад, што гнеў заўсёды саправаджаецца сьцісканьнем кулакоў і нахмурваньнем брывей, тады даны выразны рух становіцца адвольным знакам для азначэння вядомага перажываньня. Выразны рух можа перайначыцца ў сьвядомы, адвольны жэст толькі ў грамадзе некалькіх чалавечых індывідаў, і мова, як сыстэма агульна зразумелых, распаўсюджаных знакаў, зьяўляецца, такім чынам, *прадуктам калектыўнага жыцця чалавечага грамадства.*

Падыходным пунктам пры клясыфікацыі жэстаў Вундт выбірае клясыфікацыю пантомімічных рухаў, якія, як мы ведаем, ён падзяляе на паказальныя і пераймальныя. І адпаведныя ім жэсты ён падзяляе на паказальныя і вобразныя. Апошнія ён падзяляе на некалькі катэгорый: 1) прадмет паказваецца пальцам ці ўсёй рукой (напрыклад, паказваньне грошай з дапамогаю датычных адзін да другога паказальнага і вялікага пальцаў), 2) паказваецца ня самы прадмет, а толькі яго адна, найбольш характэрная рыса і 3) адцягненьня паняцці азначаюць назіральным мэтафорычным шляхам. Утварэнне мовы жэстаў можа наогул служыць ілюстрацыяй зараджэння мовы гукаў, які зьяўляецца адным з відаў мовы жэстаў.

Такім чынам, погляд Вундта на пахаджэньне мовы адзначаецца, з аднаго боку, ад погляду Ляцаруса і Штэйнтала, якія бачылі ў першапачатковым гуку чалавечай мовы толькі неадвольны рэфлектыўны рух, і, з другога боку, ад тэоры намеранага вышуканья, якая лічыла мову альбо прадуктам работы асобнага якога-небудзь гэнія, альбо вынікам узаемае згоды грамадзтва.

Тэорыя Вундта злучае ў сабе крайнасьці гэтых абедзвюх тэорый.

„Неадвольны стадый у разьвіцьці мовы, кажа Вундт у „Основах. физиологич. психологии“ (стар. 994), натуральна пераходзіць у стадый адвольны“.

Ад звычайных выразных рухаў, уласьцівых і жывёлінаму стану, жэсты адзначаюцца, па думцы Вундта, яшчэ і тым, што яны, як прадукт чалавечай псыхікі, здольны да зьмены і разьвіцьця іх значэньня і падлягаюць законам элемэтарнага сынтаксу. Праўда, Дэльбрюк (Grundfragen, стар. 69—70) пярэчыць супроць гэтага і бачыць у сынтаксе мовы жэстаў, так навукова распрацаваным Вундтам, толькі рэзультат уплыву з боку нашае мовы слоў; потым Дэльбрюк лічыць таксама, што мэтафоры жэстаў, як напрыклад, ізабражэньне хлусьні ў індыйцаў крывой лініяй, маглі вынікнуць на глебе звычайнай мовы.

Але як-бы там ні было, ясна адно Жэст, ня толькі яго пазьнейшая стадыя—гукавы жэст, але і жэст пантомімічны, зьяўляецца ўжо правобразам будучага слова, зьяўляецца тым першым элемэнтам чалавечае мовы, з якога пачынаецца чалавечае мысьленьне і без якога немагчыма ўжо ўсякае далейшае пазнаньне, якое прадстаўляе сабой процэс актыўнай апэрцэпцыі.

Пераход ад пасыўнай апэрцэпцыі да актыўнай і звязан з пераходам ад неадвольнага рэфлектыўнага руху да адвольнага, сьвядомага ўжыванья жэсту.

У той час, як выразны рух зьяўляецца простым выражэньнем пачуцьця альбо прадстаўленьня, адвольны жэст служыць ужо прыладай актыўнай апэрцэпцыі.

Пераходзім цяпер да пытанья аб утварэньні мовы гукаў. Гукавая мова разьвіваецца з тых самых выразных рухаў.

Органамі іх вытварэньня зьяўляюцца лёгкія, горла і язык. Ад звычайных мімічных і пантомімічных рухаў рухі названых органаў адзначаюцца тым, што яны ў чалавечай псыхіцы выклікаюць ужо ня зрокавыя, а слухавыя адчуваньні; для вачэй яны могуць заставацца схаванымі. Аднак, пры ўтварэньні рознастайных гукаў языку першыя часы дапамагалі і рухі цягліц твару, якія належаць ўжо да галіны мімічных рухаў.

Чаму з розных катэгорый жэстаў якраз за гукавымі жэстамі засталася высокая перавага разьвіцьця ў мову чалавецтва

наогул? Вітнэй тлумачыў гэта, як вынік свайго роду падзелу працы. Рот, які зьяўляецца галоўным органам утварэння гукавых жэстаў, аказаўся найбольш свабодным ад другіх функцый, асабліва пасля таго, як ён быў вызвален ад абавязкаў службыць прыладай барацьбы і абароны.

Першапачатковыя рукі чалавечай мовы, як і ўсякі выразны рух, звязаны з выяўленьнем пачуццяў. Першапачатковай формай іх зьяўляюцца гукі болю і страху. Здольнасць утвараць гукі болю нечакана зьяўляецца нават у безгалосых жывёлін. І падобна да таго, як неадвольны інстынктыўны рух перайначваецца ў адвольны жэст, гэтак сама і рэфлектыўны гук, які вырываецца з грудзей чалавека, альбо, як яго называе Вундт, натуральны гук паступова пераходзіць у адвольны артыкуляваны гук, адзначаючымі рысамі якога зьяўляецца выразнае, разьдзельнае ад іншых гукаў яго вымаўленьне і адпаведная вышыня.

Пераход да адвольнага ўжывання гукаў мы можам назіраць на мове дзяцей. З прычыны частага паўтарэння пэўнага гукавога комплексу ўстанаўляецца асоцыяцыя паміж слухавым адчуваньнем, якое ўтвараецца, і паміж адчуваньнем адпаведных рухаў цягліц, якія атрымліваюцца ў дзіцяці ад артыкулюючых органаў. Паступова ў дзіцяці зьяўляецца жаданьне адвольна ўжыць пэўны гукавы комплекс. Дапаможнымі ўмовамі пры гэтым пераходзе да адвольнага ўжывання гуку зьяўляюцца для дзіцяці асоцыяцыі слухавых адчуванняў з адпаведнымі зрокавымі адчуваннямі, якія атрымліваюцца ад артыкулюючых органаў іншых людзей, што вымаўляюць даны гукавы комплекс.

Зьяўляючыся зусім разьвітым у фізыолёгічных адносінах, артыкуляваны адвольны гукавы жэст ня будзе, аднак, словам у сучасным псыхолёгічным значэньні. Зьяўляючыся непасрэдным выяўленьнем пачуцця, якое ахапіла нас пры ўспрыманьні якое-небудзь зьявы, гэты гук зьяўляецца, як яго правільна азначыў Штэйнталь, выклікам. Вундт лічыць усе сучасныя выклікі рэшткамі мінулага жыцця натуральных гукаў. Выклік разам з выклікаўшым яго пачуццём прадстаўляе просты, непадзельны, так сказаць, псыхофізыолёгічны процэс.

З гэтага выкліку, як псыхофізыолёгічнага процэсу, утвараецца слова ў сучасным нам сэнсе,—слова, як чыста псыхолёгічны асоцыяцыйны процэс, у якім гук або жэст, як знадворная фізыолёгічная праява прадстаўленьня ці паняцця, ня грае ўжо істотнай ролі.

Паступова, дзякуючы частаму паўтарэнню пэўнага гукавога комплексу, у сьвядомасьці дзіцяці або першабытнага чалавека пачынае ўтварацца прадстаўленьне гуку, папершае, слухавое прадстаўленьне, якое атрымліваецца ад мовы другога чалавека, якое зьліваецца з падобным слухавым адчуваньнем,

што атрымліваецца ад уласнай мовы, і, падругое, моторное прадстаўленьне руху органаў мовы. Гэтыя прадстаўленьні, сэнзорнае і моторнае, і становяцца цяпер намесьнікамі гуку, як фізыялёгічнага процэсу руху.

У гэтай стадыі разьвіцьця мовы псыхічны стан, прадстаўленьне альбо пачуцьцё, не выяўляецца ўжо беспасярэдня ў руху; элемэнтны значэньня асоцыююцца цяпер ня з самым гукавым жэстам, а толькі з яго адпаведнымі прадстаўленьнямі. Так, выклік, як беспасярэднае абнаружэньне пачуцьця, перайначуся ў слова, як складаны псыхалёгічны процэс асоцыяцыі прадстаўленьняў.

Важную ролю пры ўтварэньні мовы гукаў-жэстаў граў, мусіць, рытм. Паўтарэньню выпадкова і інстынктыўна вырываючыхся гукаў, што абумоўлівае іх запамінаваньне і, такім чынам, дапамагае выпрацоўцы слухавых і рухавых прадстаўленьняў гэтых гукаў, адпавядалі рытмічныя рухі ў часе работы.

Рытм, якому падлягаюць нават неадвольна ўтворныя жыцьцёвыя процэсы, як крывязварот і дыханьне, прадстаўляе, такім чынам, зьяву псыхофізыялёгічнага парадку; але ён уносіцца намі таксама і ў работу адвольных цягліц. Укладаючы яе ў пэўныя паўтараныя рамкі двукратных альбо трыкратных рухаў з адным з іх, вылучаемся па сіле, мы гэтым аўтаматызуем нашы рухі і тым самым дапамагам захаваньню нашай псыхофізычнай энэргіі. Гэта ўкладваньне рухаў працуючых органаў у рамкі, якія паўтараюцца, дасягаецца тым, што мы іх падлягаем камандзе, якая падаецца пры колектыўнай рабоце правадыром альбо хорам, у выглядзе выкрыкваемых альбо дасьпяваемых двухскладовых ці трохскладовых стоп, складзеных падчас з выклікаў без пэўнага сэнсу. На значэньне гэтага соцыяльнага фактару ў пахаджэньні мовы паказаў яшчэ Нюарэ ў „Ursprung der Sprache“ (1877).

Фактарам, які групуе гукі ў стопы, зьяўляецца ў нашай мове націскны склад.

І пры індыўдуальнай рабоце мы можам падаваць сабе каманду альбо пянньнем альбо адлічэньнем (раз-два), якое ўтвараецца, большай часткаю, унутраною моваю.

Паданая тэорыя пахаджэньня мовы з рытму не выключае, аднак, вундтаўскай тэорыі ўтварэньня мовы, а толькі можа быць дапаўняе яе, выясьняючы ролю аднаго з фактараў, што дапамагаюць умацаваньню ў памяці першапачатковых гукаў.

Унутраная сувязь паміж гукам і значэньнем.

Гукавы артыкуляваны жэст, распаўсюджваючыся сярод членаў пэўнай моўнай грамады, паступова перайначваецца ў слова, і гэтак паступова нараджаецца мова.

Але што прадстаўляе гэтае першапачатковае слова з боку морфолёгічнага складу?

Калі мы звернемся да аналізу сучаснага слова, мы ўбачым, што яно складаецца, папершае, з элемэнтаў, што абазначаюць якую-небудзь істотную азнаку данага паняцця або прадстаўленьня, і элемэнтаў, якімі абазначаюцца адносіны да другіх слоў. Але гэтай складанасьці нельга дапушчаць у першапачатковым гукавым жэсьце. Першапачатковае слова было, такім чынам, каранем, прычым гэтым каранем абазначаліся спачатку рэальныя азнакі зьяў, але потым, з разьвіцьцём мысленьня і мовы, сталі абазначаць і адносіны паміж зьявамі. Гаворачы іншымі словамі, мы павінны дапушчаць існаваньне асобных роданачальнікаў-каранёў ня толькі для тых частак сучаснага слова, якія мы называем каранямі ў вузкім сэнсе, але і для яго канчаткаў і ўставак.

Адбітак такога прамоўнага стану можна бачыць у кітайскай мове, хоць некаторыя вучоныя, у супроцьлегласьць гэтаму погляду, бачаць у кітайскай мове якраз пазьнейшую стадыю, стадыю ўпадку граматычных форм, якая набліжаецца да сучаснае ангельскае мовы.

Такім чынам, мы павінны прызнаць за каранямі ня толькі абстрактнае, але і рэальнае быцьцё.

Сучасны стан флексыйных моў разьвіўся з больш старадаўняга прадфлексыйнага пэрыоду.

Гіпотэза прадфлексыйнага пэрыоду чалавечэ мовы, якая мела шмат прыхільнікаў (Курцыус, Дэльбрюк) выклікае, аднак, пярэчаньні некаторых гучоных. З пярэчаньнем супроць яе яшчэ ў 1874 г. выступіў Потэбня, які ў III разьдзеле „Записок по русской грамматике“ кажа, што нельга ад ідэальнага быцьця караню, як ведамага абагуленьня многіх падобных слоў, заключачь к яго рэальнаму быцьцю.

Вундт, прымаўшы ў „Основаниях физиологич. психологии“ тэорыю аб'ектыўнага быцьця каранёў, — у „Völkerpsychologie“, аднак, адмаўляецца ад гэтай гіпотэзы і насмешліва параўноўвае яе з залатым векам у міталёгіі.

Галоўны довад, з якога адыходзіць Вундт, гэта яго погляд на адносіны паміж словам і сказам. Падобна да таго, як слова не зьяўляецца раней сказа, а толькі ў выніку яго расчляненьня, таксама і існаваньне асобнага слова — караню не павінна йсьці раней за складанае слова.

Але мы ўжо паказвалі на няправільнасьць погляду Вундта на пахаджэньне слова са сказау.

Слова не зьяўляецца пазьней сказау. Словам можа выяўляцца і непадзельнае прадстаўленьне, з другога боку, яно само і сродак расчляненьня; сказ-жа, між тым, выяўляе ўжо прадстаўленьне, падзеленае на свае часткі, якія пастаўлены ў лёгкія адносіны адно да другога.

Падобна гэтаму і складанае слова, што ўладае формальнымі элемэнтамі, якімі выяўляюцца адносіны паміж частковымі прадстаўленьнямі, ня можа йсьці раней караню, што абазначае цэльную адзінкавую зьяву.

Такім чынам, кордынальная памылка Вундта ў поглядзе як на адносіны паміж сказам і словам, так і на адносіны паміж словам і асобнай морфолёгічнай яго часткаю, што ён правёў роўніцу паміж граматычным і психолёгічным аналізам. Падобна да таго, як у психолёгіі частковае прадстаўленьне зьяўляецца з агульнага, цэльнага, падобна да гэтага, парашыў Вундт, і слова, зьяўляецца са сказау; але тут, аднак, як мы выясьнілі, адносіны адваротныя

Спачатку чалавечая мова складалася з асобных каранёў, гэтых непадзельных морфолёгічных адзінак. Гэтыя карані-гукі падобна жэстам, можна дзяліць на прэдыкатыўныя або рэальныя і паказальныя або формальныя, адпаведна пераймальным і паказальным жэстам.

Цяпер мы зоймемся пытаньнем аб адносінах першапачатковага гуку чалавечай мовы да значэньня, г. зн. да абазначаемых прадстаўленьняў і пачуцьцяў.

Ці існуе паміж гукамі і ўспрыманьнем абавязкова патрэбная ўнутраная сувязь ці, другімі словамі выказваючыся, ці вынікае гук з перайманьня, як сьцьвярджала старая тэорыя гукаперайманьня, ці сувязь паміж прадстаўленьнем і выкліканым ім рэфлектыўным гукамі чыста выпадковая і неабавязковая і зводзіцца часта толькі к падабенству ў сапраўджваючых і прадстаўленьне і гук адчуваньнях, як меркавала тэорыя натуральнага гукі (Naturlauttheorie).

Гэтае пытаньне, якое, па сутнасьці, зводзіцца да таго-ж пытаньня аб паходжаньні мовы, было галоўным прадметам старой „філёзофіі мовы“.

Правільнае вырашэньне гэтага пытаньня будзе выцякаць з папярэдніх разважаньняў. Асновай на аналізе выразных рухаў і аналізе жэстаў—тэорыі паходжаньня мовы Вундт дае назву тэорыі разьвіцьця (Entwicklungstheorie).

Мы ўжо паказалі, як зараджаецца гук.

Ён зьяўляецца раней за ўсё жэстам і вынікае з інстынктыўнага імкненьня паведаміць сваю думку другім індывідам. Усё сказанае аб прыродзе гукавога жэсту дае нам магчымасьць вырашыць пытаньне аб гукаперайманьні. Галоўным матэрыялам служыць для Вундта мова дарослага чалавека; мове-ж дзяцей ён не надае вялікага значэньня, бо шлях разьвіцьця дзіцячае мовы, паводле яго думкі, ня будзе роўналежным разьвіцьцю мовы першабытнага чалавека (онтогэнэзіс мовы дзіцяці ня будзе роўналежным філёгэнэзісу): дзіцячая мова вынікае, галоўным чынам, пад уплывам мовы дарослых.

У мове дарослых мы знаходзім, папершае, выклічнікі, якія зьяўляюцца рэшткамі першапачатковых, альбо, як проф. Зялінскі перакладае вундтаўскае *Naturlaute*, „прыродных гукаў, потым гукаперайманьні і, нарэшце, гукавыя вобразы.

Спынімся на разглядзе другой і трэцяй катэгорыі слоў.

Да другога катэгорыі, якую можна назваць гукаперайманьнямі ў цесным сэнсе слова, належаць гукі, якія пераймаюць беспасярэдна слухавыя адчуваньні. Да яе можна дадаць, папершае, назвы птушак па тых гуках, якія яны ўтвараюць, як расійскае *кукушка*, нямецкае *Kuckuck*; ням. *Uhu*, лат. *bubo*—„сава“, расійскае перепел з больш даўняга перепел, параўн. таксама літ. *pútpela*, потым назву грому амаль ва ўсіх мовах (рас. і белар. гром, нямецк. *Donner* і г. д.) і,

нарэшце, такія словы, як трэск, грукат, булькатаць, пырхаць, жук, бзыкаць, храбусьцець, чырыкаць, цурубоніць.

Найбольш цікавай зьяўляецца трэцяя катэгорыя—гукавыя вобразы, якія падражаюць не слухавым успрыманьням: зрокавым, датыкальным і інш. Падобнага роду словы таксама не вынікаюць з сьвядомага перайманьня. Галоўным імпульсам пры ўтварэньні гэтай катэгорыі пераймальнах гукаў зьяўляецца падабенства пачуцьця.

Пачуцьцё, якое выклікаецца, напр., якім-небудзь зрокавым успрыманьнем, інстыктыўна пабуджае нас да ўтварэньня гуку, успрыманьне якога (складзенае з слухавога адчуваньня і адчуваньня, якое атрымліваецца ад артыкулюючых органаў) асоцыюецца з тым самым пачуцьцём.

Сярод гукавых вобразаў асабліва заслугоўваюць увагі „натуральныя гукавыя мэтафоры“.

Сутнасьць яе мы выяснім на наступных прыкладах.

Амаль што ва ўсіх інда-эўропэйскіх і сяміцкіх мовах корань слова, што азначае дзеянне *лізаць*, прадстаўляе злучэньне гуку *л* з мяккім галосным гукам *е* або *і*; расійскае *лизать*, літоўскае *lėžiú*, нямецкае *lecken*, лацін. *lingo*, грэц *λεγω*, санскр. *lihami*. Прыведзены рад слоў зьявіўся з інда-эўропэйскага кораню *leigh*.

Гэты корань зьяўляецца натуральнай гукавой мэтафорай. Артыкуляцыйныя рухі органаў мовы пры ўтварэньні гукавога злучэньня *ліз*—або *леі*—, натуральна як-бы падражаюць знадворным, аб'ектыўным раздразьненням: коўзаньне языка па небу як-бы сымбалізуе наогул процэс лізаньня.

Падобную гукавую форму мае таксама корань *lip*—у цэлым шэрагу інда-эўроп. моў: расійск. *липнуть*, ст.-слав. *льпѣти*, літоўскае *lipti*, грэцкае *λεπός*. Рухі органаў мовы, якія служаць для вытварэньня гукаў гэтага кораню, падобны з фізыялёгічнымі ўмовамі вытварэньня гукавога злучэньня *ліз*—*і*, у сваю чаргу, сымбалізуюць процэс прыліпаньня.

Такім чынам, мы бачым, натуральныя гукавыя мэтафоры могуць быць супастаўлены з сымбалічнымі жэстамі.

Але самым унівэрсальным відам натуральных мэтафор зьяўляюцца назвы айца і мацеры ва ўсіх амаль што мовах.

У большасьці моў, індаэўропэйскіх і неіндаэўропэйскіх, у іменьнях айцаў чуецца выбуховы зычны *p*, *d*, *t*, які на слух робіць уражаньне цьвёрдасьці, паміж тым як працяжны насаваы *m*, *n*, які зьяўляецца ў назвах мацеры, робіць уражаньне больш мяккага гуку.

Гэтая розьніца ў слухавых адчуваньнях адпавядае, разумела, розьніцы пачуцьцяў, якія перажывае дзіцё, як пабачыць айца і мацеры.

Натуральнымі гукавымі мэтафарами зьяўляюцца таксама рознага роду прастораваы абазначэньні. У прыслоўях месца і паказальных займеньніках, якія служаць для абазначэньня

большай адаленасьці; заўсёды чуецца галосны цьвёрды, г. зн. калі мы будзем адзначаць гук па вышыні характэрнага тону,—нізкі галосны (расійск *там*, нямецк. *dort*, франц. *là* і г. д.)

У супроцьлежнасьць гэтым прыслоўям, у словах, якія служаць для абазначэньня блізкай адлегласьці, пераважаюць мяккія ці высокія галосныя (расійск. *здесь*, ням. *hier*, франц. *ici* і г. д.)¹⁾

Такая-ж адпаведнасьць паміж галоснымі караню ў абазначэньні вялікіх і малых прадметаў (*gross* і *klein*, *grand* і *petit*). Аб тым, што і зьяўляецца звычайна ў словах для абазначэньня маленькіх, тоненькіх прадметаў, кажа таксама Еспэрсэн *Philologi'ca Journ. of comparat. Philology*, 1921).

Пытаньню аб першапачатковай сувязі слова са значэньнем Бэк (*Etymologie und Lautbedeutung im Lichte der Geisteswissenschaft*, 1922, стар. 9) дае, усьлед за Навалісам, назву гэнэтычнай этымолёгіі ў адзнаку ад прагматычнай, якая, застаючыся толькі ў межах гісторыка-параўнальнага мовазнаўства данай сям'і, дасьледуе лёс якога-небудзь слова ў абмежаваных рамках часу і месца, даводзячы яе ў лепшым выпадку да прамоўнай формы. І вось, прыбегнуўшы да параўнаньня моў розных сем'яў, Бэк стараецца аднавіць першапачатковае значэньне асобных гукаў чалавечай мовы. На першым месцы ён ставіць прыдыховы *h*, які зьяўляецца першым гукам чалавечай мовы, у які перайначаецца паветра што йдзе з лёгкіх. І дзеля гэтага зразумела, што ён стаў спосабам для абазначэньня ўсяго жывучага, а пазьней—ўсяго боскага, незьмянога. Ён сустракаецца ў санскр. *Ji va h*,—у ст.-яўрэйскай назьве бога—*J—H—V—H*, потым у імені Евы (*Ha va h*)—мацеры ўсяго чалавецтва. Пераходзячы ад Евы да спакусіўшага яе зьмея, Бэк заяўляе, што супроцьлежным гучу *h* зьяўляецца гук, які ўтвараецца зьмеем, г. зн. *s*. Гэты гук ляжыць у васьнове абазначэньняў ўсяго цялеснага, зьмянога: параўн. тыбэцкае *L ha -sa*, у якім 1-я частка—*L ha*—(ch) азначае бог, 2-я—*sa*—зямля, і фігуруе ў ролі абазначэньня чагосьці закончанага, пазьней пачынае абазначаць сьмерць боскага (*Tod*, *θανατος*).

Лічачы магчымым аднесьці да некаторых з этымолёгіі Бэка як да „гукавых натуральных мэтафар“ (напр., магчыма, што *h* зьяўл. ў назвах жывога), мы, аднак, павінны запарэчыць супроць таго, што ён надае нейкае мэтафізычнае значэньне сувязі паміж гукам і значэньнем, забываючы, што яна вынікае толькі чыста інстынктыўным шляхам.

Большасьць граматычных форм узьнікла таксама з натуральных гукавых мэтафар.

Апрача зьмены галоснага ў карані альбо ў дзеяслоўным суфіксе ў залежнасьці ад дзеяслоўнага віду (напр., падаў жэньне галоснага ў дзеяслове шматразовага трываньня), аб чым кажа Вундт, мы можам паказаць яшчэ на гукавыя адзнакі ў суфіксах іменьняў мужч. і жаноч. роду. Так, у іменьнях муж. роду зьяўляецца часьцей у якасьці суфіксу галосны *o* альбо *u*, як больш нізкі, у іменьнях жа жаноч. роду—*a* альбо *i*—галосныя больш высокія.

У якасьці прыкладу натуральнай гукавой мэтафары граматычнага характару можна прывесці яшчэ падваенне, як спосаб абазначэньня множнага ліку: у мове самоа *fulu* значыць волас. *fulufulu*—валасы, у японскай *jama*—гара, *jama-jama*—горы (Вундт, *Völkerpsychol.* II, стар. 36).

¹⁾ Аб высокіх і нізкіх галосных глядзі наступны разьдзел **А**

Такім чынам, для нас цяпер зусім відавочна, што „тэорыя разьвіцьця“ ў канчатковым падрахунку даводзіць, з аднаго боку, права тэорыі натуральнага гуку і, з другога боку, права тэорыі гукапераймання, прычым, параўнальна з апошняй тэорыяй, яна зьмяніла толькі погляд на самое разуменьне гукапераймання, якое яна прадстаўляе сабе як інстынктыўнае імкненьне выразіць данае прадстаўленьне ў пэўным паказальным або сымболічным жэсьце.

Калі-ж цяпер этымолёгія многіх слоў не знаходзіць сьлядоў гэтага падабенства паміж гукам і прадстаўленьнем, гэта тлумачыцца, зразумела, тымі шматлікімі фонэтычнымі зьмянамі, якія перажылі мовы ў сваім разьвіцьці.

Крыніцамі пры вывучэньні пытаньня аб прыродзе слова і яго паходжэньні могуць служыць, апрача I т. *Völkerpsychologie* Вундта і цытаванага намі крытычнага артыкулу проф. Ф. Зялінскага аб гэтай працы, яшчэ праца проф. А. Л. Пагодзіна „Язык, как творчество (психологические и социальные основы творчества речи). Происхождение языка“. (Вопросы теор. и психолог. творчества, том IV, Харьков, 1913), і, нарэшце, невялічкая кніжка М. Оппокова „Народно-психологическая грамматика Вильг. Вундта“. Аднэй з новых работ па гэтаму пытаньню зьяўляецца кніга проф. Булахоўскага „Походження та розвиток мови“, 1925 г.

Апісаньне процэсу мовы ёсьць таксама ў трэцім разьдзеле „Общего языковедения“ проф. А. Ё. Томсона.

Посьпех мэтодыкі роднай мовы можа быць гарантаваны толькі тады, калі яе падмуркам будзе зроблена вучэньне аб асоцыяцыйным і аб апэрцэпцыйным характары слова. Асабліва важнае значэньне яно мае для мэтодыкі навучаньня правапісу. Экспэрымэнтальныя дасьледзіны Лая паказалі шкоду дыктантаў, бо калі вучань зробіць адзін раз памылку, яна потым, ня глядзячы на папраўкі настаўніка, застаецца ў памяці, бо ў яго сьвядомасьці добра захоўваецца якраз першае зрокавае і моторна-графічнае прадстаўленьне памылкова напісанага слова. Наадварот, сьлісьваньне, якое саправаджаецца вымаўленьнем, дае самыя лепшыя рэзультаты, бо ў даным выпадку ў сьвядомасьць пападае зрокавае прадстаўленьне правільнага з правапіснага боку вобразу слова; гэта зрокавае прадстаўленьне падтрымліваецца яшчэ прадстаўленьнямі—моторна-графічным, слухавым і руху органаў мовы, якія ідуць поруч з ім.

РАЗЪДЗЕЛ Ш.

Гукі чалавечай мовы.

Азначыўшы прыроду слова і разгарнуўшы вобраз яго пахаджэння, мы разгледзім цяпер процэс далейшага развіцця мовы і вызначым галоўныя прынцыпы гэтага развіцця.

Мова ня ёсць штосьці мёртвае, нярухомае. Яна вечна жыве, мяняецца, прычым зьменам падлягае як знадворны, гукавы бок, так і ўнутраны бок, г. ё. значэньне слоў, і, найчасьцей, зьмены і таго і другога боку працякаюць незалежна адзін ад другога.

Зьмены знадворнага боку разглядаюцца ў фонэтыцы, зьмены другога роду—у сэмасыолёгіі.

Разглядам гукаў і іх зьмен мы і зоймемся ў гэтым і наступных разьдзелах.

Прадметам нашага вывучэньня зьяўляецца толькі апісальная фонэтыка, якая разглядае, папершае, гукі чалавечай мовы з акустычнага боку і з боку іх вытвору (фізыолёгія гукаў мовы) і, падругое, галоўныя віды гукавых зьмен.

Гістарычным-жа вывучэньнем фонэтычных зьмен у хронолёгічным парадку займаецца гістарычная фонэтыка пэўнай, данай мовы або групы родных моў, якая зьяўляецца ў той-жа час і параўнальнай (аб гэтым глядзі X разьдзел).

Да разгляду гукаў чалавечай мовы і ўмоў іх вытвору мы й пераходзім.

Нязгодныя з тым, што слова зьяўляецца толькі са сказу, як вынік яго расчляненьня і абстракцыі—па гэтай прычыне, што словам можа выражацца таксама й цэлае суджэньне, мы лічым, аднак, бяспрэчным погляд на гук, як на вынік расчляненьня асобнага слова.

Гукі чалавечай мовы мы можам разглядаць з двух бакоў: з акустычнага, г. ё. з боку слухавога адчуваньня, і з анатома-фізыолёгічнага, г. ё. з боку ўмоў іх вытварэньня.

Пры ўстанаўленьні па слуху якасных розьніц, мы ўсе гукі чалавечай мовы раней усяго дзелім на дзьве вялікія групы: галосныя і зычныя гукі.

З акустычнага боку розьніца паміж гэтымі групамі зводзіцца да адчуваньня шуму ў зычным, у той час, як галосны гук успрымаецца вухам, як музычны тон з пэўнай вышыняй, каторай адпавядае вядомы лік калыбаньяў, і з пэўнай ахварбоўкай або тэмбрам.

Гэты музычны тон можа належаць голасу або шэпту.

З анатома-фізыялёгічнага боку галосныя характарызуюцца тым, што пры параўнальна вялікай ступені расчынення ротавай поласьці, голас свабодна праходзіць праз яе, не спатыкаючы на сваім шляху ніякіх перашкод, прычым артыкуляцыя языка дорсальная, г. зн. яго сьпінка робіцца больш выпуклай (Sievers, Grundzüge der Phonetik 5, 1901, стар. 79). Надаўшы большае значэньне анатома фізыялёгічнай розьніцы паміж галоснымі і зычнымі, проф. Богародзіцкі (Введение в тюрко-татарское языковедение, 1922, стар. 16 і інш.) першым дае назву ротарасчыняльнікаў, другім ротазыкацеляў.

Галосныя гукі.

Галоўнай акустычнай умовай адрозьнення галосных гукаў зьяўляецца, наогул, розьніца вышыні і тэмбру. Калі мы возьмем рад агульных усім мовам галосных *a, o, u, i, e*, (гукі я перадаю лацінскімі літарамі) і пастараемся разьмеркаваць іх у парадку ўзрастаючай вышыні, то мы нават без дапамогі якога-небудзь экспэрымэнтальнага дасьледваньня разьмяркуем іх у такім парадку: *u, o, a, e, i*.

Усе яны ў аднолькавай ступені зьяўляюцца чыстымі галоснымі гукамі. Чым-жа ў такім выпадку стыхія аднаго галоснага напр., *u*, розьніцца ад стыхіі другога галоснага, напр., *i*?

Каб адказаць на гэтае пытаньне, мы разгледзім спачатку, якія фізычныя і фізыялёгічныя зьявы ляжаць у васьнове гэтага разьвіцьця па тэмбру.

Галоўнымі органамі вытварэньня чалавечага голасу зьяўляюцца лёгкія, гартань з дзьвюма цягліцамі, якія прымацованы да яе сыценак і называюцца галасавымі зьвязкамі, і, урэшце, ротавае і насовае поласьці, каторыя, як настаўныя трубы, іграюць ролю рэзонатараў.

Лёгкія мы ўключаем у лік органаў мовы, дзеля таго што чалавек можа гаварыць пастолькі, паколькі выдыхальны ток праходзіць праз гартань і прыводзіць у калыбаньне галасавыя зьвязкі; калі ўсё паветра выйдзе з лёгкіх, чалавек у часе паузы зноў набірае паветра ў лёгкія, каб мець магчымасьць працягваць сваю гутарку.

Пры вольным дыханьні галасавыя зьвязкі аддалены адна ад другой, і голас вольна праходзіць праз шырока расчыненую гартань.

Пры вытварэньні-ж голасу (галосных і звонкіх зычных) галасавыя зьвязкі, як струны, нацягваюцца і датыкаюцца адна другой; сілай націскаючага зьнізу паветранага току яны затым прыводзяцца ў рытмічнае калыбаньне, якое заключаецца ў тым, што яны папераменна то рассоўваюцца, то зачыняюцца.

Трэба паказаць яшчэ на такі стан галасавых зьвязак, які зьяўляецца фізіялёгічнай умовай вытварэньня шопату і зычных глухіх гукаў.

У вапошнім выпадку ня ўся галасавая шчыліна зачынена; зьвязкі датыкаюцца адна другой, але задняя частка шчыліны паміж чарпакавіднымі храсткамі, да якіх і прымацованы самыя зьвязкі, адчынена.

Праходзячы праз гэтую храстковую шчыліну, паветра выклікае шум трэньня, які і ўспрымаецца вухам, як шопат або глухі зычны.

Цяпер мы азнаёмімся з прычынамі адрозьнення гукаў чалавечай мовы.

Голас кожнага чалавека, як і гук адной вышыні, але выкліканы ў розных інструмэнтаў, мае сваю ахварбоўку або тэмбр; рознай ахварбоўкай адрозьніваюцца адзін ад другога і асобныя гукі мовы як галосныя, так і зычныя. Гэтае адрозьненьне тэмбру абумоўліваецца рознасьцю парцыяльных тонаў або абэртонаў. Фізычная прычына гэтых парцыяльных тонаў месціцца ў тым, што адначасова з усёй струной калыбаюцца яе часткі: палова, чвэртка, восьмая і г. д. Карацейшыя ў два, чатыры разы, гэтыя часткі па фізычных законах, каторыя ў фізыцы правяраюцца ў досьледах з моныхордам, гучаць вышэй актавай, двума, чатырма і г. д.

У залежнасьці ад перавагі тых ці іншых парцыяльных тонаў атрымоўваецца той ці іншы тэмбр гуку.

Такім-жа складаным зьяўляецца і гук, які вытвараецца галасавымі зьвязкамі.

Розным складам таноў абумоўліваецца і адрозьненьне аднаго галаснага гуку ад другога, прычым галоўная роля ў модыфікацыі стыхіі галаснага гуку належыць ротавай поласьці.

Пагляды вучоных па гэтым пытаньні, аднак, разыходзяцца.

У тэорыі рэзонансу, якую выпрацаваў Гельмгольц, праводзіцца такі погляд: роля ротавай поласьці заключаецца ў тым, што яна, як рэзонатар, узмацняе адзін пэўны парцыяльны тон з уходзячых у склад голасу і глушыць іншыя.

З гэтай тэорыяй спрачаецца, аднак, проф. Томсон (Общее языковедение, глава 4 я), які паказвае на тое, што гук, які рэзонуецца, па думцы Гельмгольца, у ротавай поласьці, для кожнага галаснага зьяўляецца, наогул, пэўным і заўсёдным па вышыні, ня глядзячы нават на тое, што вышыня голасу можа зьмяняцца (*i* мы можам вымаўляць нізкім голасам, *и* — тонкім або высокім); гэты гук ротавае поласьць можа ўтвараць нават пры шопаце і нават тады, калі мы, зьмяняючы толькі адпаведным чынам форму ротавай поласьці, будзем пазногцем удараць па зубох. Мы заўважым, як з пераходам ад *и* да *i* гук, які вымаўляецца ротавай поласьцю, павышаецца;

значыць, гэты гук незалежны ад складаных тонаў голасу, і дзеля гэтага проф. Томсон азначае яго, як уласны шум ротавай поласьці.

Пры вытварэньні галоснага голасам мы можам камбінаваць адзін сталы тон рэзонуячай поласьці са зьменным тонам голасу, які і заглушае характэрны тон ротавага рэзонатара; але пры шэптавым галосным толькі гэты тон ротавай поласьці і ўспрыймаецца; стараючыся вымавіць шэптам *о* на розныя тоны, мы пачынаем, у сапраўднасьці, вымаўляць ужо другія галосныя. У анатома-фізыялёгічным адрозьненні гэтых новых галосных ад *о* мы зможам упэўніцца з дапамогай люстра або нават простага цяглічнага (мускульнага) адчуваньня: вымаўляючы *о* на больш высокія тоны, мы заўважаем, як язык паступова рухаецца ўперад.

Вышыню характэрных шумаў галосных расійскай мовы ўстанаўляюць проф. Томсон у сваіх „Фонетических этюдах“ („Русск. Филологич. Вестник“ за 1905 г.), Шчэрба ў кнізе „Русские гласные в качественном и количественном отношении“ (Спб. 1912) і інш.

Апошні стараецца, паміж іншым, давесьці, што расійскія галосныя звычайна характарызуюцца двума тонамі, прычым гэтаму другому тону Шчэрба надае таксама вялікае значэньне. Так, напр., аказваецца, што першы характэрны тон у *ы* такі самы, як і ў *а*, і такім чынам, асновай для адрозьнення гэтых галосных аднаго ад другога зьяўляецца другі характэрны тон (Русские гласные, стар. 71).

Залежнасьць паміж зьменамі формы ротавай поласьці як рэзонатара і адпаведнымі зьменамі вышыні характэрнага шуму галоснага гуку можа быць выражана ў наступных фізычных законах: пры скарачэньні рэзонатара тон павышаецца, пры падаўжэньні—тон паніжаецца.

Падоўжаньне рэзонуячай ротавай поласьці дасягаецца пры адсуваньні назад прыпаднятай сьпінкі языка (язык прыймае выпуклы або так званы дорсальны стан).

Другі закон, якім устанаўляецца залежнасьць паміж формай ротавай поласьці і вышынёй характэрнага шуму, гаворыць наступнае: пры памяншэньні атворыны рэзонатара тон яго паніжаецца, пры павялічэньні атворыны павышаецца. Гэтым законам тлумачыцца так званая лабіялізацыя, сутнасьць якой у тым, што губы выцягваюцца ўперад і акругляюцца, чым і дасягаецца памяншэньне атворыны губ.

Лабіялізацыі ў некаторых заходніх мовах могуць падлягаць ня толькі галосныя самі па сабе нізкія (*о*, *и*), але і высокія як *i*, *e*. Такім лабіялізаваным *i* зьяўляецца франц. *и*, ням. *й*; лабіялізаванае *e* мы маем у франц. *eu* і ням. *ö*.

Лабіялізаванья *й, ө* існуюць і ў расійскай і блр. мове. Звычайна *й* чуецца ў словах: людей, стараюсь—(Ол. Брок „Очерк физиологии славянской речи“, Спб. 1910, стар. 126). У якасці прыкладу *ө* ў расійск. мове Шахматаў прыводзіць слова *тётя* (Очерк современн. русск. литературн. языка; курс, читанный в Спб. унив. в 1911-12 г.).

Ці зьяўляецца галосны лабіялізаваным ці не, губы, аднак, прымаюць наогул удзел, хаця-б тым, што павінны прыціснуцца да зубоў, як, напр., пры *і*.

Гэта дзеянне губ пры асобным вымаўленьні галоснага амаль удвая працяжнейшае, чым дзеянне гартані, як на гэта паказаў проф. Богародзіцкі (Курс экспериментальной фонетики, вып. III, 1922, стар. 64). Бывае гэта дзеля таго, што артыкуляцыя губ пачынаецца крыху раней і канчаецца крыху пазней ад гучэння галасавых звязак, у чым нас можа ўпэўніць простае нагляданьне.

Існуе таксама залежнасць паміж вышынёю ўласнага гуку ротавай поласці і шырынёю яе, прычым было заўважана, што памяншэнне шырыні рэзонуячай поласці каля атворыны паніжае гук, памяншэнне-ж шырыні поласці з процілеглага боку паніжае ўласны гук рэзонатара. Найбольшае павышэнне характэрнага тону дасягаецца пры вытварэнні гуку *і*, якому адпавядае самы кароткі рэзонатар; гэтае пакарачэнне рэзонатара дасягаецца, папершае, паляталізацыяю *і*, падругое, адсутнасцю ўдзелу губ.

Паляталізацыя заключаецца ў прыбліжэнні кончыка языка да самай пярэдняй часткі цвёрдага паднябеньня. У гэтым выпадку язык прымае ўгнуты, або так званы корональны стан.

Пакарачэнню рэзонатара пры вытварэнні гуку *і* дапамагае таксама адсуванне губ.

Трэба паказаць яшчэ на тое, што, у сапраўднасці, пад'ём сьпінкі языка, надзяляючы ротаваю поласць на дзве рознастайнай велічыні часткі, стварае два рэзонатары: пярэдні і задні; але апошні, аднак, ня йграе такой ролі, як пярэдні рэзонатар. Пры апусканні языка, г. ё. пры вытварэнні шырокіх галосных *а, ä*,—абодва рэзонатары зліваюцца ў адзін агульны.

І вось, канчаючы агляд галосных гукаў, мы бачым, што ў іх вытварэнні галоўная роля адводзіцца гукам, якія выходзяць з ротавай поласці. Ці прымем мы тэорыю рэзонансу Гельмгольца або згодзімся з поглядам проф. Томсона аб тым, што гукі ротавай поласці незалежны ад гукаў самога галасу, ясна тое, што якраз вышынёю і складам тонаў, якія вытвараюцца ў ротавай поласці, і абумоўліваецца розніца галосных гукаў. Калі мы разложым на аналітычным апарате Коеніг'а пэўны галосны гук на парцыяльныя тоны, з якіх ён

складаецца, тады мы, ведаючы склад данага галоснага, зможам атрымаць яго штучным парадкам на сынтэтычным камэртонным апарце Гельмгольца, удасканаленым тым-жа Koenig'am. Гэты апарат складзены з сыстэмы камэртоннаў, якія прыводзяцца ў рух электрамагнітамі. (Падрабязней аб аналітычным і сынтэтычным апаратах гл. ў „Общем языковедении“ Томсона, стар. 124 наст.).

І вось такой аналітычнай прыладай, якая ператварае рух паветраных хваляў у гукі пэўнай вышыні і тэмбру, зьяўляецца асноўная балонка, якая знаходзіцца ва ўнутраным вуху, да якой падыходзяць канцовыя нэрвы; яна складаецца з шматлікавых валокнаў рознай даўжыні, якія выконваюць ролю струн.

У заключэньне агляду галосных гукаў мы прыкладаем табліцу гэтых гукаў, хаця трэба сказаць, што табліца гэтая мае ў лінгвістыцы хутчэй традыцыйнае значэньне і ня мае ніякіх адносін да ўсяго сказанага аб уласных гуках ротавай поласьці, як галоўнай умовы адрозьнення галосных гукаў. Асновай групаваньня гукаў у гэтай табліцы зьяўляецца розны стан языка ў прастастаўным і паземным напрамках.

У кожным з гэтых двух напрамкаў фіксуецца тры найбольш трывалыя пункты — два крайнія і сярэдні; такім чынам, для ўсёй ротавай поласьці маюцца дзевяць магчымых станаў, у якіх магчымы па дзьве адмены: з лабіялізацыяй і бяз гэткай. Урэшце, з атрыманых восемнаццаці тыпаў галосных лінгвістыя адрозьніваюць па ступені напружанасьці артыкулюючых органаў, уводзячы для адрозьнення тэрміны — напружаны і ненапружаны, якія маюць, аднак, значэньне адноснае. Пры напружаным стане бакі языка больш сьцягнуты, сьпінка-ж робіцца больш выпуклай. Звычайна ў расійскай мове напружанымі бываюць націскныя галосныя, але націскныя мяккія галосныя звычайна ня бываюць напружанымі перад наступнымі цьвёрдымі (нар. *эта*—*э* ненапружаным і *эти* з напружаным *э*). Напружанасьць *a* і *o*, як паказаў Шахматаў у „Очерке современн. русск. литературн. яз.“ (у разьдзеле „Звуков. состав. русск. яз.“) выклікаецца таксама наступным цьвёрдым *л* пры ўмове націсканьня гэтых галосных: *дал*, *знала*, *стол*. І вось, з безлічы рознастайнасьцяй магчымых у чалавечай мове галосных атрымоўваецца 36 больш трывалых тыпаў. Але ў рэчаіснасьці большасьць з іх выпадае, па крайняй меры, выпадае ў фонэтычных табліцах. Так, напр., у расійскай мове не зафіксаваны галосныя задняга раду нелабіялізаваныя, адпавядаючыя лабіялізаваным *у* і *o*. Проф. Ушакоў кажа, што гэтыя галосныя „акустычна павінны быць бліжэй да адпаведных па пад'ёму галосных сярэдняга раду і цяжка адрозьніваемых ад іх“. (Кратк. введение в науку о языке, стар. 25). Але мне здаецца, што адсутнасьць у расійскай і іншых мовах нелабіялізаваных *и* і *o* тлума-

чыцца, галоўным чынам, тым, што стварылася моцная камплекцыя рухаў губ з рухамі языка і загэтым робіцца цяжкім адзяленьне адпаведнай артыкуляцыі языка ад лабіялізацыі. З прычыны некаторай цяжкасьці вымаўленьня, абумоўленай нятрываласьцю стану языка і часткова з прычыны цяжкасьці адрозьнення ад суседніх станаў—няпоўным зьяўляецца сярэднянэбны рад.

Больш вядомым тыпам сярэдняга раду зьяўляецца *ы*, але і ён адсутнічае ў шмат якіх мовах; у тых-жа мовах, дзе ён існуе, ён выяўляе нахіл да пераходу ў дыфтонг з 2-ой нескладовай часткай, блізкай да *і*. Гэтае дыфтонгічнае вымаўленьне *ы*, якое адрозьнівала, мабыць, „праславянскую“ і стараславянскую мовы і якое проф. Кочубінскі адзначаў у сучасных галіцкіх гутарках, *) проф.-жа Томсон у сучаснай вялікарасійскай мове (Фонетическ. этюды, ас. адб., стар. 39—54) фізіялёгічна і тлумачыцца тым, што язык да канца вымаўленьня гэтага галоснага ня можа ўтрымацца ў трывалым стане і пераходзіць у бок, які больш выгодны і больш прывычаены для яе—артыкуляваньня гуку *і*.

І, такім чынам, 36 тэорытычна магчымых тыпаў зводзяцца да больш прастай параўнаўча табліцы галосных гукаў.

Разуменьне трываласьці ў даным выпадку зьяўляецца адносным. З гэтых 36 галосных больш трывалымі зьяўляюцца 22 (дакладней, адзінаццаць, з якіх кожны можа мець два адценьні—напружанае і ненапружанае); наступная ступень трываласьці прадстаўлена пяцьма галоснымі *і, е, а, о, и*; і, урэшце, з апошніх самымі трывалымі зьяўляюцца тры галосныя *і, а, и*, што складаюць якраз вяршыні трохкутнай схэмы (аб ёй гл. ніжэй). Ляжачыя-ж паміж імі *е і о* ў вядомай ступені прыхільны да зьмены ў бок гэтых трывалых тыпаў. Так, мы ведаем, што *е, о*, ва укр. мове дыфтонгізуюцца, у васобных-жа яе падмовах зьявіўшыся з гэтых доўгіх галосных дыфтонгі пераходзяць у *і, и*; у праславянскай мове *e > ie*, урэшце, у старадаўня-індыскай *е і о* перашлі ў *а, і* вось гэта акалічнасьць дала нават повад Шлейхэру зрабіць памылковы вывад аб першапачатковасьці галосных *і, а, а* ў інда-эўропэйскай прамове (Шлейхэрава тэорыя вокалізму). Па гэтай-жа прычыне дзіцё раней пачынае вымаўляць *а, і, и*.

Ніжэйпаданую табліцу, якая зьяўляецца ўпрошчаньнем табліцы ангельскіх фонэтыкаў, я запазычаю з „Общего языковедения“ проф. Томсона, прычым я скараціў лік прыкладаў і выкінуў ангельскія тэрміны параўнаўча з табліцай, прыведзенай у падручніку проф. Томсона.

*) Гл. проф. Ляпунова „А. А. Кочубинский и его труды по славянской филологии“. Одесса, 1909, стар. 21—23.

У ёй, паміж іншым, не адзначана напружанасьць і напружанасьць гукаў, і дзеля гэтага, уласна, лік галосных, якія перадаюцца гэтай табліцай, роўны падвойнаму ліку запоўненых у ёй клетак.

	Цьвёрданёбныя		Сярэднянёбныя		Мякканёбныя	
	Нелабіял.	Лабіяліз.	Нелабіял.	Лабіяліз.	Нелабіяліз	Лабіялізав.
Высокія	i віно. ням. vier	ii ням. dünn фр. une блр. людзі	ы дым			и рука ням. Mund
Сярэднія	e гэты фр. été	ö ням. schön фр. deux	э ням. gabe			о дом gross фр. rose
Нізкія	я пяць фр. main				а даць	а ⁰ на ⁰ га

Да зьмешчанай намі табліцы патрэбны некаторыя тлумачэньні. Сярэдні цьвёрданёбны нелабіялізаваны галосны *e* ў расійскім і беларускім альфабэце абазначаецца літарай *э*; гэтак *e* ня трэба зьмешваць з іотаваным *e*, якое чуецца ў словах „елка“, „есці“ і якое ў заходніх мовах правільна перадаецца праз *je*: нямецкае *jeder*; *я*, звычайнае ў французскай і нямецкай мовах, вядома таксама і ў расійскай мове замест націскага *a* паміж мяккімі зычнымі (пішацца літара *я*): „пяць“, „зяць“.

Нізкі мякканёбны лабіялізаваны галосны *a*⁰ ў лінгвістыцы называюць таксама *a*, які прыхільны да *o*. Такі сярэдні паміж *a* і *o* гук чуецца ў нейкіх беларускіх гутарках і ў паўднёва-вялікарасійскай падмове на месцы ненаціскага *o*: ва⁰да, на⁰га і г. д.

У працах нямецкіх і французскіх фонэтыкаў клясыфікацыя галосных гукаў мае троху другі выгляд. Грунтуючыся на тым, што адлегласьць паміж нізкім цьвёрданёбным *a* і нізкім мякканёбным *a*—у паземным напрамку значна меншая, чым адлегласьць паміж верхнім цьвёрданёбным *i* і верхнім мякканёбным *и*, нямецкія і некаторыя французскія фонэтыкі рысуюць схэму галосных у выглядзе трыкутніка. Але таму, што ўсё ткі *a* і *я* аддзелены некаторай, хоць, праўда, і нязначнай адлегласьцю, мы лічым схэмы ў выглядзе трапэзу з вузкай ніжняй і шырокай верхняй асновамі, найбольш дакладна адбіваючымі суадносіны паміж артыкуляцыямі асобных галосных.

Удала пробуе пагадзіць трыкутную і чатырохкутную схэмы клясыфікацыі галосных проф. Богародзіцкі („Лекции по общему языковедению, 1915, стар. 44 і наст.). Ён дасягае гэ тага тым, што, папершае, а зьмяшчае ў сярэднянёбным радзе, падругое, кожную простаўнаую графу для больш дакладнага абазначэння артыкуляцыйных пасаў (зон) разьбівае на дзве часткі і, такім чынам, атрымоўвае табліцу, дапаса ваную да табліцы ў выглядзе трыкутніка. Для нагляднасці прыводжу яе.

	Пярэднія		Сярэднія		Заднія	
Верхнія	і		ы			у
Сярэднія		э			о	
Ніжнія				а		

На гэтай табліцы прапушчана яшчэ *я*. Калі б у нас хапіла адвагі аднесці яго да левай паловы ніжняй рубрыкі сярэднянёбнага раду, то табліца Богародзіцкага прыняла б форму, пагаджаючую чатырохкутную схэму ня з трыкутнай, а з трапэзыяльнай.

Цяпер мы пераходзім да агляду зычных гукаў.

Зычныя гукі.

З акустычнага боку значную частку слухавога ўражання ў зычным гуку складае шум. Фізычная прычына шумаў заключаецца у непэрыодычнасці калыбанняў цела, што вытварае гук. Фізыялёгічна-ж гэты шум абумоўліваецца тым, што органы мовы (язык, губы і зубы) перашкаджаюць голасу або шопату, што выходзіць з лёгкіх.

Такім чынам, характэрнай часткай зычнага шумнага гуку зьяўляецца шум, да якога часам можа далучацца гук голасу. У залежнасці ад таго, прымае ці ня прымае ўдзел у вымаўленьні гуку голас, мы ўсе шумныя зычныя падзяляем на звонкія і глухія. Зычныя, што вытвараюцца аднаў і тэй самай перашкодай і перашкодай аднолькавага роду, але якія розняцца адзін ад другога толькі ў адносінах да ўдзелу голасу ў іх вытварэньні, зьяўляюцца падобнымі гукамі. Такімі парамі падобных гукаў будуць г, к; ж, ш; д, т; б, п; в, ф; з, с, дз, ц, дж, ч.

Клясыфікуюцца зычныя па роду і па месцы перашкоды.

Па роду перашкоды зычныя гукі мы падзяляем на выбуховыя і працяжныя.

Першыя атрымоўваюцца ў тым выпадку, калі ўмовай вытварэння шуму зьяўляецца перашкода, якая часова затрымоўвае рух паветра, што выходзіць з лёгкіх.

Скупіўшыся за перашкодай, яно з сілай нішчыць яе, і вынікам зьяўляецца акустычнае ўражаньне выбуху.

Выбуховымі зычнымі ў беларускай мове зьяўляюцца к, г (=g), якое чуецца ў некаторых запазычных словах: *ганак, грунт*, а ў сапраўды беларускіх словах, па заяве Карскага, пасьля з: *мизги, розга* (Русск. диалектол., стар.93), *д, т, п, б*.

Працяжныя або фрыкатыўныя зычныя (ад лацінск. дзея слова *fricare*—церці) атрымоўваюцца ў тым выпадку, калі перашкода ня зусім цэльная, а застаецца для паветранага току вузкая шчыліна; у часе праходу праз яе паветраны ток і выклікае цярцё; вынікам гэтага цярця яўляецца акустычнае ўражаньне працяжнага гуку.

Да працяжных зычных адносяцца г (=h), х; ж, ш; з, с; в, ф.

Ад зьліцця некаторых выбуховых з некаторымі з працяжных зычных атрымоўваецца група так званых афрыкат або зьлітых зычных: глухая афрыката (ц=тс), звонкая дз (існавала ў некаторых дыялектах стара славянскае мовы; цяпер існуе ў частцы баўгарскіх гутарак, ва ўкраінскай, беларускай і польскай мовах), глухая ч (=тш), звонкая дж, нямецк. рf (*Pferd*).

Па месцы перашкоды мы адрозьніваем, папершае, задня-нёбныя: к (выбуховы глухі), г=лацінск. g (выбуховы звонкі), х (працяжны глухі) і г=лацінскаму h (працяжны звонкі).

Гэтыя гукі вытвараюцца падняцьцем сьпінкі языка да задняй часткі паднябеньня (да мяккага нёба), г. ё. так званым дорсальным станам языка.

Гэтыя гукі няправільна называюцца часам у школьных граматыках гартаньмі.

Гартанныя гукі таксама існуюць, але яны вытвараюцца пры зусім іншых фізыялёгічных умовах. Так, гартанным фрыкатыўным глухім зьяўляецца моцны прыступ або прыдыханьне перад пачатковым галосным у нямецкай мове; гартаннае х перад а я знашоў у бел. мове: *хадзіць, хачу*. На гэтую рысу беларускай мовы яшчэ, здаецца, ніхто не звярнуў увагі. Адносна г гартаннага ў белар. і ўкраінск. гутарках ужо пісалі мовазнаўцы.

У некаторых з неінда-эўропэйскіх моў (у арабскай і грузінскай) існуе і гартаны выбуховы, які вытвараецца раптоўным размыканьнем замкнутых галасавых зьвязак. Пры вытварэнні гартаннага гукаў язык застаецца ў нормальным стане і не падымаецца да мяккага паднябеньня.

Чарговую групу зычных складаюць зычныя сярэднянёбныя *к, г, х*, якія вытвараюцца падняцьцем сярэдняй часткі сьпінкі языка да сярэдняга паднябенья. Такія сярэднянёбныя *к, г* (двух відаў), *х*, што ў лінгвістыцы абазначаюцца праз *k̄, ḡ, x̄*, чуюцца перад галоснымі пярэднянёбнымі *е, и*; расійск. кипи, гибнуть, хитрый, белар. *кінець, хітры* і інш.

Трэцюю групу зычных складаюць тыя зычныя, каторыя ствараюцца дакрананьнем языка да пярэдняга або цьвёрдага паднябенья.

Сюды адносяцца працяжныя звакі *ж*, працяжныя глухі *ш*, афрыката *ч*, *дж* (вядомая ў італ., рум., белар. (*хаджу*), укр., ангельск. і інш.), і фрыкатыўн. *ʃ* (у ням. *jeder*), які лічыцца зычным гукам таму, што ў ім ясна чуваць шум. Гэты зычны *ʃ*, праўда, надта блізкі да галаснага *і, г, ё*. да *і* нескладовага, які абазначаецца пасья галосных літарай *й*: *мой*.

Чарговым этапам у перасуваньні перашкоды, што ствараецца языком, зьяўляюцца верхнія зубы.

У гэтым месцы ствараюцца зычныя выбуховыя *д, т*, працяжныя *з, с* і афрыкаты *дз і ц*.

Апрача пералічаных пярэднянёбных і зубных зычных, у стар.—інд. існавалі яшчэ цэрэбральныя, гэтак называюцца пярэднянёбныя зычныя, якія вытвараюцца кончыкам языка, крыху адагнутым назад. Апошнюю групу зычных складаюць губныя *б, п, в, ф*. Першыя два гукі зьяўляюцца ўласна-губнымі або білабіяльнымі (ад лацінск. слова *bilabiales*—двугубныя); другія два—губазубнымі, таму што яны вытвараюцца пры дакрананьні верхніх зубоў да ніжняй губы (*labio-dentales*).

У украінскай, беларускай і ангельскай мовах існуе аднак, і губагубное *в*, якое вытвараецца пры дакрананьні верхняй і ніжняй губ: другое *в* у украінск. *вовк*, ангельск. *Wild*, якое парасійску ня зусім дакладна перадаецца праз *Уайльд*. Вельмі цяжка правесці граніцу паміж гэтым двугубным *в* і галосным *у* нескладовым, у бел. пісьме праз *ў* (*ваўкі, зрабіў*) перадаецца як *у* нескладовае (галосны: у слове *ваўкі*), так і *в* двугубнае (зычны: *зрабіў*).

Адносна гуку *ф* трэба адзначыць, што ён у прадгістарычныя часы не існаваў у славянскіх мовах. І дзеля гэтага, калі пазней з іншых моў былі запазычаны словы з гукам *ф*, шмат якія славянскія мовы аказаліся няздольнымі ўспрымаць яго, і з гэтае прычыны замянялі яго рознымі іншымі гукамі або гуказлучэньнямі. Так, напр., у беларускай мове замест *ф* вымаўляецца *хв* (Хвёдар), *х* (хутра) або *п* (Восіп, Язэп; трапіць). Падобныя замены знаходзім і ў украінскай мове.

Ад пералічаных відаў шумных зычных розьняцца зычныя сонорныя *л, р, м, н*, характэрнай рысай якіх зьяўляецца меншая ступень шумнасьці і большая ступень галоснасьці.

У вадрозьненьне ад шумных зычных характэрны шум рэзонуючых ротавак поласьцяй пры вытварэньні сонорных лягчэй улаўліваецца слухам. Як мы пабачым далей, адрозьненні паміж адценьнямі *л*, затым паміж *м* і рознастайнасьцямі *н* зьвязаны з адрозьненнем вышыні тонаў рэзонуючых поласьцяй.

Але па месцы вытварэньня гэтыя сонорныя азначаюцца наступным чынам: расійскае *р* зьяўляецца пярэднянёбным або зубным; характэрную частку расійскага *р* складаюць грукатаньні, якія вытвараюцца частым дрыжэньнем кончыка языка—так званым бубненьнем.

У французскай мове існуе таксама *р* заднянёбнае (г *grasseyé*; гэтак гаркавае *р* чуецца і ў мове адукаваных немцаў; *л* вытвараецца датыканьнем языка да верхніх зубоў або да пярэдняга паднябеньня, прычым па абодвух баках языка, а часцей, з аднаго боку, ствараецца шчыліна для праходу току паветра.

Розныя адценьні *л* (цвёўрае або велярнае расійскае *л* і блізкае да яго ангельскае *l*, затым французскае або нямецкае сярэдняе *l*, якое спатыкаецца, паміж іншым, і ў вымаўленьні украінскіх жанчын, урэшце, мяккае расійскае *ль*) абумоўліваюцца рознасьцю вышыні тона рэзонуючай ротавай поласьці ¹⁾.

Сонорны *н* можа быць зубным, пярэднянёбным, сярэднянёбным і заднянёбным, *м*—гук губны.

І тут таксама пры паступовым пераходзе ад *м* да *н* зубнога, ад апошняга да *н* пярэднянёбнага і г. д. характэрны шум рэзонуючай ротавай поласьці павышаецца з прычыны яе пакарачэньня ²⁾ (Томсон. Общее языковедение, 2, стр. 209). Разуменьне сонорнасьці таксама зьяўляецца адносным. З шумных зычных да сонорных бліжэй *в* з ясна адрозьніваемым характэрным шумам, больш нізкім нават, чымся ў *л* і *м*, у чым можна ўпэўніцца, калі вымаўляць гэтыя сонорныя па чарзе зараз-жа пасля *в*. З прычыны большай ступені сонорнасьці *в* можа быць і ў якасьці складовага. Сучасныя баўгарскія *цвѣтъ*, сэрбск. *цвѣтјети* Шахматаў тлумачыў з *цвѣт*—пры помачы *цвт* г. зн. з *в* складовым) (гл. Изв. отд. русск. яз. и слов. Росс. Акад. Н., т. VIII, кн. 2-я, стар. 325 и сл.).

¹⁾ Па акустычным уражаньні сонорныя *р, л*, называюцца таксама плаўнымі.

²⁾ Гэтай самай розьніцай вышыні тону рэзонуючай поласьці пры *мін* тлумачыцца ў Марыінск. Эвангельлі пераважнасьць выпадкаў пастаноўкі *ь* заместа *ѣ* пасля *н* над лікам адваротных напісаньняў, на што мне ўжо прыходзілася паказваць у сваім артыкуле аб гэтым помніку (Извест. отдел. русск. яз. и слов. Росс. Акад. Н., т. XXIII, кн. 2-я, стар. 133).

Апошнія два гукі *н* і *м* па ўдзелу ў іх вытварэнні рэзонуоучай поласці носу называюцца таксама насавымі. У зьвязку з гэтым нам трэба сказаць аб удзеле мяккага паднябеньна ў вытварэнні гукаў. Пры вымаўленьні чыстых галосных і ўсіх зычных за выключэньнем *м*, *н*, мяккое паднябеньне разам з маленькім язычком падымаецца і, прылягаючы да задняй сьценкі зеву, затрымоўвае ўваход паветранаго току ў носавую поласць, якая складаецца з дзьвюх палавінак.

Але пры вымаўленьні насавых гукаў *м*, *н* і назяляваных галосных (г. ё. галосных, якія вымаўляюцца ў нос, як *о* назяляванае ў польск. *ą* або ў франц. *on*, *e* назяляванае ў польскім *ę* або французскім *in*) мяккае паднябеньне апускаецца і адчыняе доступ паветра ў насавую поласць.

Скупнасць галоўнейшых гукаў чалавечай мовы можна навочна прадставіць у наступнай табліцы, якая зьяўляецца некаторай відазьменай табліцы, што была зьмешчана ў „Лекцыях по общему языковедению“ проф. Багародзіцкага.

Галосныя.

Зычныя.

Галосныя.		Звонкія.		Глухія.
		Плаўныя.	Насавыя.	Р э ш т а.
Задняя раду	у, о, а			
Сярэдняга раду	ы, ^{а)}	Плаўныя.	Насавыя.	
Пярэдняга раду	і, е	л, р	м, н	Гартаннае х (у бел. перад а)
Пярэдняга р. лабіяліз.	й, ё, я			і г (у блр. і укр. гутарк.)
				Заднянебн. г—г. ^н к, х
				Сярэднянебн. ^г ^к , ^х
				Пярэднянебн. ж, ^{дж} , ^й , ш, ч
				Зубныя д, з, ^{дз} , т, с, ц
				Грэцкае ^θ , ^δ , ангел. th
				Губныя б, в п, ф

Сонорныя.

Шумныя.

Бібліографічныя паказаньні. Лепшымі падручнікамі для жадаючых больш падрабязна азнаёміцца з фізіялёгіяй гукаў мовы зьяўляюцца „Общее языковедение“ (глава IV) проф. А. І. Томсона, затым „Лекции по общему языковедению“ і некаторыя другія работы проф. Багародзіцкага. Шмат вестак па пытаньнях агульнай фонэтыкі ёсьць таксама і ў кнізе Ол. Брока „Очерк физиологии славянской речи“ (Энциклопедия славянск. филолог., вып. 5), затым проф. Шчэрбы („Русские гласные в качественном и количественном отноше-

¹⁾ Сярэдні сярэднянебны *э* чуўся таксама і ў старой ін.-эўроп. мове, у каторай ён ствараўся, як вынік скарачэньня доўгіх ненаціскных галосных, і вымаўляўся ўпоўголаса. У лінгвістыцы гэты гук называецца „шва“. Прыблізна так-жа вымаўляецца нямецк. ненаціскное *e* ў сл. *gäbe*.

ниях". Сьціслае, але ўдалае выкладаньне фонэтыкі даў проф. Д. Н. Ушаков у сваёй кнізе „Краткое введение в науку о языке“, 5-е изд., 1922. Вельмі стараннае, мясцамі цікавае толькі для вузкага спэцыялістага, апісаньне гаварыльнага апарату і прылад, якімі карыстаецца экспэрымэнтальная фонэтыка, для дасьледваньня гукаў з анатома-фізыолёгічн. і фізыка-акустычнага боку даў проф. Багародзіцкі ў сваёй працы „Курс экспэрымэнтальной фонэтыкі применительно к литературн. русскому произношению“ (3 выпуска, Казань, к 1922); з прац на нямецкай мове трэба назваць падручнік Sievers'a (Grundzüge der Phonetik, 5-e, Auflage, 1901), Vietor'a („Elemente der Phonetik“ 2, 1915), Jespersen'a („Lehrbuch der Phonetik“).

Сьціслае, але ўдалае выкладаньне фонэтыкі даў проф. Д. Н. Ушаков у сваёй кнізе „Краткое введение в науку о языке“, 5-е изд., 1922. Вельмі стараннае, мясцамі цікавае толькі для вузкага спэцыялістага, апісаньне гаварыльнага апарату і прылад, якімі карыстаецца экспэрымэнтальная фонэтыка, для дасьледваньня гукаў з анатома-фізыолёгічн. і фізыка-акустычнага боку даў проф. Багародзіцкі ў сваёй працы „Курс экспэрымэнтальной фонэтыкі применительно к литературн. русскому произношению“ (3 выпуска, Казань, к 1922); з прац на нямецкай мове трэба назваць падручнік Sievers'a (Grundzüge der Phonetik, 5-e, Auflage, 1901), Vietor'a („Elemente der Phonetik“ 2, 1915), Jespersen'a („Lehrbuch der Phonetik“).

Сьціслае, але ўдалае выкладаньне фонэтыкі даў проф. Д. Н. Ушаков у сваёй кнізе „Краткое введение в науку о языке“, 5-е изд., 1922. Вельмі стараннае, мясцамі цікавае толькі для вузкага спэцыялістага, апісаньне гаварыльнага апарату і прылад, якімі карыстаецца экспэрымэнтальная фонэтыка, для дасьледваньня гукаў з анатома-фізыолёгічн. і фізыка-акустычнага боку даў проф. Багародзіцкі ў сваёй працы „Курс экспэрымэнтальной фонэтыкі применительно к литературн. русскому произношению“ (3 выпуска, Казань, к 1922); з прац на нямецкай мове трэба назваць падручнік Sievers'a (Grundzüge der Phonetik, 5-e, Auflage, 1901), Vietor'a („Elemente der Phonetik“ 2, 1915), Jespersen'a („Lehrbuch der Phonetik“).

Сьціслае, але ўдалае выкладаньне фонэтыкі даў проф. Д. Н. Ушаков у сваёй кнізе „Краткое введение в науку о языке“, 5-е изд., 1922. Вельмі стараннае, мясцамі цікавае толькі для вузкага спэцыялістага, апісаньне гаварыльнага апарату і прылад, якімі карыстаецца экспэрымэнтальная фонэтыка, для дасьледваньня гукаў з анатома-фізыолёгічн. і фізыка-акустычнага боку даў проф. Багародзіцкі ў сваёй працы „Курс экспэрымэнтальной фонэтыкі применительно к литературн. русскому произношению“ (3 выпуска, Казань, к 1922); з прац на нямецкай мове трэба назваць падручнік Sievers'a (Grundzüge der Phonetik, 5-e, Auflage, 1901), Vietor'a („Elemente der Phonetik“ 2, 1915), Jespersen'a („Lehrbuch der Phonetik“).

РАЗЪДЗЕЛ IV.

Злучэньне гукаў.

Разгледжаныя ў папярэднім разьдзеле гукі чалавечай мовы зьяўляюцца вынікамі абстракцыі. Папершае, яны павінны быць выдзелены пры дапамозе аналізу з цэлых слоў, прычым гэтае выдзяленьне ўскладняецца пераходнымі гукамі, якія разьвіваюцца паміж устаноўчымі гукамі. Падругое, тыя гукі, што мы разгледзілі, ствараюць толькі свайго роду абагульненьні, якія атрымаліся ў выніку аддзяленьня неподобных прымет, абумоўленых у розных гукаслучэньнях уплывам розных суседніх гукаў.

І вось мы бачым, што гук у васобным вымаўленьні розьніцца ад гуку ў гукаслучэньнях.

Пры вымаўленьні асобнага гуку органы мовы, выпяўніўшы сваю работу, прымаюць зноў стан пакою; гэтага няма пры вымаўленьні гукаў у гукаслучэньнях; органы бесьперастанку гучаць, паступова пераходзячы да артыкуляваньня наступнага гуку, вынікаючага і ўтвараючага прамежныя або пераходныя гукі (Gleitlaute). Так, напр., вымаўленьне злучэньня *ai* зьяўляецца, у сапраўднасьці, непарарыўнай градацыяй пераходаў ад шырокага галоснага *a* да вузкага *i*, каторую навочна можна прадставіць як *a... ä... e... i...* (кропкамі паміж літарамі я абазначаю тыя прамежныя паміж паказанымі галоснымі гукі, якія ў фонэтыцы звычайна не ўстанаўляюцца і для якіх няма адпавядаючых значкоў або літар).

Віды пераходных гукаў абумоўліваюцца суседнімі гукімі. Але больш важныя тыя зьмены, якія ўносяцца ў стыхію самога гуку з прычыны ўплыву тых-жа суседніх гукаў, у выніку чаго і ствараюцца рознастайныя адценьні вымаўленьня аднаго й таго самага гуку ў рознастайных гукаслучэньнях, якія адхіляюць яго ад гукавога тыпу, каторы мы лічым нормальным.

Так, напр., *к* у куст і *к* у кісьць адрозьніваюцца адно ад другога як у анатома-фізыялёгічным (у першым выпадку *к* зьяўляецца заднянёбным, у другім—сярэднянёбным), так і ў акустычным (у слове *куст* яно значна ніжэй па тону, чымся *к* у *кісьць*). Робіцца гэта дзеля таго, што пры вымаўленьні гуку ў гукаслучэньні пачынаецца псыхалёгічны ўплыў ўяўленьня наступных гукаў на вымаўленьне данага

гуку; конкретна-ж, у приведзеных прыкладах артыкуляцыя губ, адпавядаючая *у і і*, пачынаецца адначасова з вымаўленьнем *к*. Такім чынам, мы можам нагляданьні проф. Богародзіцкага аб большай працягласці артыкуляцыі губ, параўнаўча з часам гучэньня галасавых зьвязак пры асобным вымаўленьні галаснага, дапоўніць паказаньнем на тое, што і ў гукаслучэньнях таксама дзеянне губ (якое адпавядае данаму галаснаму), пачынаючыся яшчэ ў момант вымаўленьня зычнага, больш працяжнае, чым дзеянне гартані.

Галосныя гукі звычайна падлягаюць уплыву ня толькі наступнага, але і папярэдняга гукаў. З акустычнага боку гэтыя рознастайныя адценьні галосных тлумачацца рознастайнасьцю вышыні характэрнага тону. Калі возьмем тры словы *бабу, рад і снасьць*, у іх вышыня *а*, у выніку двубаковага ўплыву рознастайных суседніх гукаў, акажацца рознастайнай; самы нізкі тон мае *а ў бабу*, самы высокі ў слове *снасьць*; таму *а ў сл. бабу* бліжэй да *о*.

Але ні пераходных гукаў, ні адценьняў вымаўленьня мы звычайна не заўважаем, таму што гэтаму перашкаджаюць, ствараючыся ў нашай псыхіцы ў выніку абстракцыі, агульныя, тыпічныя ўяўленьні, якія і абумоўліваюць псыхалёгічную памылку, прымушаючы нас не заўважаць адхіленьні ад нормальнага вымаўленьня. Гэтым агульным гукавым уяўленьням—тыпам Бодуэн-дэ-Куртэнэ (Об отношении русского письма к русскому языку, С-ПБ. 1912), а сьледам за ім яго вучань Шчэрба (Русские гласные в качественном и количественном отношении, С-ПБ. 1912) даюць назву фонэмаў.

Псыхалёгічнай прычынай узьнікненьня фонэмаў зьяўляецца асоцыяваньне з адрозьненьнем у сэнсавым баку слоў. Так, напр., фонэмамі данае мовы будуць ня толькі агульныя ўяўленьні асобных гукаў, але таксама, напр., адрозьненьне ў цьвёрдасьці і мяккасьці вымаўленьня зычных, калі з ім можа зьвязвацца адрозьненьне ў значэньні (пар., напр., *т і т*, у *бит і бит'*, г.-ё. *бить*). Адрозьненымі фонэмамі зрабіліся ў французскай мове розныя адценьні вымаўленьня *е*, якія асоцыююцца з розніцай у сэнсе слоў, напр. *dè* і *dais*.

Проф. Томсон супярэчыць, аднак, супроць вучэньня аб фонэме і яе азначэньні, як уяўленьня тыпічнага вымаўленьня (Отзыв о сочинении Л. В. Щербы „Русския гласныя“, отд. отт. из „Отч. о 15-м присуждении премии митроп. Макария“, стр. 45-46). Нельга лічыць, па думцы Томсона, тыповым якое-небудзь адно адценьне таго ці іншага зычнага, таму што пры адных умовах адно адценьне зьяўляецца нормальным, пры другіх—другое. „Больш нізкае адценьне *а ў бабу* так-жа сама тыповае, як і больш высокае у *стать*“.

Але мы ўсё-ж такі лічым псыхалёгічна праўдападобным факт вытварэньня ў нашай псыхіцы фонэмаў, паколькі

іменна не спакушаны ў лінгвістыцы чалавек не заўважае гэтых адценьняў з прычыны антыцыпацыі іх адным агульным, маючымся ў яго ўяўленьем; з тэй-жа прычыны пры перайманьні гукаў чужое мовы, якія адсутнічаюць у данай мове, яны замяняюцца несьвядома й няпрыкметна для гаворача другімі, найбольш падобнымі. Такая падстаноўка называецца субстытуцыяй гукаў (напр. брошура адпавяд. франц. *brochure*).

Ня зусім высветленым здаецца нам толькі разуменьне тыповасьці вымаўленьня.

Найбольш адпаведным, па нашай думцы, азначеньнем фонэмы зьяўляецца тое, якое стараўся адкінуць Шчэрба, а іменна, азначэньне яе як агульнага ўяўленьня. Першай асновай для аб'яднаньня рознастайных адценьняў данага гуку ў адну фонэму зьяўляецца адсутнасьць сувязі з сэмасьолёгічнымі адрозьненнямі ў гэтых адценьняў, падругое, блізкасьць вышыні характэрных тонаў адценьняў да вышыні тону фонэмы, якая прадстаўніком данай моўнай групы і ўспрымаецца як тыповая вышыня. А тыповай і зьяўляецца, у існасьці, сярэдняя паміж дзвюма крайнімі межамі калыбаньняў вышыня, якая недалёка, магчыма, таксама ад вышыні характэрнага тону данага гуку пры асобным вымаўленьні; адхіленьні ад яе ў той ці іншы бок ня так ужо вялікі, зразумела, і дзеля таго не прыкмячаюцца слухам, падобна да таго, як не прыкмячаецца розніца ў некалькі калыбаньняў у той ці іншы бок, ад таго ліку калыбаньняў, каторыя ўспрымаюцца, як ноты гамы і поўтоны, і зьяўляюцца такімі-ж тыповымі ўяўленьнямі ў душы сьпяваючага, якія могуць выклікацца ў сьвядомасьці без дапамогі камэр-таноў. Праўда, розніца ў ліку калыбаньняў чыстых музычных таноў, якая застаецца няпрыкметнай нашай увагай, значна меншая, чымся тая розніца, якая ўлаўліваецца нашай увагай, у ліку калыбаньняў, адпавядаючых рознастайным адценьням данай фонэмы; але гэта становішча тлумачыцца тым, што ў апошнім выпадку ня так лёгка можа быць выдзелена адрозьненне ў вышыні, папершае, з прычыны кароткага часу вымаўленьня данага гуку ў гуказлучэньні, падругое, дзеля таго, што ўвага ў даным выпадку адбіраецца суседнімі гукамі.

С К Л А Д.

З асобных гукаў складаюцца склады. Складам можна назваць больш буйныя фонэтычныя адзінкі, якія адзначаюцца якімісьці падзеламі паміж імі. Складападзелы бываюць двух родаў. Яны могуць, папершае, прадстаўляць адвольную паузу або саўсім толькі адвольнае паслабленьне току паветра. Так, напр., галосны *о* мы можам па нашай волі паузамі або паслабленьнямі току паветра падзяліць на некалькі

выдыхальных штуршкоў. Але звычайна ў мове словы падзяляюцца на склады, незалежна ад нашай волі, менш поўнагучнымі гукамі. Так, напр., менш поўнагучнае *n* падзяляе слова *яна* на два склады. Больш-жа поўнагучны гук зьяўляецца насіцелем складу або прасьцей складовым гукам. У ролі такіх складовых або складавытвараючых гукаў зьяўляюцца раней усяго галосныя, а затым у васобных мовах яшчэ й сонорныя *r, l, n*. Напр., у чэскім *vlk* ролю складавага грае *l*, у сэрбскім *trg*—сонорнае *r*.

Калі склад складаецца з двух галосных, злучэньне гэтых галосных будзе называцца дыфтонгам: *aj, aŭ, ja* (= *ia*). Звычайна складовым зьяўляецца ў дыфтонгах больш поўнагучны галосны, напр. *a* ў трох прыведзеных дыфтонгах. Але існуюць у некаторых мовах такія дыфтонгі, у якіх з большай сілай вымаўляецца і дзеля таго зьяўляецца і складовым—менш поўнагучны галосны. Такія дыфтонгі называюцца несапраўднымі.

Нескладовыя гукі ў навуковых працах азначаюцца дужкай пад літараю: *ai* (= *aj*).

НАЦІСК.

Злучаючы склады ў словы, мы звычайна выдзяляем адзін са складоў або большай сілай гуку, або больш высокім тонам. Такое выдзяленьне аднаго складу з усіх складоў слова называецца націскам. У залежнасьці ад таго, ці выдзяляецца склад сілай гуку або вышынёй тону, мы адрозьніваем экспіратарны або выдыхальны і музычны націскі. Першы з іх існуе ў белар., расійск., нямецк. мовах і інш., музычны пераважае ў стара-індыйскай і стара-грэцкай. У некаторых мовах націск зьмешаны (у сэрбскай, літоўскай).

У шматскладовым слове, апрача галоўнага, ёсьць яшчэ й пабочны націск.

У некаторых мовах націск прымацоўваецца да якога-небудзь аднаго пэўнага складу ў слове, напр., у французскай (заўсёды на апошнім складзе), у польскай (на прадапошнім), у чэскай (на першым ад пачатку складзе). Калі-ж у мове націск можа прыходзіцца на розных складох слова (напр., у белар. і расійск.), такую ўласць іваць мовы называюць вольным націскам.

З шэрагу слоў, якія складаюць сказ, тымі-ж спосабамі (сілай голасу або вышынёй) выдзяляецца адно якое-небудзь слова. Гэтае выдзяленьне слова са сказу называецца цяпер псыхічным націскам; раней яго звычайна называлі лёгкім націскам.

Р Ы Т М.

У першым разьдзеле мы паказалі на важнасьць рытму ў стварэньні мовы. З рытмічнымі рухамі працы мы стараліся звязаць рытмічна паўтараючыся гукі мовы. Але калі нават мы не выпаўняем ніякае працы, а толькі гаворым або сьпяваем, мы працу нашых органаў мовы таксама несьвядома стараемся падпарадкаваць рытму. Як адзначыў Г. Э. Мюллер (Zur Analyse der Gedächtnistätigkeit und des Vorstellungsverlaufes, 1 t., Leipzig, 1911, Zeitschrift für Psychologie. Ergänzungsband 5), вымаўляючы або завучваючы двухскладовыя словы, мы міжвольна ўпадаем у двухскладовы, хорэічны або ямбічны рытм, і калі мы падпарадкаваліся ўжо пэўнаму рытму, адхіліцца ад яго бывае вельмі цяжка. Але ў сапраўднасьці нашыя словы складаюцца з рознага ліку складоў, і рытмічнасьць мовы дасягаецца тым, што мы склады, што групуюцца вакол націскавага складу, які зьяўляецца на сцэлем такту, звычайна вымаўляем з аднаковай працягласьцю, і дзеля гэтага словы шматскладовыя ў большай ступені скарачаюцца, чымся словы з меншым лікам складоў. Так, напрыкл., пад уплывам пачуцьця рытму мы на такія такты разьбіваем сказ: ён апавядаў | нам ціка | вую гісторыю. Такім чынам, рытмічнасьць мовы зьяўляецца аналёгічнай рытмічнасьці ў музыцы, дзе такты могуць мець розны лік складоў, працягласьць якіх і зьмяняецца ў залежнасьці ад гэтага ліку такім чынам, што ў суме даюць адзін і той самы прамежак часу— $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ або С.

Пытаньне аб навучаньні грамаце і пісьму.

Аўладаньне вучэньнем аб гукаслучэньні дапаможа нам разабрацца ў пытаньнях мэтодыкі граматы. Мэтоды навучаньня грамаце падзяляюцца, як вядома, на аналітычныя, сьнэтычныя і аналітыка-сьнэтычныя. Я ня буду затрымлівацца на іх аглядзе, каторы можна знайсці хоць у якой мэтодыцы роднае мовы (напр., у Афанасева „Мэтодыка роднаго языка в трудовой школе“); пералічу толькі больш популярныя сучасныя мэтоды, паказаўшы на тое, якімі навуковымі меркаваньнямі апраўдваецца кожны з іх. Пачну з мэтоду В. Флёрава¹⁾.

Дзеля таго, што самым цяжкім для дзяцей зьяўляецца процэс случэньня літараў у склады, Флёраў прапачылае папярэднія заняткі, якія заключаюцца ў раскладзе па слуху слоў на склады і складоў на гукі і адваротным складаньні атрыманых адзінак, каторае пасья гэтага зьяўляецца ўжо вельмі лёгкім. Цяпер ня цяжка будзе прыступіць і да чытаньня

¹⁾ Новый метод обучения сочетанию звуков при обучении грамоте, Москва, 1915. Подробный план занятий по обучению грамоте, Москва, 1915 г.

раскладзеных слоў, кіруючыся правіламі: чытай, як гаворыш. Звычайная зацяжка, маючая месца пры літара—і гукаскладальных мэтадах (бэ—а будзе б—а), адхіляецца ў Флёрава тым, што ў вучняў ужо ёсьць тое гуказлучэньне, якое павінна атрымацца ў выніку складаньняў: гэта той склад або тое слова, з раскладу каторых яны і пачалі свае заняткі. Апрача таго, Флёраў лічыць важнай пасьялядоўнасьць пры навучаньні чытаньню: трэба пачынаць з адваротных складоў—слоў (ах, ум, ус) і пасьяля гэтага пераходзіць да простых складоў спачатку з працяжнымі зычнымі (му—ха), а затым з выбуховымі (ба—ба).

Прычына цяжкасьці пры злучэньні гукаў у склады, як гэта выявілася з данага разьдзелу, заключаецца ў рознасьці вымаўленьня гуку ў злучэньні і паасобку (ба не раўняецца бэ—а).

Другім шляхам імкнецца адхіліць гэтую цяжкасьць М. І. Цімафееў (Естественный звуковой метод, Одесса, 1908. Значение и применение звуковых таблиц, 1913. План уроков обучения грамоте по естественному методу в добукварный период, 1917). Заўважыўшы, ў што гуказлучэньні органы ў момант вымаўленьня зычнага ўжо прымаюць стан, які адпавядае вымаўленьню наступнага галоснага, Цімафееў і дае раду пры вымаўленьні, напр., *м у му* прывесьці губы ў стан для вымаўленьня *у*, г. ё выцягнуць уперад. Гэта ўдалы прыём, затое хібаю Цімафееўскага мэтаду трэба лічыць абцяжарваньне памяці вучняў непатрэбнымі для такога раньняга ўзросту ведамі аб фізыялёгічным і акустычным баку гукаў.

Аналітычныя мэтады, здавалася, ужо аджыўшыя свой век, у вапошні час адраділіся ў Амэрыцы.

У духу гэтага амэрыканскага спосабу „цэльных вобразаў“, які папулярызуюцца ў кнізе Янжул „Американская школа“, складзены лемантар Фортунатавай і Шлегер „Первые шаги“, у нас-жа на Беларусі „Лемантары“ Некрашэвіча й Федасенкі. Вось у кароткіх рысах прыклад лекцыі па мэтаду Фортунатавай і Шлегер. Пачаўшы з дзецьмі са слова *Маша*, пераходзяць да слова *Саша*, зьмяніўшы дзьве першыя літары другімі дзьвюма, але потым паступова наводзяць дзяцей на думку, што даволі зьмяніць толькі адну першую літару *М* літарай *С*. Гэтак ад усвоеньня цэльных вобразаў слоў пераходзяць да ўсвоеньня літараў. У сваім лемантары Некрашэвіч так камбінуе словы (на—сі, сі—ла, ка—сі і г. д.), што ў выніку працытаньня цэлага раду слоў з паўтараючыміся складамі дасьць магчымасьць зрабіць аналіз і выдзяліць зраковы вобраз складу, з прыведзеных прыкладаў выдзяліць склады *ка* і *сі* а, з часам са складоў выдзяліць такім-жа чынам і асобныя гукі. Пры мэтадзе цэлых слоў важнае значэньне маюць малюнкi, якія падказваюць вучню значэньне надрукаванага слова. Амэрыканскі мэтад таксама мае свой ґрунт.

Для пісьменнага чалавека зусім ясна, што сказы складаюцца са слоў, словы-ж — з гукаў, але гэтай здольнасцю аналізу яшчэ не ўладае няпісьменны чалавек. Яна набываецца паступова ў выніку цэлага раду псыхічных процэсаў. І вось староньнікі аналітычных мэтодаў і зьмяняюць процэс злучэньня на процэс аналізу, які здаецца ім больш лёгкаім.

Паводле слоў Шапашнікава (Живые звуки, 1923, стар. 10), уменьне „зьліваць“ гукі можа прыйсьці толькі пасля таго, як скончыцца процэс абстрагаваньня гукаў. Трэба, кажа Шапашнікаў у другім месцы (стар. 17), прывесьці вучня да таго стану, да якога прышоў укладчык альфабэту ў выніку праробленага ім аналізу мовы.

Разгледзеўшы больш популярныя сучасныя мэтоды, мы ня лічым патрэбным аддаць перавагу якому-небудзь з іх. У кожнага ёсьць свае позытыўныя бакі і свае недахопы. Дзеля гэтага нельга зьвязваць выкладчыка адным пэўным мэтодам; кожнаму даецца свабода выбару, комбинацыі і далейшага ўдасканаленьня, падобна да таго, як кожны з разгледжаных сучасных мэтодаў зьяўляецца перапрацоўкай больш старых прыёмаў.

Удалым прыёмам лічу, паміж іншым, у лемантарох Вахцерава зьмяшчэньне аднаго й таго самага слова на розных мясцох старонкі. Злучыўшы адзін раз гукі ў словы, вучань можа далей замацаваць яго ў памяці, галоўным чынам, яго зрокавае ўяўленьне, шукаючы данае слова на другіх мясцох старонкі.

У дадатак да сказанага аб фонэмах трэба заўважыць, што ў пісьменных людзей справа ўскладняецца ствараючыміся ў іх графэмамі, г. ё. агульнымі ўяўленьнямі надрукаваных або напісаных літар, якія граюць важную ролю ў злучэньні розных адценьняў вымаўленьня аднаго гучу або нават двух гукаў у вадно агульнае ўяўленьне, якое асоцыюецца з гэтай літарай. Гэтыя графэмы прыводзяць іх часта да псыхолёгічных памылак: большасьць пісьменных людзей, уладаючы ў сутнасьці правільнымі слухавымі і рухавымі ўяўленьнямі—фонэмамі, у тых выпадках, дзе вымаўленьне разыходзіцца з правапісам, звычайна думаюць, што яны вымаўляюць так, як пішуць; не заўважваюць таксама і таго, што асобнай графэме адпавядаюць часам дзьве фонэмы, і наадварот. Так, напр., многія расійцы здзіўляцца, калі ім скажуць, што слова *жизнь* яны вымаўляюць у сапраўднасьці як *жысьь*, або што *e* абазначае, не пасля зычных, дыфтонг *ie*: *есть* і т. п. З прычыны таго, што ў выніку адбыўшыхся процэсаў расійскае пісьмо перастала быць фонэтычным, часткова-ж з прычыны недахопаў першапачатковай кірыліцы і яе пазьнейшых зьмен,—зьявіліся прыведзеныя прыклады непасьлядоўнасьці ў абазначэньні гукавога боку данай мовы, якія й застаюцца для многіх незаўважанымі. Не заўважаюць, напр.,

што літара *я* ў слове *мясо* азначае тое самае, што і *а* ў слове *час*, а іменна, фонэму *а* з мяккасьцю папярэдняга зычнага, абазначэньне якой у першым выпадку ўваходзіць у літару *я*, у другім выпадку адсутнічае. Па гэтай самай прычыне чытаньне і разуменьне фонэтычных запісаў для непасьведчаных зьяўляецца вельмі цяжкім.

Расійскі правапіс, як стары, так і новы, можа прывесцьці нават да непраўдзівых граматычных уяўленьняў. Так, напр., у падручніках па граматыцы даюцца пад рознымі ўзорамі скланеньні слова цьвёрдага і мяккага адрозьнення (*кон* і *конь*, па стараму правапісу *конъ* і *конь*), але ў сапраўднасьці такога адрозьнення няма; узнікла яно на аснове зрокавага ўяўленьня, г. ё. у выніку гэтай жа неадпаведнасьці паміж графэмамі і фонэмамі. Літары *я*, *ю* ў канчатках *коня*, *коню* абазначаюць жа галосныя *а*, *у* з мяккасьцю папярэдняга зычнага. Калі-ж мы дастасуем другі, фонэтычны спосаб абазначэньня палатальнасьці папярэдняга зычнага, тады мы пабачым, што скланеньне слоў *кон* і *кон'* (*кѡн*—*а*, *кон'*—*а*, *кѡн*—*у*, *кон'*—*у* і г. д.) належыць да аднаго й таго самага тыпу. Вось дзеля гэтага проф. Буддэ (Вопросы методологии русского языкознания, стар. 16 і наст.) важным патрабаваньнем мэтодлёгіі выкладаньня лічыць азнаямленьне вучняў з ведамі аб розьніцы паміж нашым вымаўленьнем і пісьмом.

Шмат бліжэй да вымаўленьня стаіць беларускі правапіс, але і ў ім ёсьць выпадкі неадпаведнасьці паміж пісьмом і вымаўленьнем. Напр., аднаў графэме *г* адпавядаюць дзьве фонэмы: *г* выбуховае (*мазгі*) і *г* фрыкатыўнае (*галава*); злучэньне літараў: *дз* у вадным выпадку абазначае афрыкату *дз* (*адзін*), у другім выпадку—злучэньне дзьвюх асобных зычных *д* і *з* (*адзнака*). Не адпавядае фонэтычнаму прынцыпу і правапіс зычных. Мы ведаем, што ў белар. мове звонкія зычныя асымілююцца наступным глухім зычным, і наадварот (гл. наступны разьдзел); аднак, на пісьме ў даным выпадку захоўваецца этымолёгічны прынцып. Вымаўляюць *ношка*, але пішуць *ножка*. Этымолёгічны прынцып часамі ляжыць у васьнове правапісу канчаткаў: пішуць *будзе*, а не *удзя*. У вадзнаку ад вымаўленьня пішацца ў у якасьці прыназоўніка ў такіх выпадках як *была ў Андрэя*, хаця тут паміж галоснымі мы маем *в* губазубнае, якое звычайна вызначаецца літарай *в*.

РАЗЪДЗЕЛ V.

Гукавыя зьмены і іх прычыны.

І вось, мы азнаёміліся з знадворным, гукавым бокам мовы. Цяпер мы пераходзім да агляду тых зьмен, якім падлягае гэты бок мовы.

Мова, як мы ўжо не адзін раз гаварылі, ёсьць непадзельная сувязь знадворнага гукавага боку з элементамі значэньня.

Але як знадворны, так і гукавы бакі знаходзяцца ў стане вечнага разьвіцця і зьмены, прычым зьмены і знадворнага і ўнутранага боку ў большасьці выпадкаў незалежны адзін ад другога.

Зьмены першага роду вывучае тая-ж агульная фонэтыка, зьмены другога роду зьяўляюцца компэтэнцыяй сэмасьці.

Але сярод зьмен гукавага боку мы адрозьніваем, аднак, яшчэ морфалёгічныя зьмены або, так званыя новатворы па аналёгіі, якія зьяўляюцца вынікам асоцыяцыі пэўных гукавых формальных адзінак з элементамі значэньня. Разгляд падобнага роду зьмен павінен заняць месца ў разьдзеле аб граматыцы, як пэўным аддзеле сэмасьці.

Прадметам жа гэтага разьдзелу будзе толькі вывучэньне зьмен чыста фонэтычнага характару.

Але гэтыя зьмены працякаюць, аднак, таксама псыхолёгічным шляхам.

Ранейшыя моваўзнаўцы, Штэйнталь і Гюйо, адрозьнівалі фонэтычныя зьмены ад псыхолёгічных і тлумачылі першыя чыста фізыолёгічным шляхам. Амаль на гэтым-жа пункце погляду застаецца Пауль, які галоўнай прычынай усіх фонэтычных зьмен лічыць імкненьне органаў мовы да больш выгоднага для іх вымаўленьня.

Ён думае, што аб большай частцы зьмен можна сказаць, што „гэта група зьяўляецца больш выгоднай, чымся тая“ (Principien, 1880 г., стар. 49).

Але, аднак, у вапошні час ўсё мацней зацьвярджаецца ў мовазнаўстве тэндэнцыя тлумачыць і чыста фонэтычныя зьмены не фізыолёгічнымі, а псыхолёгічнымі прычынамі. Мы таксама далучаемся да гэтага погляду, хаця ў далейшым пастараемся паказаць, што псыхолёгічныя прычыны, што ляжаць у васнове фонэтычных зьмен, адрозьніваюцца ад такіх прычын, якія абумоўліваюць морфалёгічныя зьмены

або так званія новаторы па аналёгіі. Усе галоўныя віды фонэтычных зьмен (асыміляцыя, дысыміляцыя і інш.), як пабачым далей, абумоўліваюцца тым-жа асоцыяцыйным процэсам, з тэй, аднак, розьніцай, што асоцыююцца адно з другім у даным выпадку толькі адны гукавыя ўяўленьні, ня ўступаючы ў асоцыяцыю з элемэнтамі значэньня

Усе гукавыя зьмены, у сваю чаргу, падзяляюцца некаторымі лінгвістымі на „абумоўленья“ або „комбінацыйныя“, каторыя абумоўлены тымі гукамі, з якімі злучаецца даны гук, і „спонтанэічныя“, якія праходзяць у гуках незалежна ад уплыву суседніх гукаў.

Супроць гэтага падзелу паўстае проф. Томсон, які адмаўляе, наогул, існаваньне спонтанэічных зьмен (Общее языковед., II вид., стар. 246).

Невядомасьць прычын зьмены не азначае яшчэ, па думцы проф. Томсона, што прычыны данае зьмены ня будуць знойдзены. Трэба згадзіцца з думкай проф. Томсона аб тым, што ўсе фонэтычныя зьмены абумоўлены, раней усяго, псыхолёгічнымі прычынамі, але гэтыя зьмены гукаў у некаторых выпадках, аднак, могуць быць незалежны ад уплыву суседніх гукаў. Мы прызнаем існаваньне „спонтанэічных“ зьмен у тым выпадку, калі гэтая назва мае мэту падкрэсьліць толькі незалежнасьць гукавых зьмен ад уплыву суседніх гукаў.

Раней, чым перайсьці да агляду названых агульных відаў фонэтычных зьмен і іх далейшаму падзелу, мы пакажам на агульную прычыну гэтых зьмен.

Агульнай прычынай гукавых зьмен зьяўляецца рознастайнасьць або прастора артыкуляцый, аб чым мы гаварылі ў пачатку папярэдняга разьдзелу.

Мы ўжо ведаем аб тым, што абазначанья рознымі альфабэтамі гукі чалавечай мовы зьяўляюцца свайго роду абстракцыяй; у сапраўднасьці-ж чалавечая мова складаецца з бясконцага раду гукаў, якія розьняцца адзін ад другога бясконца-малай велічыняй.

Паказаць-жа можна толькі на сталья пункты, паміж якімі знаходзяцца розныя ступені прамежных гукаў.

Але хоць рознастайнасьць чалавечай мовы дае прастору для гукавых зьмен, гэтыя зьмены, аднак, падлягаюць пэўнай законамернасьці, пэўнаму „гукавому закону“, значэньне якога азначыў Пауль ў сваім „Principien“; гэтае значэньне прынята ў працах па агульнаму мовазнаўству. На высвятленьні паняцця „гукавы закон“ мы затрымаемся, аднак, у канцы гэтага разьдзелу—пасяля таго, як мы азнаёмімся з некаторымі прыкладамі з жыцьця інда-эўропэйскіх і славянскіх моў.

Усе выпадкі абумоўленых або комбінацыйных зьмен могуць быць падзелены на два галоўныя тыпы—процэсы асыміляцыі і дысыміляцыі, якія, у сваю чаргу, падзяляюцца на некалькі відаў.

Процэс асыміляцыі і дысыміляцыі, папершае, можа быць поўным і няпоўным, і, падругое, мы адрозьніваем выпадкі асыміляцыі і дысыміляцыі суседніх і нясуседніх гукаў. Асыміляцыяй і дысыміляцыяй суседніх гукаў зьяўляецца процэс паступовага пераходу аднаго гуку ў другі, які ў нямецкай навуцы носіць назву Lautwandel і каторы трэба адрозьніваць ад падмены гуку (Lautwechsel), пры каторай адзін гук зразу, як бы „скокам“, падмяняецца другім.

Асыміляцыя суседніх гукаў складаецца ў поўным або частковым прыпадабленьні аднаго гуку другому суседняму гуку—папярэдняму або наступнаму. Калі наступны гук прыпадабняецца папярэдняму, тады асыміляцыя называецца прогрэсыўнай. Калі прыпадабняючым зьяўляецца наступны гук, тады асыміляцыя носіць назву рэгрэсыўнай.

У якасьці прыкладу поўнай прогрэсыўнай асыміляцыі можна паказаць на наглядаемы ў стара-славянскіх помніках пераход канчаткаў роднага склону адз. л складаных прыметнікаў—*aego* ў—*aago*, адкуль пасля сыцягненьня зьявілася форма на—аго (добраго). Такую самую зьяву знаходзім у белар. гутарках: называецца зьмянілася на называацца і інш.

Прыклады поўнай рэгрэсыўнай асыміляцыі можна запазычыць з лацінскае мовы, у якой звычайна апошні зычны гук прыстаўкі прыпадабняецца пачатковаму гуку таго слова, з якім злучаецца прыстаўка: *adprobare* пераходзіць у *approbare*; *com-mittere*—у *com-mittere*. З таго самага канчатку прыметніка—*aego* ў выніку рэгрэсыўнай асыміляцыі атрымаўся польскі канчатак—*ego*: *dobrego*.

Пры частковай асыміляцыі гук не прыпадабняецца зусім наводзячаму гуку; прыпадабленьне складаецца або з перасуваньня артыкуляцыі прыпадабняемага гуку да таго месца, дзе артыкулюецца прыпадабняючы гук або з пераходу глухога ў звонкі пад уплывам сумежнага звонкага, і наадварот.

Прыкладам частковай прогрэсыўнай асыміляцыі можа зьяўляцца пераход *ы* ў у пасля губных у беларускіх гутарках: *мыло*, *пуцаць* замест *мыло*, *пытаць*. Процэсам частковай прогрэсыўнай асыміляцыі тлумачыцца пераход звонкага *ж* ў глухое *ш* пасля *р* у прыстаўцы *prze*—у польскай мове. *prze*

Як на даволі рэдкі прыклад прыпадабленьня наступнага глухога папярэдняму звонкаму трэба паказаць на украінск. *бджола* з ранейшага *бчела*; літаратурнае расійскае *пчела* зьяўляецца вынікам адваротнай, г. ё. рэгрэсыўнай асыміляцыі, аб чым гл. ніжэй.

Прыклады рэгрэсыўнай частковай асыміляцыі часцей спатыкаюцца ў сучасных мовах. З прычыны частковай рэгрэсыўнай асыміляцыі звонкі перашоў у глухі перад наступным глухім і глухі ў звонкі перад звонкім. Расійск. *кружка*

стала гучэць *крушка, сделать* перашло ў *зделать*. У выніку гэтай самай рэгрэсыўнай асыміляцыі *сегодня* ў бел. мове змянілася ў *сягонья, сёння*.

На аснове рэгрэсыўнай асыміляцыі прыстаўкі *из—, воз—, низ—, раз—* перад глухімі зычнымі перашлі ў *ис—, вос—, нис—, рас*; напісаньне *с* у гэтых прыстаўках дазваляецца нават прынятай у расійскай мове орфографіяй, хаця ў іншых выпадках, звычайна, *рас*. правапіс грунтуецца не на фонэтычным, а на этымолёгічным прыцыпе. Прыкладам рэгрэсыўнай частковай асыміляцыі галосных гукаў можа служыць пашыраная ў белар. гутарках зьмена *а* на *о* перад наступным *ў*: *казоў, броў*. У жыцці моў спатыкаюцца часам выпадкі ўзаемнай асыміляцыі. Утварэньне праславянскага *е* доўгага (адкуль пазнейшае *ѣ*) з інда-эўропэўскага дыфтонга *ai, oi* зьявілася ў выніку ўзаемнай асыміляцыі *а, о і і* ў гэтых дыфтонгах.

Дысыміляцыя або распадабненьне суседніх гукаў вядома ў параўнаўча невялікім ліку прыкладаў. Дысыміляцыяй трэба тлумачыць пераход інфынітываў *вед-ти, плет-ти* ў *вес-ти, плес-ти*.

Магчыма, што гэтай самай дысыміляцыяй трэба тлумачыць бел. дыялектычнае *мястэчка, уздэчка* замест чакаемых *мясьцечка, узьдэчка*.

Да частковай асыміляцыі і дысыміляцыі могуць быць зьведзены самыя рознастайныя віды абумоўленых зьмен, якія вядомы з гісторыі мовы, і на першы погляд нічога агульнага з процэсамі асыміляцыі і дысыміляцыі, здаецца, ня маюць. Так, напр., стварыўшаяся ў праславянскай мове змякчэньне заднянёбных зычных *г, к, х, г, ё*, пераход іх у пярэднянёбныя *ж, ч, ш*, перад наступнымі пярэднянёбнымі галоснымі *е, и, ъ, е* (вядомае таксама і стара-індыскай мове) зьяўляецца рознавіднасьцю частковай рэгрэсыўнай асыміляцыі Гэтак зьявіліся формы, як *божсе, пророческий, душевный* з *боге, пророкеский¹⁾, духовный*.

Часам дзеянне асыміляцыі злучаецца з дзеяннем дысыміляцыі. Так, напр., вядомы ў *рас., блр. і польскай* мовах пераход палатальнага *е* ў заднянёбнае *о* пасля змякчоных і перад цвёрдымі зычнымі (жен > жон) зьяўляецца ў адносінах да папярэдняга змякчонага зычнага дысыміляцыяй, у вадносінах жа да наступнага цвёрдага зычнага гэты пераход *е* ў *о* будзе як-бы частковай асыміляцыяй; тут абодва процэсы ўзаемна падтрымліваюць адзін другога.

Ад асыміляцыі і дысыміляцыі суседніх гукаў мы адрозьніваем асыміляцыю і дысыміляцыю нясуседніх гукаў, якая большай часткай ёсьць не паступовае ператварэньне (*Lautwandel*), а замена гуку (*Lautwechsel*).

¹⁾ Дакладней з *пророкскый*.

Выпадкі асыміляцыі нясуседніх гукаў таксама як і асыміляцыя суседніх гукаў, адрозніваюцца па напрамку яе дзеяння, г. ё. падзяляюцца на прогрэсыўную і рэгрэсыўную асыміляцыю.

Поўнай асыміляцыі і дысыміляцыі падобнага роду звычайна падлягаюць галосныя і плаўныя.

У якасці прыкладаў поўнай рэгрэсыўнай асыміляцыі нясуседніх гукаў можна прывесці зьмену *топерь* у *теперь*, *ребенок* у *ребенок*, *попел* у *пепел* у расійскай мове, затым *хазяїн*, *гарячий*, *багатий*, *гаразд* < *хозяїн*, *горячий*, *богатий* у украінскай мове.

Прыкладам асыміляцыі нясуседніх гукаў (прогрэсыўнай) можа служыць характэрная для урала-алтайскай сям'і моў (уграфінскіх, тюркскіх, монгольскіх моў) „гармонія галосных“, сутнасць якой у тым, што галосны суфікс часткова або поўнасьцю прыпадабняецца галоснаму караню: *ат-лар*—кони, але *копек-лер*—сабакі (лар.—лер—суфікс множ. л.); *яз-мак*—пісаць, але *бекле-мек*—чакаць (мак,—мек—суф. незначальнай формы).

Вынікам дысыміляцыі нясуседніх гукаў зьявіліся словы *перепел* з першапачатковага гукапераймальнага *пелепел*, *февраль* з *февраль* і інш.

Па гэтай-жа прычыне зьявілася народнае *ярмонка* з *ярмарка*.

Прыклад частковай асыміляцыі нясуседніх гукаў можна бачыць у слове *пузырь* з *пусырь*¹⁾ (гэтае *с* у праславянскай мове магло пераходзіць таксама ў *х*: пар. малар. пухирь—пухнуть з караню *peus* агульна-расійск.); затым у рас. народным *чижало* з *тяжело*.

Прыкладам поўнай асыміляцыі нясуседніх зычных гукаў можа служыць белар. сл. *шаша* зам. *шасэ*.

Аднаковымі на першы погляд па выніках, але генэтычна адрозненым ад разгледжаных выпадкаў зьяўляецца дзеянне дысыміляцыі, якое выяўляецца, так сказаць, у статычным, а не ў кінэтычным стане. Падобнага роду асыміляцыя або дысыміляцыя заключаецца ў тым, што даны гук можа захавацца нязьменным, дзякуючы дысымілюючаму ўплыву другіх гукаў у слове (суседніх і нясуседніх), у той час як пры іншых умовах даны гук падлягае зьмене. Яшчэ Меіе (*Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieuxslave*, (стар 178) глумачыў захаваньне *z* у *zucev* (замест чаканага *z* з *z* сярэднянебнага) дысыміляцыйным уплывам *s*. Такое самае глумачэньне Петерсон дае першапачатковаму *g* у зах.-слав. *gvezda*. (*Baltisches und Slavisches*, 1916, стар. 3-4). Два цікавых прыклады падобнага „conservation dissimilatrice“, адзін з ірляндзкае, другі з грэцкае мовы (а менавіта, захаваемасьць *a* ад пераходу ў *η*, дзякуючы дысыміляцыйнаму ўплыву папярэдніх, *ε*, *ε* у атычным і наступнага *η* ў іоніч-атычным) прыводзіць Зоммэрфэльд у—*Bulletin de la societe de linguistique de Paris*, (т. XXIII, вып. I, 1922, стар. 15—17). Урэш-

¹⁾ Глухое *с* пад уплывам наступнага *р* перашло ў звонкае *з*; гэтак у пераходу магла дапамагчы таксама дысыміляцыя з пачатковым *л*.

це, можна прывесці цікавы прыклад дысыміляцыйнага захавання гуку з укр. мовы. Галосны *о* ў прыстаўцы і прымені *зо* (з першапачатковага *з*) і ў прыстаўцы *до*,—які часта змяняецца (у выніку аналогіі) у *і*—звычайна ў закрытых словах: зірвати, зі страху, дізнатися, зіходить і г. д.—захоўваецца, аднак, у большасці выпадкаў нязьменным, калі ў наступным складзе знаходзіцца *і*, зс стін, досвід, дослід. Як зьява дысыміляцыі, яно ня можа, зразумела, мець усеагульнае значэнне; захаванне *о* ў паказаным стане зьяўляецца толькі больш пераважным, як нас у гэтым зможа ўпэўніць нават шпаркі прагляд слоў, складзеных з паказанымі прыстаўкамі ў „Словаре українского языка“ Грынченка.

Адным з відаў падмены гукаў зьяўляецца таксама мэ-татэза або перастаноўка: *тарэлка* замест *талерка* (пар. ням. Teller), *курчав* з *кучеряв* і інш.

Вельмі многа прыкладаў перастаноўкі знаходзім у украінскай мове: *гамазея*, *капість*, *відмедь*, *калавур* замест *магазея*, *пакость*, *медведь*, *караул*, у беларускай: *капляр* замест *капраль* і інш., затым у славенскай: *gomila*, *pator* замест *mogila*, *poror*. У выніку гэтай-жа перастаноўкі зьявіліся—сэрбскае *намастыр*, расійскае *кропива* з больш старога *коприва*; пар. укр. і ст.-слав. *коприва*; другога роду мэ-татэзу ў гэтым-жа слове знаходзім у польск. *pokrzywa*.

Больш частай перастаноўцы падлягаюць тыя-ж плаўныя гукі.

Цяпер скажам некалькі слоў аб спонтанэічных зьменах. Сюды, як мы гаварылі, адносяцца такія зьмены, якія працякаюць у гуку або ў гуказлучэньні незалежна ад уплыву суседніх гукаў. У якасці прыкладу можна паказаць на адбыўшыся ў праславянскую эпоху пераход у доўгага *у* *ы*, на пераход праславянскіх назалюваных галосных *а* і *е* ў чыстыя галосныя ў большасці славянскіх моў.

У некаторых выпадках, аднак, нельга строга вызначыць ці зьяўляецца даная зьмена спонтанэічнай ці абумоўленай, таму што гукавая адзінка, якая падлягае зьменам, можа сама разглядацца, як камбінацыйнае злучэнне (сочетание), і ў такім выпадку спонтанэічная зьмена робіцца для нас абумоўленай.

Цяпер мы пераходзім да высвятленьня тых прычын, якія ляжаць у васнове ўсіх пералічаных тыпаў гукавых зьмен.

Гэтыя прычыны амаль выключна псыхалёгічнага характару. Яны маюць месца як пры паступовых ператварэньнях гукаў, так і пры падмене гукаў.

Пакажам спачатку на псыхалёгічныя прычыны рэгрэсыйнай асыміляцыі суседніх гукаў.

Здавалася-б на першы погляд, што рэгрэсыйную асыміляцыю нязвонкага *с* звонкаму *д* у слове *сделать*, або наадварот—звонкага *ж* глухому *к* у слове *ложка* трэба было-б тлумачыць тым, што нам цяжка пры вымаўленьні групы двух зычных *жк* шпарка перайсці ад звонкага да глухога

або наадварот—ад глухога да звонкага пры вымаўленьні *сд*. І ў такім выпадку мы маглі-б чакаць, што атрымаецца група двух зычных глухіх *ст* (сделать) або звонкіх *жг* (кружка), г. ё. прогрэсыўная асыміляцыя; аднак, больш уласцівай амаль усім інда-эўропэйскім мовам зьяўляецца рэгрэсыўная асыміляцыя (*сд* > *зд*, *жк* > *шк*), якая ёсьць вынік уплыву наступнага зычнага на папярэдні. Для вытлумачэньня гэтага ўплыву і неабходна прызнаць, што яшчэ да вымаўленьня папярэдняга зычнага ў нашай сьвядомасьці паяўляецца ўжо вобраз, уяўленьне наступнага гуку, якое і зьяняе вымаўляньне папярэдняга зычнага.

Рэгрэсыўная асыміляцыя, як мы ўжо адзначылі, наглядаецца ў мовах інда-эўропэйскіх, г. ё., больш культурных, што Вундт тлумачыць тым, што мысьленьне гэтых народаў як-бы пераганяе мову і працякае хутчэй, чымся артыкуляцыя.

Але таксама і для вытлумачэньня прогрэсыўнай асыміляцыі Вундт, у процівапастаўленьне папярэднім дасьледцам, ня лічыць патрэбным зьяняць псыхолёгічны прынып. Уяўленьне толькі што вымаўленага гуку захоўваецца ў нашай сьвядомасьці; асоцыюючыся з уяўленьнем наступнага гуку, яно зьяняе адпаведным чынам яго вымаўленьне.

Чыста псыхолёгічным шляхам трэба тлумачыць таксама і падмену гукаў, г. ё асыміляцыю і дысыміляцыю нясуседніх гукаў і мэтатэзу.

Псыхолёгічная прычына ўсіх пералічаных відаў гукавых зьмен заключаецца ў наступным: пры вымаўленьні данага (гуку ў нашай сьвядомасьці зьяўляюцца вобразы гукаў ня толькі суседніх (папярэдняга і наступнага), але і цэлага шэрагу ідучых за імі ў той і другі бок гукаў, якія, знаходзячыся ў сфэры бесьсвядомасьці модыфікуюць, аднак, вымаўляемы ў даны момант гук. Гэтыя элементы—папярэднія ўяўленьні *а*, *а*₁, *а*₂ і наступныя *с*, *с*₁, *с*₂, якія модыфікуюць ўяўленьне *в*, Джэмс называе „псыхічнымі абэртонамі“ (Психология, 2 изд., стар. 122—126).

Наша мова ненарокам перастаўляе часам гукі, якія зашмат аддалены друг ад друга; пры шпаркай гутарцы часта бывае такі *lapsus linguae*, як вадачая гара замест гарачая вада і да т. п. І падобнага роду мэтатэзы таксама тлумачацца ўплывам псыхічным абэртонаў.

Такія ў агульных рысах псыхолёгічныя прычыны галоўных гукавых зьмен.

Процэсамі чыста фізыолёгічнага паходжаньня зьяўляюцца толькі ўстаўка і выпадзеньне гукаў.

Устаўка гукаў *т*, *д* паміж зубнымі *з*, *с* і пярэднянёбным *р* *встречать* замест *всречать*, параўнай *сречение*; *остров*,

струя зам. *осров, сруя*; пар. санскр. *śravati*—цяче; белар. *зайздрасць*, укр. *заздріть* ад слова *з(ь)рѣти*, ст.-слав. *раздрѣшение* замест *разрешение* і інш.) тлумачыцца тым, што кончык языка, пераходзячы ад стану для *с* да стану для *р*, зачэпляе верхнюю дзясну і вытварае слабое *д* або *т*.

Выпадкі выпадзення гуку (напр., выпадзенне *в* у полвтора, якое пераходзіць у полтора, або выпадзенне *д, б* перад *н* у праславянскай мове гнуть, гбнуть; пар. шматразавае трыванне гэтага дзеяслова—*изгибать, изгибать*) з фізіялёгічнага пункту гледжання тлумачацца нясталасцю прамежкавай артыкуляцыі Вельмі часта выпадаюць гукі канечныя.

Да выпадкаў такога скарачэння слова трэба аднесці адпаданне ўсякіх канцавых зычных у прадгістарычным жыцці славянскіх моў. Скарачаюцца звычайна часта ўжываныя словы. Так, у бел. мове з *можа быць* праз стадыю *можа* атрымалася *мо*, з трэба—*твэ*. У вялікарасійскай з *каже* праз *каэ* атрымалася *ка*, з *видишь* > *вишь-ишь*; ва украін. *а дивись* дало *ади*. У васнове гэтых і іншых падобных выпадкаў скарачэння ляжыць бесьцьвядомае імкненне да лёгкасці, упрошчання мовы, якім парадзілася ўтварэнне і сучаснае „тэлеграфнае“ мовы: *СТО* (Совет Труда и Оборона), *БДУ* (Беларускі Дзяржаўны Універсітэт) і шм. інш.

Прыведзеныя веды аб галоўных тыпах гукавых зьмен і аб характары іх пашырэння могуць дапамагчы нам пры вызначэнні тэрміну „гукавы закон“.

Асабліва сцю ўсіх прыведзеных відаў гукавых зьмен зьяўляецца іх часовы і мясцовы характар, чым гукавыя законы і адрозніваюцца ад усеагульных і заўсёдных законаў прыродазнаўчых навук. Па думцы Пауля (Principien, стар. 55), якая прынята і проф. Томсонам у яго „Общем языковедении“ (разьдз. V, § 6), гукавы закон паказвае толькі, што ў вядомы час у пэўнай гукавой групе ўтварылася такая-то гукавая зьмена. Разгледжаныя гукавыя зьмены, якія характарызуюць мову цэлага народу ці шматмільённай яго часткі, спачатку зараджаюцца, аднак, у мове асобнага індывіду. Але ўзьнікшы, можа быць, чыста выпадковым шляхам, напр., з прычыны недачуўця, яны потым распаўсюджваюцца дзякуючы таму, што гэтаму індывіду пачынаюць бесьцьвядома падраджаць іншыя індывіды.

І распаўсюджаная такім чынам новая гукавая зьява часта можа абхапіць не пляменную групу,—нацыю, якой належыць даная мова, а толькі адну якую-небудзь станаваю групу. Напр., змякчэнне *к* пад уплывам папярэдняга мяккага зычнага (Ванька, чайку) распаўсюдзілася спачатку ў вялікарасійскай гутарцы былых „баярскіх дзяцей“, як давёў у сваёй прыгожай працы „Великорусские говоры с неорганическим и переходным смягчением задненебных согласных“

проф. Зяленін. Гэту рысу „баярскія дзеці“ перадалі потым ніжэйшым разрадам вайскова-служылага стану, стаўшым пазьней вядомым пад імем аднадворцаў. Далей гутарка гараджан звычайна адзначаецца ад мовы вясковага насельніцтва, у самым жа горадзе адрозьніваецца мова рабочае клясы ад мовы інтэлігенцыі. На Беларусі мова сялян, быўшых пад прыгонам памешчыкаў, адрозьніваецца ад мовы шляхты ¹⁾.

Свае характэрныя асаблівасьці, выпрацаваныя пад уплывам царкоўнага чытаньня, знаходзім і ў мове духавенства (так зьванае сэмінарскае вымаўленьне: *оканьне*, *вымаўленьне ого*, — *его* замест *ова*, — *ева* ў канчатках прыметных, *займеньнікаў* і інш.).

Часта даная гукавая рыса абхапляе мову прадстаўнікоў толькі аднаго полу, як напр., сярэдняе *л* у мове жанчын у некаторых вялікарасійскіх і украінскіх гутарках. Нарэшце, ван-Гіннэкэн адрозьнівае мову дарослых ад мовы дзяцей, у якой, у сваю чаргу, адрозьнівае мову розных узростаў і полаў. Выключэньняў з гэтага гукавага закону, паводле думкі Пауля і Томсона, ня можа быць. Зданьнёвае выключэньне тлумачыцца хронолёгічнымі суадносінамі да другіх законаў ці новатворам па аналёгіі.

Для ілюстрацыі апошняга палажэньня падам прыклад з гісторыі белар. і украінск. моў. Калісьці ў мове продкаў беларусаў і украінцаў *л* зьмянілася ў *ў* (у нескладовае ці нават в двугубное) перад наступным зычным. У выніку гэтага процэсу атрымалася сучаснае украінскае *вовк*, бел. *воўк* (з больш старога *вълкъ*), *поуны* і інш. Але з гэтага закону ёсьць, аднак, у абедзвюх мовах выключэньні: *голка*, *палка*, *гарэлка*. Тлумачацца яны хронолёгічнымі суадносінамі разгледжанага закону да другога гукавага закону — а іменна да зьнікненьня гукаў *ѣ*, *ь*, існаваўшых калісьці ў славянскіх мовах. Калі *л* пераходзіла ў гук *ў* у слове *вълкъ*, тады ў слове *палъка* пасля *л* гучэў яшчэ *ѣ* і дзеля гэтага яно засталася бяз зьмены. Калі ж яно зьнікла і *палъка* зьмянілася ў *палка*, тады ўжо пакінуў дзейнічаць закон аб пераходзе *л* у *ў* перад зычнымі.

Захаваньне *о* ва ўкраінскіх поўнагалосных формах *город* (расійск. *огород*), *сором*, *долонь* і інш. пры зьменным *о* ў *і* або ў *ю*, *уэ* ў іншых прыкладах: *віз*, *стіл* — тлумачыцца тым, што ў момант дыфтонгізацыі *о* ў зачыненым складзе (в возь), другога *о* ў слове *город* і падобных яшчэ ня было.

Нарэшце, некаторыя выключэньні, як мы бачылі, тлумачацца дысымілюючым супроцьдзеяннем якога-небудзь другога гуку ў слове.

Часовым і прасторавым характарам дзеяньня гукавага закону ня вычэрпваюцца ўсе яго абмежаваньні. Калі гукавы за-

¹⁾ Апошнія, напр., зам. *ёсьць*, *ё*, *ёсьцяка* гавораць *ест*; там, дзе сяляне сакаюць, шляхта вымаўляе памыўсе, зам. *ты* кажучь *гэты*.

кон, у вадзнаку ад фізычнага, не зьяўляецца лёгкіна-канечным і ўсеагульным ні ў часовых, ні ў прасторавых адносінах, то відавочна, у нас няма лёгкінае падставы дапушчаць усеагульнасьць яго распаўсюджаньня на ўсе прыклады Калі закон быў абмежаваны часам свайго дзеяньня, выпадкова магло аказацца, што мала ўжыванае слова не папала ў мову гаворачых і не падлегла зьмене. Наадварот-жа падлягаць гукавой зьмене магло часамі, як мы ўжо гаварылі, часта ўжыванае слова¹⁾.

Дзеля гэтага да формуляваных Паулем абмежаваньняў гукавога закону мы павінны дадаць наступнае: „гукавая зьмена ўтварылася ў такіх-то словах і прыкладах“, бо многія фонэтычныя процэсы носяць спорадычны характар. Ня рэдка закон прамовы робіцца дзеля двух або трох прыкладаў, выключэньняў-жа з яго аказваецца значна болей. Патрэба вытлумачыць гэтыя выключэньні прыводзіць скорда да ўтварэньня новага гукавога закону, які выпіхае ранейшы закон, і, такім чынам, гукавыя законы, па словах Брюкнэра, „як лісьці, увесну зьяўляюцца, увосень ападаюць“ (KZ. 42 т. стр. 334). Прычына гэтага ляжыць у тым, што паказаныя Паулем і іншымі спосабы тлумачэньня выключэньняў ня могуць вычарпаць іх поўнасьцю. Мы бачылі, што зьмены ва ўводных словах тлумачацца асобнымі псыхічнымі адносінамі да іх з боку гаворачай асобы. Можна быць будучь адшуканы і іншыя шляхі тлумачэньня выключэньняў з гукавога закону, але пакуль што тыя, што ёсьць у нас, спосабы аказваюцца невыстарчаючымі для гэтай мэты, і дзеля гэтага мы павінны прызнаць існаваньне такіх гукавых законаў, якія паказваюць на фонэтычны процэс, які ўтвараўся толькі *калі-ні-калі, у некаторых прыкладах*. Можна, праўда, аказацца, што з гэтай ці іншай фонэтычнай зьявы ня будзе выключэньняў. Так, напр., першае зьмякчэньне заднянёбных (і яшчэ некаторыя іншыя кардынальныя зьявы ў славянскай прамове) абхапіла ўсе выпадкі, падлягаўшыя зьмене. Але аб гэтым мы можам даведацца толькі пасля правэркі ўсіх выпадкаў, існаваўшых у момант дзеяньня закону ў мове, прадказаць-жа ўсеагульнае дзеяньне закону па двух, трох прыкладах мы ня маем права.

Такім чынам, устанаўленьне гукавога закону, па выясьненьні ўсіх паказаных абмежаваньняў, нам прадстаўляецца толькі як констатаваньне ўтвораьнага ў мове процэсу ўжо *post factum*, з дакладным азначэньнем яго межаў у розных адносінах, і ў такім выпадку, зразумела, закон ня будзе мець выключэньняў, бо ўсе яны і будучь абгавораны пры яго формуляваньні.

¹⁾ Пар. яшчэ „Несколько слов о говорах Лукояновского уезда Нижегородской губернии“ (1894, стар. 29 і наст.) проф. Б. М. Ляпунова.

Сказанае намі аб характары гукавых законаў яшчэ раз пацьвярджае важную ролю соцыяльных фактараў у жыцці мовы. Аказваецца, што ня толькі зараджэньне мовы, але і далейшае яе разьвіццё азначаецца ўзаемаўплывам гаворачага і слухаючага. Продуктам уплыву соцыяльных фактараў зьяўляецца рытм. Мы бачылі, нарэшце, што сфэра распаўсюджаньня якой-небудзь моўнай рысы часта азначаецца клясамымі ці станавымі межамі.

Трэба яшчэ дадаць, што мова аказваецца адчувальнай да розных соцыяльна-экономічных і політычных здарэньняў у жыцці народу. Так, напр., утварэньне вялікага культурнага цэнтру цягне за сабою моўны ўзаемаўплыў паміж ім і падлеглым яму краінамі: дыялектычная рознастайнасьць іх гутарак пачне адчуваць нівэлюючы ўплыў мовы гэтага цэнтру. Ролю такога аб'ядняючага цэнтру іграў Кіеў, пазьней— Масква, Ленінград, у нас цяпер Менск.

Глыбокія сьляды на мове і, галоўным чынам, на слоўным яе складзе пакідаюць заўсёды войны і рэволюцыі.

Да пытання аб ролі соцыяльных фактараў у мове, на значэньне якіх яшчэ ў 70-х г. г. паказаў Нуарэ, зарадзілася асабліва цікавасць у вапошні час на Захадзе (у працах Мэйе, Сосюра, Оскара Блоха, ван-Гіннэкэна і інш.). У сваёй цікавай кнізе „Einführung in das Studium der indogermnischen Sprachwissenschaft“ (1921, перакл з дацкае) адбіваючай стан мовазнаўства на Захадзе ў апошнія гады, Шрыйнэн, стар. 102—123, соцыяльныя фактары падзяляе на няпростыя, продуктам якіх зьяўляецца рытм, і простыя, якія абхапляюць усе іншыя выпадкі ўплыву соцыяльнага моманту. Уплыву апошніх абавязаны адрозьненні мовы прадстаўнікоў розных профэсій (Wirtschaftssprache, Rechtssprache і г. д.) потым адрозьненні Volkssprache ад Kultursprache і г. д.

У нас гэтаму пытаньню прысьвечаны артыкул Бараннікава „Из наблюдений над развитием русского языка в последние годы. I. Влияние войны и революции на развитие русского языка“ (Учен. Западн. Самар. Универс., вып. 2, стар. 64—68). Аб дзіцячай мове гл. яшчэ кнігу С і W. Stern „Die Kindersprache“. 1920 і працу Рыбнікава „Язык ребенка“ (Педолог. библиот. IV, 1920).

Гукавым законам прысьвечана кніга Вэксьлера „Niebt es Lautgesetze“, 1900.

З усяго сказанага аб гукавых законах і аб соцыяльных і іншых фактарах у жыцці мовы ясным становіцца, паміж іншым, што штучным спосабам нельга ўтварыць мову, а галоўнае, нельга такую штучную мову ўвесці ў агульнае ўжываньне. Штучная мова ніколі ня можа мець ні колеру, ні паху, які мае самая ўбогая мова дзікуноў, бо апошняя ад-

бівае і быт, і мінулае жыццё народу. Вось чаму кожнае слова, кожны літаратурны твор на данай мове заўсёды страчвае сваю пекнату ў перакладзе на іншую мову. Яшчэ Пётэбня паказаў на тую розніцу, якую знаходзім між украінск. сумным „ой, був, тай нема“ (па поваду сьмерці чалавека) і расійскім перакладам „Эх, был, да нетути“. З гэтае прычыны штучныя мовы (раней *Волапюк*, цяпер Эспэранто) доўга ня могуць мець посьпеху. Але калі-б нават, прадставім сабе, гвалтоўна і ўвял і-б якую-небудзь штучную мову на ўсім сьвеце, яна ўсё-роўна праз некалькі дзесяцігодзьдзяў распалася-б на падмовы, гутаркі і г. д. Жыхар раўніны іначай ужо гаварыў-бы, як жыхар гор, жыхар гораду, які хутчэй гаварыў-бы, больш скараціў-бы канчаткі слоў, як жыхар вёскі і г. д. Такім чынам, ня была-б выпраўдана мэта прыму-совага ўводу штучнае мовы.

РАЗЪДЗЕЛ VI.

Сэмасьолёгія.

Цяпер мы пераходзім да агляду сэмасьолёгічных зьмен, г. зн. зьмен, якія ўтвараюцца ў галіне значэньняў. Гэтыя зьмены ў сваю чаргу незалежны, у большасьці выпадкаў, ад гукавых зьмен.

Пачынаючы вывучэньне падобнага роду зьмен, мы будзем пакуль што разглядаць словы, як цэльныя адзінкі, што абазначаюць асобныя канкрэтныя прадстаўленьні, г. зн. будзем разглядаць словы, не раскладаючы іх этымолёгічнага складу.

Сэмасьолёгічныя зьмены, бязумоўна, абумоўліваюцца псыхолёгічнымі прычынамі; яны аснованы на процэсах асоцыяцыі і апэрацыі.

Разьвіцьця і зьмены свайго значэньня слова дасягае пры сваім прыстасаваньні, як сродку пазнаньня. Мы ўжо гаварылі, што мэта слова—служыць пазнаньню. Як сродак пазнаньня, яно зьяўляецца выказьнікам да пазнаваемага дзейніка. Але значэньне слова ня будзе строга абмежаваным, заўсёдным. Даным словам мы можам назваць новую, хоць і падобную, але ня зусім тожсамую з ранейшай зьяву.

Гэты пераход да новага значэньня аснованы на псыхолёгічных законах асоцыяцыі. Папярэдняе і наступнае значэньні павінны быць шчыльна зьвязаны адно з другім. Толькі дзякуючы свайму папярэдняму значэньню, слова можа атрымаць новае прыстасаваньне.

„Слова гук, як знак абазначэньня, паказвае на новае значэньне не само па сабе, а толькі дзеля таго, што раней мела другое значэньне“ (Потэбня).

З дапамогаю этымолёгіі мы можам часамі ўскрыць цэлы шэраг гэтых папярэдніх значэньняў, якія ўзыходзяць да свайго першапачатковага натуральнага гуку. Галоўнымі арудзьдзямі гэтага этымолёгічнага аналізу зьяўляюцца, папершае, гісторыя мовы, якая вывучае мінулае жыцьцё слова па старадаўніх помніках пісьменнасьці, у якіх захоўваюцца больш першапачатковыя значэньні данага слова, і падругое, дыялектолёгія, якая адкрывае ў падмовах і гутарках больш старадаўняе значэньне слова, што захавалася ў даным дыялекце.

Ускрываючы па помніках мінулую гісторыю слова *опять*, мы даведаемся, што ў старажытнасьці яно мела другое, прасторавае значэньне і азначала *назад* (у такім зна-

чэньні мы знаходзім гэта слова ў Лаўрэнтаўскім летапісу); слова *опять*—назад, у сваю чаргу, паходзіць ад слова *пята*; параўнай *вспять*, *пятиться* ад таго самага караню.

Слова *суткі* ў значэньні пэрыоду ў 24 гадзіны альбо, наогул, у значэньні злучнасьці дня і ночы ўзыходзіць да больш старадаўняга значэньня зьмярканьня; у такім значэньні гэта слова жыве і цяпер у ніжагародзкіх гутарках; у гэтым апошнім значэньні яно, у сваю чаргу, перанесена з першапачатковага прасторавага значэньня пярэдняга кута ў пакоі (у такім сэнсе гэта слова знаходзім у вяцкіх, валагодзкіх гутарках); раскладаючы этымолёгічны склад гэтага слова на прыстаўку *су* (параўнай такі самы від прыстаўкі *су* замест больш звычайнага *со*—у словах *супруг*, *суглінак* і інш.) і *ткі* ад караню *тѣк* (ткнуць, тыкаць), мы бачым, што ўласны сэнс слова *суткі*—месца сутыканьня (спачатку дзьвюх сьцен, пазьней месца сутыканьня, спатканьня дня і ночы).

Сэмасьолёгічныя зьмены, як мы казалі, звычайна не залежаць ад фонэтычных зьмен, але затое яны бываюць часта роўналежны морфолёгічным процэсам. Утварэньне новага слова, як сродку абзначэньня новага паняцьця, прадстаўляе ня звычайнае перанясеньне ўжо існаваўшага слова на новае значэньне, а якраз утварэньне новага слова, яго адгаліненьне ад існаваўшага ўжо слова; прычым часта гэта новае слова ўтвараецца ад другога зусім віду караню, які ўваходзіць у злучэньне і з другімі морфолёгічнымі адзінкамі—з другімі прыстаўкамі, суфіксамі і флексіямі.

З гісторыяй сэмасьолёгічнага боку ўсіх слоў, разьмеркаваных у альфавэтным парадку, нас знаёміць этымолёгічныя слоўнікі. Лепшым і амаль адзіным этымолёгічным слоўнікам расійскае мовы зьяўляецца слоўнік А. Прэабражэнскага, які выходзіў невялікімі выпускамі і на жаль застаўся няскончаным з прычыны сьмерці аўтара.

Кожная пара сумежных у гісторыі разьвіцьця данага слова значэньняў прадстаўляе шчыльную асоцыяваную сувязь. Звычайна папярэдняе з двух сумежных значэньняў называюць уласным, наступнае—пераносным.

Гэтыя пераходы думкі ад уласнага значэньня да пераноснага будуць у той самы час поэтычнымі тропамі.

Усе словы падзяляюць часамі на прозаічныя, якія маюць толькі ўласнае значэньне, і на поэтычныя, якія ўжыты ў пераносным значэньні; апошнія называюцца таксама тропамі.

Параўноўваючы слова *капуста* са словам *падсьнежнік*, мы заўважаем паміж імі розьніцу, якая заключаецца ў наступным: у той час, як у слове *капуста* мы знаходзім два элемэнтны (слоўны знак і значэньне), у слове *падсьнежнік* заключаецца тры элемэнтны (слоўны знак, значэньне і мастацкі вобраз, малюнак, які наглядна рысуе, як падсьнежнік раньняй вясной зьяўляецца з-пад сьнегу, і гэтым самым тлу-

мачыць нам, чаму даная расьліна названа падсьнежнікам). Гэты трэці элемент у поэтычным слове носіць у навуцы назву „ўнутраной формы“.

Такога роду словы, як *капу́ста*, называюць прозаічнымі, а як *падсьнежнік*—поэтычнымі.

Часьцей за ўсё гэты трэці элемент поэтычнага слова зьяўляецца нічым іншым, як папярэднім значэньнем слова. Так унутраной формай поэтычнага слова *рукаў* (ракі) зьяўляецца папярэдняе значэньне — *рукаў*, як вядомая частка адзежы.

Але і прозаічныя словы, у якіх, як гэта на першы погляд здаецца, няма трэцяга элементу—ўнутраной формы, калісьці таксама былі поэтычнымі. Пры дапамозе этымолёгічнага аналізу мы можам для многіх прозаічных слоў адшукаць пярэдняе значэньне альбо ўнутраную форму, якая і зьяўляецца ўласна вобразным элементам данага слова.

Так, параўноўваньне слова *капу́ста* з сярэдня-лацінскім *sarutium* выясьняе нам этымолёгію данага слова і паказвае, што даная расьліна была так названа на падставе яе падабенства на *галаву*. Слова *разлука*, якое здаецца прозаічным, таксама спачатку прадстаўляла мастацкае абазначэньне разьвітаньня людзей, па падабенству з разгінаньнем канцоў лука; гэтакім мэтафорычным абазначэньнем і таго самага караню зьяўляецца слова *лукавы*, якое спачатку азначала таго, які ўхіляецца, згінаецца.

Дзякуючы розным прычынам гэта папярэдняе значэньне, аднак, паступова страчваецца, забываецца. Забываньню ўнутраной формы дапамагаюць гукавыя зьмены, якія часта зьмяняюць да непазнаньня знадворны від слова. Прозаічным можа стаць часамі слова незалежна ад фонэтычных зьмен; даўгі час ці нават частае ўжываньне як-бы сьцірае ўнутраную форму слова, і мы паступова забываем, чаму дане слова азначае якраз тое, а ня іншае. Людзі, якія не займаюцца мовазнаўствам, могуць часамі не заўважаць унутраной формы самога звычайнага слова. Шмат хто, мусіць, не дапушчае, што расійскае *кладбище* паходзіць ад слова *кладу*, *пшасьць*, беларускае *нагавіцы* (існуе гэта слова і ў зах.-слав. мовах) ад слова *нага*.

Але выпадкова зьвернутая на слова ўвага, якому ў цяжкіх выпадках прыходзяць на дапамогу гісторыя мовы і дыялекталёгія, уваскрашае яго папярэдняе жыцьцё—прозаічнае слова зноў становіцца поэтычным. Адсюль мы робім важны вывад, што галоўнай ўмовай поэтычнасьці слова зьяўляецца адначасовае захаваньне ў нашай сьвядомасьці папярэдняга і наступнага значэньняў. Пакуль поруч з пераносным значэньнем у нашай сьвядомасьці захоўваюцца ўспаміны аб папярэднім значэньні, з якога перанесена данае слова, яно, г. зн. слова, будзе поэтычным тропам.

Пераходзім цяпер да разгляду асобных відаў тропаў. Усе тропы падзяляюцца на тры катэгорыі: мэтафору, мэтонімію і сынэкдоху.

Мэ та ф о р а.

Мэтафарай (ад грэцкага слова *метафора*—перанясеньне) называецца абазначэньне невядомага *x* пры даламозе вядомага ўжо нам зьявы *A*, зьвязанае з *x* адносінамі падабенства.

Будучы аснованым на асоцыяцыі па падабенству, гэты від тропаў зьяўляецца самым важным і прадукцыйным у нашым творчым мысьленьні. Паводле выразу Харціева („Элементарныя формы поэзіі“ в „Вопросах теории и психологии творчества“, т. 1), яна зьяўляецца зурьстычным спосабам знаходжаньня новай думкі. Таму мэтафора найбольш пашыраны троп і ў мове поэтаў.

Прыводжу некалькі прыкладаў мэтафоры: падэшва (гары); язык (звону) па падабенству з языком—органам мовы, галава (гарадзкі), расійскі куроқ, запазычаны з польскага *kurek*, спачатку азначаў пеўнік; параўн. стар.-слав. коурь— „певень“; у белар. м. часта кажуць *касыцёр блінцоў*.

Амаль што ўсе словы, якія служаць для абазначэньня часовых і прычынных адносін, выніклі шляхам мэтафоры і перанесены з больш канкрэтных прасторавых адносін, як больш даступных пачуцьцёваму погляду.

Пераноснае значэньне прыйменьнікаў, якія абазначаюць часовыя адносіны замест прасторавых, прадстаўляе такога-ж роду мэтафору.

Гэты выпадак абазначэньня часовых адносін словамі, якія мелі раней прасторавое значэньне, Потэбня памылкова адносіць да мэтоніміі („Из записок по теории словесности“).

Такім самым шляхам вынікла ўпамянутае ўжо намі слова *опять*, перанесенае з прасторавых адносін і азначае спачатку *назад, обратно*. Цікава, што слова *обратно* ў некаторых украін. і беларус. гутарках трымае той самы процэс сэмасылёгічнае зьмены і ўжываецца часамі ў значэньні *опять*, другі раз: вона *обратно* заболіла.

У такім-жа самым значэньні гэта слова я чуў і ў Беларусі.

Другім прыкладам падобнага роду мэтафоры можа служыць слова *суткі*, якое Буслаеў правільна зьямяшае ў шэрагу мэтафор.

Усе выпадкі мэтафор можна падзяліць на некалькі рознавіднасьцяй.

Зьяўляючыся пераходам па падабенству ці адпаведнасьці, усякая мэтафора прадстаўляе бесзьведомы процэс параўнаньня. Але сярод мэтафор мы вылучаем параўнаньні ў больш вузкім сэнсе слова.

Калі поруч з новым, пераносным значэннем стаіць ранейшае, больш звычайнае, калі поруч з тлумачальным вобразам мы ставім і тлумачальнае значэнне, такі від мэтафоры мы называем параўнаннем.

Па ўзаемным разьмеркаваньні вобразу і пазнаваемага значэння мы адрозьніваем параўнаньні прэпозытыўныя, у якіх вобраз раней ідзе за значэнне, і параўнаньні поэтыўныя, у якіх вобраз ставіцца пасля значэння.

Параўнаньні прэпозытыўныя граматычна выяўляюцца злучнікамі як-так: жанкі, мужчыны, дзеці—як рой пчол так і мігацелі, гудучы-гудучы (Ц. Гартны).

У штурчнай поэзіі найбольш ужываемым зьяўляецца прыём, які прадстаўляе нешта сярэдняе паміж мэтафорай і параўнаньнем, дакладней, які прадстаўляе параўнаньне, дзе прапушчаны злучнікі як-гэтак.

Ранейшае і новае значэнне слова ставіцца поруч: „ткаў сахою кросны-ролі“ (Я. Колас, Новая зямля); па канаўках—маршчынах (Ц. Гартны). Вельмі часта патрэба ставіць ранейшую назву прадмета альбо паняцця, на якое перанесена новае слова, устрынаецца кантэкстам.

Відамі мэтафоры зьяўляюцца таксама ўвасабленьні і алегорыя альбо інаказаньне.

Увасабленьне заключаецца ў перанясенні слоў і выразаў, якія адносіцца да ажыўленых прадметаў, на неажыўленых прадметы альбо адцягненыя паняцці. У поэзіі і нават у звычайнай гутарцы ўвасабленьне ўжываецца на кожным кроку: вецер вые, мора раве і г. д.; своей дремоты превозмочь не хочет воздух (Пушкин); тройца апынулася перад парогам (Ц. Гартны, Сокі цаліны). Набыццё дзеясловам здольнасьці маляваць заўсёдную азнаку прадмету, як вынік яго дзейнасьці, прадстаўляе такое-ж увасабленьне (*лес чарнее* замест *лес чорны*), хоць мы прывыклі да гэтага і не адчуваем звычайна мэтафорычнасьці дзеясловаў.

Утварэньне граматычнага роду ў іменьнях прадметаў неажыўленых таксама адносіцца да гэтага віду мэтафоры.

Увасабленьне належыць да ліку галоўных поэтычных прыёмаў народнай поэзіі, пераходзячы вельмі часта ў міт. Калі ва ўвасабленьні перастаюць усьведамляцца мэтафорычнасьці адносіны вобразу і значэння і яны пачынаюць утосамлівацца, тады ўвасабленьне становіцца мітам.

Трэці від мэтафоры, алегорыя, зьяўляецца ўжо складаным яе відам. Алегорыю мы можам разглядаць як поўную мэтафору, г. зн. такую, якая ніякага іншага значэння, апрача мэтафорычнага, не павінна мець.

Прыклад алегорыі прадстаўляе „Телега жизни“ Пушкіна.

Да формаў складанай мэтафоры належыць байка, прытча і пасловіца.

У шэрагу метафор Вундт адрозьнівае асыміляцыі і камплікацыі ў залежнасьці ад таго, ці належаць абодва значэньні метафоручнага выразу, папярэднія і наступнае, да аднастайных прадстаўленьняў, ці можа данае слова перанесена на прадстаўленьне іншага роду, напрыклад, *салодкія гукі; аксамітны тэнор*, г. зн. тэнор, які ўтварае на слух такое-ж мяккае ўражаньне, якое ўтварае аксаміт на чалавечую скуру.

Мэтонімія.

Наступны від тропай—мэтонімія (ад грэцкага слова *μετωνομία*—перайменаваньне) прадстаўляе абазначэньне невядомага *x* пры дапамозе такога вядомага ўжо нам *A*, якое зьвязана з *x* адносінамі сьмежнасьці. Назву *x* мы замяняем назвай зьявы *A*, сьмежнае з ёй ня толькі ў прасторавых, часовых альбо прычынных, але наогул у психолёгічных адносінах.

Яна аснована, зразумела, на асоцыяцыі па сьмежнасьці. Часта мэтоніміі не адпавядае ніякая рэальная аснова, г. зн. прасторавая ці часовая сьмежнасьць, а адзінай выключнай зьяўляецца яе психолёгічная аснова.

Мэтонімію мы адрозьніваем па розьніцы злучэньняў *A* з *x*. Папершае, да мэтоніміі адносяцца выпадкі абазначэньня месца ці прасторы тым, што ў ім робіцца: беларускае *поўдзень* у значэньні *юг*, *поўнач* у значэньні *север*.

Потым да мэтоніміі трэба далучыць замену назвы стравы назвай пасуды:

Я три тарелки с'ел (Крылоў); ковши круговые, запе-
нясь, шипят (Пушкін).

Родным гэтай катэгорыі выпадкам трэба лічыць назву гораду замест насяляючых яго жыхароў: некаторыя белар. вёскі называюцца па прозьвішчу іх сялян: *Ласі, Раскачы* (Бабр. акр.).

Да мэтоніміі належаць таксама розныя віды абазначэньня часу.

Пэрыод часу можа быць абазначаны яго пачаткам ці якой-небудзь часткаю: бел. *тыдзень*, украінскае *тиждень* (уласна той самы дзень) замест *нядзеля*; самое слова *нядзеля* ў расійскай мове, як і ў грэцкай, спачатку азначала *нядзелю* (*нядзеланьне*); у значэньні *нядзеля* яно да гэтых часоў жыве яшчэ ва украінскай і беларускай мовах (*недзіля, нядзеля*).

Да мэтоніміі Потэбня памылкова адносіць абазначэньне часовых адносін словамі, якія мелі спачатку прасторавое значэньне.

Але, як мы ўжо бачылі, гэты выпадак прадстаўляе мэтафору, а не мэтонімію.

Трэба сказаць яшчэ аб мэтонімічным абазначэньні дзеяньня альбо перажываемага стану. Пачуцьцё, звычайна, мастакі абазначаецца жэстам ці наогул выражэньнем рухам:

„Сосед в своем углу надулся“ (из Евгения Онегина); *нахмуриць бровы, махнуць рукою* і г. д.

Дзеянне абазначаецца ў выглядзе аднаго з яго момантаў ці сьледства, якое з яго выцякае, нарэшце, у выглядзе ўражаньня, якое ім утвараецца: *пусьціць каго па сьвеце*—у значэньні *разбурыць, памыць рукі*—у значэньні *злажыць з сябе адказнасьць*.

Вельмі мастацкі прыклад абазначэньня асоб па галоўнаму прадмету заняткаў знаходзім у гутарках польскае мовы, у якіх у значэньні *па бацьку* і *па мацеры* кажуць *po тiесzu i kądzieli*, г. зн. *па мечу і кудзелі*.

У шэрагу мэтоніміі, звязаных з абазначэньнем дзеяння, трэба ўпамінуць аб асобным відзе мэтоніміі, які мае важнае і канечнае значэньне ў гісторыі ўтварэньня імя. У „Записках по русской грамматике“ Потэбня паказвае, што імя дзеяння, потым продукту дзеяння (*nomen actionis, acti*) утвараецца з больш першапачатковага імені дзеяльніка (*nomen agentis*), прычым гэты пераход ад *nomen agentis* да *nom. actionis i acti* ўтвараецца шляхам мэтоніміі. Да *nom. acti* магчымы пераход і ад назвы дзеяння: *яда* ня толькі ў значэньні дзеяння, але і ў значэньні таго, што ядзяць.

Вельмі пашыранай у поэзіі рознавіднасьцю мэтоніміі зьяўляецца таксама абазначэньне прадмету імем матэрыялу, з якога ён зроблены: бел. *чыгунка* ад слова *чыгун*, *янтарь* в устах яго дымілся; *все мое*, сказала *злато* (замест *дэньгі*) *все мое*, сказаў *булат* (замест *меч*), *карыта* ад слова *кара*, *мядзак* і інш. У даным выпадку сьмежнасьць паміж рэчаю і матэрыялам, зразумела, не рэальная, але выключна псыхалёгічная: успамінаючы аб рэчы, мы нехаця ўспамінаем аб матэрыяле, з якога яна зроблена.

Але наогул мэтонімічныя абазначэньні адзначаюцца сваім багацьцем і рознастайнасьцю, і ня могуць быць вычарпаныя якой-небудзь клясыфікацыяй.

Так, напрыклад, у ломоносаўскіх вершах „Ах, если-б жизнь ее продлилась¹⁾, давно-б *Секвана*²⁾ постыдилась своим искусством пред Невою“ (Из оды на восшествие на престол императрицы Елизаветы Петровны) словы *Секвана* і *Нява*, базумоўна прадстаўляюць мэтоніміі, бо замяняюць сабою назвы сьмежных з імі ў прасторавых адносінах гарадоў—Парыжу і Ленінграду, якія знаходзяцца на іх берагах³⁾.

Прасторавая сьмежнасьць, у шырокім сэнсе, ляжыць у васьнове такіх перанясеньняў, як *рыбны, мясны стол* у значэньні таго, што на сталае падаецца; *палатно* ў значэньні таго, што на ім намалёвана. Яшчэ некалькі прыкладаў мэтоніміі, якіх нельга падвесці пад прыведзеныя катэгорыі: *паска* альбо *пасха* замест куліч, баба, г. зн. назва пячэньня па таму сьвяту, калі яго ядзяць; абазначэньне музычнага струманту па

¹⁾ Аб царыцы Кацярыне I.

²⁾ Старажытная назва Сэны.

³⁾ Мова ломоносаўскіх од згодна правілам пэўда-клясычнай поэзіі, наогул багата тропамі.

першаму ці другому слову песьні, якая плялася французамі „Charmante Katherine“ (шарманка альбо (радзей) катарынка) таксама заснавана на мэтонімічнай сувязі. У дадатак да прыведзеных у падручніках па тэорыі творчасці прыкладаў мэтонімічнага ўжывання імені пісьменьніка, замест назваў яго твораў, можна прывесці яшчэ родны выпадак абазначэння вынаходкі па імені вынаходцы: *шрапнель* і інш.

Мэтонімія ў чалавечых ведах іграе паважную ролю, бо істота „рэчыў у сабе пазнаецца толькі пастолькі, наколькі ўсталёўваецца мэтонімічная сувязь паміж унутраным бокам, г. зн. значэннем слоў і знакамі: значэнне пазнаецца толькі ў адносінах да знаку. Вось дзеля гэтага ў розных мовах словы, што абазначаюць знак і значэнне, паходзяць ад аднаго і таго самага караню: грэцкае *σημα* і *σημασιον*, нямецкае *deuten* і *bedeuten*, расійск. *знак* і *значение*.

С ы н э к д о х а.

Трэцім відам тропай зьяўляецца сынэкдох. Сынэкдохай (ад грэцкага слова *συνηχοῦσι*—„суразуменне“) мы называем абазначэнне невядомага *x* па яго частцы ці азнацы.

Да сынэкдохі раней за ўсё трэба аднесці выпадкі абазначэння рэчаў па іх азнаках ці дзеяннях, якія імі ўтвараюцца; гэта катэгорыя зьяўляецца адным з важнейшых спосабаў словаўтварэння.

Прыкладаў гэтай катэгорыі безліч: *ходулі* ад слова хадзіць, *млын* ад малоць, *трасяніна*—траскае балота; *ветчина*, спачатку *ветшына*, прадстаўляе такое-ж абазначэнне прадмету па яго азнацы і, па думцы Ягіча і Потэбні, паходзіць ад слова *ветэхъ*—стары.

Амаль усе назвы жывёл утвораны ад назваў іх адзначаючых азнак: *мядзведзь*—ядучы мёд, *певень*—які пяе; *окунь*—які мае вялікія вочы, і шмат іншых. Самое слова *жывёла* азначае тое, што жыве.

Часамі гэта катэгорыя сынэкдохі зліваецца з мэтоніміяй. Так, напрыклад, слова *трус* прадстаўляе сынэкдохічнае абазначэнне баязьлівага чалавека па дрыжэнню, якім саправаджаецца пачуццё страху; але, з другога боку, яно прадстаўляе і мэтонімію, абазначаючы перажыванні па аднэй з надворных яго праяў.

Да гэтай самай катэгорыі належаць назоўнікі, якія служаць назвамі арудзьдзяў дзеяння (*nomen instrumenti*); з канчаткам—*ла*: *дула* ад дуць, *рыла* ад рыць.

Назва чалавека ва ўсіх амаль мовах прадстаўляла спачатку сынэкдоху і паказвала на мысьленне, як на яго адзначальную рысу: санскр. *मानुष*, стар.-славян. *мажь* паходзіць ад караню *man-*, які чаргаваўся з *men-*; параўнай таксама нямецкае *Mann*, *Mensch*.

Слова *врач*, стараславянскае *врачь*, роднае слову *вратъ* з праславянскага *vorĳios* прадстаўляе такое-ж сынэкдохічнае абазначэнне прадмету па яго азнацы і азначала спачатку замаўляючы хваробу; той самы корань, але ў другім відзе і з другім суфіксам мы маем у словах *ворчать*, *ворковать*.

Турэцкае слова *соба*—печ (якое перашло ў такім значэнні ў румынскую мову) у паўднёвых славян стала абазначыць пакой, г. зн. памяшканьне, дзе ёсьць печ; у выніку абазначэння тэй-жа азнакі вынікла слова *комната* з сярэдня-лацінскага *caminata* (цераз пасрэдства германскага), што азначала цёплае памяшканьне з комінам.

Да гэтага самага выпадку абазначэння рэчаў па азнаках Потэбня адносіць таксама эпітэт, які прадстаўляе, аднак, формальныя адзнакі ад звычайнай сынэкдохі: назва азнакі ставіцца побач з назвай рэчы (плакучая бяроза).

Сярод эпітэтаў Потэбня адрозьнівае такія, якія ўгадваюць і выкрываюць забытую ўнутраную форму слова; гэта такія, як *круты бераг* (беларуск. бераг ад праславянскага *berg*, якое азначала *гара*; параўнайце нямецкае *Berg*), сэрбскае *жута* (жоўтае золата), ясная зорачка і інш.; яны ўласцівы, галоўным чынам, народнай поэзіі.

Такое самае несьвядомае аднаўленьнеўнутраной формы мы бачым у выразе *белая лебедзь*.

Слова *лебедзь* разам з сваімі варыянтамі (чэск. *labut*, сэрб. *лабуд*) будзе родным лацін. *albus*, грэчк. *ἄλφος* і азначала спачатку *белы* (гл. літографаваны курс „Сравнительная фонетика славянских языков“ проф. Ляпунова, стар. 172).

У сучаснай поэзіі амаль зусім страчана адчуваньне ўнутраной формы, і яе аднаўленьне ў літаратуры зьяўляецца большаю часткаю чыстай выпадковасьцю¹⁾.

У шэрагу апошніх выпадкаў сынэкдохі можна ўстанавіць дзьве галоўныя катэгорыі. Першая абыймае прыклады, у якіх частка зьяўляецца замест цэлага, аднастайнае мноства прадстаўлена адзіночным лікам; другая абхапляе выпадкі зваротнай замены, калі частка замяняецца цераз цэлае, адзінства-мноства. Апошняя катэгорыя, як мы пабачым бліжэй, прадстаўляе менш мастацкай каштоўнасьці і не адпавядае назначэнню тропай дапамагаць эканоміі нашых разумовых сіл.

Досыць распаўсюджанай рознавіднасьцю першай катэгорыі зьяўляецца абазначэнне цэлага па частцы, раней усіх іншых частак кінуўшайся ў вочы гаворачаму. Сюды трэба аднесці такія прыклады, як *хохол* замест маларос; гэтулькі *галоў* жывёлы, замест штук жывёлы; тысяча шыкоў, замест

¹⁾ У сваёй кнізе „Изучение родного языка“ (1921 г., ст. 82) Рыбнікава заяўляе, што ў многіх пісьменьнікаў ёсьць свой улюбены эпітэт: у Чэхава пераважае слова *тихий*, у Фэта—*безумный*, у Цютчава—*роковой*.

тысяча салдатаў; вымпел, замест судно (гэтулькі вымпелаў); *сьцяг*, замест *карабль* альбо *флёт*; *кут*, замест *дом*, : „Я кут пакінуць мусіў свой“ (Я. Купала); блр. *калёсы* (рас. телега) і інш.

Да гэтай самай катэгорыі павінна быць залічана ўжываньне пэўнай меры альбо нагляднага прадстаўленьня для абазначэньня невядомага мноства ці адцягненага адмаўленьня.

Замест *нічога* беларусы кажуць *ні званьня* або *ні каліва*. Слова *шмат*—кусок у белар. м. пачало ўжывацца ў сэнсе *многа*, слова-ж *кусок* у некаторых белар. дыялектах атрымала значэньне *крыху*: я кусок вады выпіла.

Не видно ни зги таксама прадстаўляе сабою нагляднае адмаўленьне і па этымолёгіі Міклошыча і іншых азначае ня відно *ні дарогі*; *згі* з першапачатковага *стыгі*; параўнайце *стезя* з *стызя*. Буслаеў прапаноўваў іншую этымолёгію гэтага слова і параўноўваў яго з разанскім *згінка*, *згіначка*—іскарка (Буслаеў, „Историч. граммат. русск. яз.“, стар. 72).

Другая катэгорыя сынэкдохі, якая прадстаўляе замену часткі цэлае, зьяўляючыся пераходам ад часткі да цэлага, ад азнакі да прадмету, зьмяняючы адзінства мноствам, ня прыводзіць да захаваньня псыхічнай энэргіі і з пункту погляду нагляднасьці, мастацкай вобразнасьці зьяўляецца лішняй.

Да гэтай другой катэгорыі мы аднясем нагляднае абазначэньне множным лікам адной падзельнай рэчы, якая прадстаўляе шмат частак ці пару сымэтрычных частак: сані, абцугі, клешчы, ножніцы, майткі і г. д., потым замену адзіночнага ліку множным у некаторых іншых выпадках. Так, расійскі селянін на пытаньне аб пахаджэньні часта адказвае: „Мы орловские, мы рязанские“.

У сваіх „Записках по теории словесности“ Потэбня паказвае яшчэ на адзін від сынэкдохі, прыведзены першы раз Вакэрнагелем, а іменна: на ўжываньне роду замест віду альбо асобы: француз замест настаўнік французскае мовы.

Але гэты від мы не павінны адносіць да другога катэгорыі. Замена відавога ці асабовага імені родавым, прадстаўляючы з боку аб'ёму пераход ад часткі да цэлага,—з боку зьместу прадстаўляе зваротнае, г. зн. пераход ад цэлага да часткі, бо зьмест родавага паняцьця заключаецца ў зьмесьце відавога паняцьця.

Гэтым мы скончым пералічэньні відаў сынэкдохі. Уключэньне мы павінны сказаць, што сынэкдохай зьяўляецца, наогул, усякая тыповасьць, якая замяняе бясконцыя зьменныя рады рэчаіснасьці; усякі мастацкі вобраз, які аднае шматлікія зьявы жыцьця, які ажыцьцяўляе ў прыватным канкрэтным факце агульнае значэньне, будзе сынэкдохай.

У сувязі з паказаным толькі што значэньнем сынэкдохі, як сродку выражэньня тыповасьці, трэба ўспамінуць аб асобным яе відзе, які ўзьнік на глебе літаратуры і мастацтваў, а іменна: аб антономасіі, г. зн. замене звычайнага альбо ўласнага імені другім уласным.

Прыклады: Цыцэрон замест оратар; мэцэнат замест абаронца навук і мастацтваў; *Сократ* у значэньні мудрэц; мэнтар, вандал і шмат іншых.

Агульна-вядомымі антономасіямі будуць літаратурныя прозьвішчы, якія ўвашлі ўжо ў жыцьцё, як Гамлет, Дон-Кіхот, Мітрафанушка, Хлестакоў, Чычыкаў і інш.

Прыкладу яшчэ адзін старадаўні прыклад антономасіі, які прадстаўляе замену родавага імені відавым.

Імя прыметнае *чужы*, ст. сл. *штоуждъ* спачатку было ўзята ад імені немцаў, перанесенага славянамі на фінаў; старадаўня-расійскае *чудь* (назв. фінскага племені) і *чуж* з праславянскага *tiudio* з больш старадаўняга *teudio*; параўнай лацінскую назву немцаў *Teutones*, *Teutoni* у Юлія Цэзара, гоцкае *thiuda* „народ“ *thiudisk* „народны“ і н.-в.-нямецкае *deutsch*.

У гэтым слове мы бачым, такім чынам, прыклад такое сэмасьолёгічнае зьмены, якую проф. Томсон называе пашырэньнем значэньня.

Проф. Томсон і некаторыя іншыя мовазнаўцы, наогул, больш схіляюцца гаварыць не аб трох відах тропай, а аб пашырэньні значэньня¹⁾ (*Caesar*—цэсарь стала ўжывацца, наогул, у значэньні цара), яго звужваньні альбо спэцыялізацыі (піва—спачатку кожны напітак—пазьней пачало азначаць толькі пэўны напітак) і аб пераносным значэньні (мэтафары). Але першыя два віды сэмасьолёгічнае зьмены ў сутнасьці падходзяць да сынэкдохі, прычым у васнове пашырэньня значэньня ляжыць яшчэ мэтафара. Асобны выпадак пашырэньня значэньня прадстаўляе перанясэнне назвы бліжэйшага племені на ўвесь народ, да якога належыць данае племя: так латышы словам *kreevu* (спачатку гэта была назва бліжэйшых да іх крывічоў) называюць усю Расію; крымскія татары словам казак абазначаюць усіх рускіх²⁾.

Цікавы прыклад сэмасьолёгічных зьмен прадстаўляе ва ўкраінскай мове лёс слова *москаль*: атрымаўшы значэньне салдата-масквіча, г. зн. вялікаруса, гэта слова звужалася ў сваім значэньні, але пазьней яно пашырылася і пачало ўжывацца наогул у значэньні кожнага салдата: німецкі *москалі* і г. д.

Скончыўшы агляд тропай, мы павінны заўважыць, што поэтычная прырода слова азначаецца толькі ў мове, толькі

¹⁾ Цікавы прыклад пашырэньня значэньня прадстаўляе ням. *Ketzer*—гарэтык, узьнікшае з грэц. *καθάρσις*, якое абазначала спачатку прадстаўніка асобнай гэрэсі, якая разьвілася з богумільства.

²⁾ Часамі назва суседняга племені пераносіцца на народ нават другога паходжэньня, але які жыве за даным племенем (тады гэты будзе хутчэй мэтонімія): нар. *волох*, *влах* у славянскіх мовах у значэньні італьянец ці румын; спачатку-ж яно абазначала суседніх славянам кельтаў, якія аддзялялі славян ад вышэй названых пляменьняў.

ў мове данае слова можа зрабіцца мэтафарай, мэтоніміяй ці сынэкдохай, у залежнасьці ад таго, з якога ранейшага значэньня яно перанесена.

Так адно і тое самае слова *галава* (прыклад запазычаю ў Потэбні) можа стаць сынэкдохай (столькі галоў скаціны), мэтоніміяй (стаяць у галавах) і мэтафарай (гарадзкі галава).

Старажытныя тэорэтыкі і нават аўтары многіх школьных падручнікаў па тэорыі творчасьці азначалі тропы, як пераносныя выразы, якія адвольна ўжываюцца з мэтаю ўпрыгожаньня мовы. Яны далучаюць іх да фігур і разам з апошнімі лічаць іх, г. зн. тропы, мастацкімі ўпрыгожаньнямі оратарскай і поэтычнай мовы. Але калі-б гэта было так, тады тропы былі-б уласьцівы толькі мове абмежаванага ліку адукаваных людзей. Сапраўды-ж мы бачым іншае. Тропы якраз і належаць у большай ступені мове неадукаваных людзей, дзяцей і дзікуноў.

Усвоіўшы асноўныя палажэньні сучаснай псыхолёгіі мовы, мы прыходзім да супроцьлежнага вываду: усякі пераход думкі да новага значэньня зьяўляецца тропам, у васнове якога ляжаць чыста псыхічныя законы асоцыяцыі і апэрсэпцыі.

Тропы—зусім натуральныя прыёмы мовы, якія выцякаюць з псыхолёгічнай патрэбы і служаць пазнавальным мэтам, між тым, як галоўнае прызначэньне фігур (гіроніі, гіпэрболы, таўтолёгіі і інш.) заключаецца ў выражэньні пацуцьяў, якія ідуць поруч з процэсам пазнаньня.

Усякі пераход слова да новага значэньня прадстаўляе сабой, у сутнасьці, акт абазначэньня новае невядомае зьявы *x* пры дапамозе вядомае ўжо нам *A*. Вобразнасьць мовы, уласьцівая мове дзяцей і нашых продкаў, выцякае ня з расказу, а якраз з беднасьці першабытнае мовы. Бачачы ў першы раз круглы, зялёны абажур, дзіце на падставе падабенства называе яго знаёмым яму словам гарбузік якраз дзеля таго, што яно ня ведае яшчэ сапраўднае назвы абажура. Гэта прыклады звычайнай мэтафары.

Двухгадовая пляменьніца майго прыяцеля словам бім-бім называла спачатку пярчаткі, а потым пачала так называць бацінкі, калёшы.

З другога боку, і мэтонімічнае абазначэньне, аснованае на асоцыяцыі па сьмежнасьці, таксама ўласьціва першачатковаму стану мовы. Трохгадовы сыноч адной маёй знаёмай дамы пабываў на Лянжэронне (прыбрэжная ваколіца гораду Адэсы), дзе еў, паміж іншым, вафлі ў адным з кіоскаў. Калі пасля некаторага часу яму давялося другі раз есьці вафлі, ён раптам радасна крыкнуў, паказваючы іх мацеры „мама глядзі—Лянжэрон!“.

Мы ўжо не адзін раз гаварылі, што тропы выцякаюць з псыхолёгічных законаў асоцыяцыі і апэрсэпцыі. У васнове мэтафоры ляжыць асоцыяцыя па падабенству, у васнове мэ-

тоніміі—асоцыяцыя па сьмежнасьці. Псыхолёгічнай (але не рэальнай) асновай трэцяга з тропаў, сынэкдохі, можа быць тая-ж асоцыяцыя па сьмежнасьці, бо ўспамінаючы аб цэлым, мы мімаволі можам успомніць аб яго частцы, але галоўным чынам, сынэкдоха зьяўляецца слоўным выражэньнем працэсу апэрацыі. Сынэкдохічны пераход думкі йграе дзеля гэтага важную ролю ў аналітычным расчляненьні складана-канкрэтнага вобразу ці прадстаўленьня і мае вялікае значэньне ва ўтварэньні паняцьця; розныя бакі паняцьця—аб'ём і зьмест—утвараюцца ў сынтэтычных і ў аналітычных суджэньнях, прычым сынтэтычныя суджэньні прадстаўляюць мэтафорычнае і мэтонімічнае злучэньне прадстаўленьняў і паняцьцяў, аналітычныя-ж сказы звязаны з сынэкдохічным пераходам думкі.

Цяпер мы пажам некаторыя характэрныя рысы сэмасьолёгічных зьмен.

Сэмасьолёгічнае разьвіцьцё можа быць наогул ахарактарызавана, як пераход ад канкрэтнага да абстрактнага. У наступным разьзеле мы пастараемся давесці, што формальныя часткі слоў, суфіксы і флексіі, якія адзначаюцца сваёй агульнасьцю і абстрактнасьцю, вынікаюць з асобных слоў, якія мелі спачатку канкрэтнае значэньне. І наогул усе словы, што абзначаюць адцягненыя паняцьці, адыходным пунктам мелі наглядныя пачуцьцёвыя прадстаўленьні.

Слова *часыць*, *частка*, якое прадстаўляла вядомае адцягнэньне, узятая ад нагляднага прадстаўленьня рэзаньня і азначала спачатку як-бы *адрэзак*; *часыць* з перашапачатковага інда-эўропэйскага караню *skhind*;—параўнай санскр. *chid*, лацінскае *scindo*, *scidi*, нямецкае *scheiden*.

Многія лічэбныя таксама перанесены з больш канкрэтных прадстаўленьняў: расійскае *раз* можа быць параўнана з дзеясловамі *разить*, *резать*, тое самае значэньне мела спачатку стара-славянскае *крат*, якое Уленбэк ставіць у сувязь з санскрыцім дзеясловам *kratati*—рэжа; сэрбскае *пут*—раз азначала раней *путь*.

Сэрбскі злучнік *вех*—„але“ спачатку азначаў болей (параўнайце таго самага караню расійскае кніжнае прыметнае *вящий*, запазычанае з стараславянскай мовы), як і францускае *mais*—„але“ з *magis*.

І нават такі дзеяслоў як *быць* (санскр. *bhu*, лацін. *fui*), які абазначае адцягненае паняцьце існаваньня альбо службыць сувяззю ў складаным выказьніку, па думцы Потта (*Etymologische Forschungen*), меў спачатку канкрэтны і нават гукапераймальны характар і азначаў *дуць*, *дыхаць*.

Дзякуючы такому перанясеньню значэньняў, з невялікага параўнальна ліку каранёў прамовы вырастаюць багатыя ў слоўнікавых адносінах мовы.

Такім чынам, прогрэс мовы заключаецца не ў адшуканьні новых слоў, але ў пашыраючайся множнасьці ранейшых

слоў, якія пераносяцца на новыя значэньні і ўступаюць часамі ў новыя асоцыяцыі з тымі ці іншымі флексіямі.

Вывучэньне прыроды асобнага слова і азначэньне розьніцы паміж поэтычным і прозаічным словам мае, як гэта давеў Потэбня ў сваіх працах, вялікае значэньне для вывучэньня вышэйшых твораў слова. Розьніца паміж поэтычнымі і прозаічнымі творамі будзе адпавядаць розьніцы паміж поэтычнымі і прозаічнымі словамі.

Як у поэтычным слове, так і наогул, ва ўсякім мастацкім творы—тры элемэнты: знадворны бок, значэньне і мастацкі вобраз, які адпавядае ўнутраной форме слова, у той час, як у прозаічным творы мы знаходзім толькі два элемэнты: знадворны бок і значэньне. Паказаньня адпаведнасьці тлумачаць нам таксама чаму сэмасьолёгія зьяўляецца сынонімам тэоры творчасьці.

Сэмасьолёгія ў школе.

Яшчэ ідэёвыя кіраўнікі старой школы спрачаліся па пытаньні аб тым, у якой клясе трэба выкладаць тэорыю творчасьці. Адны гаварылі, што вывучэньне данага прадмету трэба выкладаць раней за гісторыю літаратуры, каб пры яе вывучэньні вучань мог разабрацца ў тым, што такое поэтычныя і прозаічныя творы, якія іх віды, у чым заключаецца поэтычнасьць мовы і г. д. Дзеля гэтага тэорыі творчасьці давалі месца ў IV клясе рэальных школ і ў V клясе жаночых гімназій. Супраціўнікі гэтага погляду лічылі, што рацыянальнае усваеньне тэорыі творчасьці магчыма толькі пасля грунтоўнага азнаямленьня з самымі ўзорамі творчасьці, а таксама пры ўмове элемэтарнага знаёмства з псыхалёгіяй і дзеля гэтага найбольш сваячасовым лічылі прахаджэньне тэорыі творчасьці ў VIII клясе (мужчынскіх гімназій). Як мы бачым, думкі і тых і другіх замыкаюцца ў зачарованае кола. У сутнасьці мелі рацыю абодва бакі, і дзеля гэтага мы найлепшым вырашэньнем пытаньня лічым падзел тэорыі творчасьці ў школе на два канцэнтры. Патрэбна, зразумела, раней даць самую сьціслыя веды па тэорыі творчасьці за гістарычнае вывучэньне, але гэтым абмежавацца нельга. Трэба ўжо, пасля прахаджэньня самой гісторыі літаратуры, яшчэ раз зьвярнуцца да тэорыі творчасьці ў другім канцэнтры, месца якому павінна быць адведзена ў старэйшых клясах II ступені працоўных школ расійскага тыпу, у навучальных-жа ўстановах украінскага і беларускага тыпу—у валопшэй клясе сямілетняй працоўнай школы і ў сярэдніх профэсыянальных школах. Тут вывучэньне тэорыі творчасьці, а галоўным чынам, аддзелу аб тропях, які супадае з сэмасьолёгіяй, павінна весьціся роўналежна з граматыкай і фонэтыкай (уключаючы сю-

ды як элементы агульнага, так і гісторыка-параўнальнага мовазнаўства), што ў сутнасці і зьявіцца навуковым вывучэннем мовы.

Патрэбу прахаджэння сэмасыолёгіі, якое звязана з элементам граматыкі і фонэтыкі, можна ілюстравать і наступнымі прыкладамі. Каб давесці вучням першапачатковую поэтычнасць вялікарускага слова *пепел*, трэба будзе, папершае, паказаць на тое, што першае *е* ў даным слове зьявілася з *о* ў выніку асыміляцыі, падругое, расклаўшы больш раньняе *попел*, якое захавалася ў беларускай мове, на прыстаўку *по*—і карань—*пел*,—высвятліць потым сутнасць чаргавання галосных, выясьніўшы гэтым самым роднасць разгляднага слова са словамі *палить*, *пылать* і інш.

У выніку ўскрыцця першапачатковай мэтонімічнасць гэтага слова. Аказваецца, што *попел* гэта тое, што застаецца пасля таго, як спалілі што-небудзь.

Ня меней пытаньняў прыдзецца закрануць, каб давесці мэтонімічнасць слова *ожерелье*, названага па сваіх адносінах сьмежнасці да горла. Утварыўшы морфолёгічны аналіз гэтага слова, трэба будзе выясьніць сутнасць усх.-слав. поўнагалоснага: поўнагалосная форма—*жерел*—паходзіць ад няпоўнагалоснай *жерл*,—якая ў сваю чаргу тлумачыцца з **герл*—як вынік утворанага ў праславянскай мове змякчэння заднянёбных зычных; нарэшце апошняя форма можа быць пастаўлена ў сувязь з *горло* (< **гьрдло*), якое адзначаецца ад яго другім відам караню. Пры разглядзе слова *ожерелье* можна разам раскрыць мэтафорычнасць слова *жерло* (гарматы), у якім захавалася форма *жерл*.

Вялікую карысць славесніку пры выкладанні сэмасыолёгіі ў школе можа прынесці кніга М. А. Рыбнікавай „Изучение родного языка“ (1921).

РАЗЪДЗЕЛ VII.

Граматыка.

Фонэтыка і сэмасыолёгія дасьледуюць розныя бакі мовы; першая дае аналіз гукаў, з якіх складаюцца словы, або іх злучэньняў (напр., складоў), але незалежна ад сэнсу, такім чынам, займаецца вывучэньнем моўных атомаў, таго сырога матэрыялу, з якога выліваюцца формы—паасобныя словы ці словазлучэньні¹⁾; другая дасьледуе пытаньні аб сэнсе слоў наогул і аб яго галоўных зьменах. Зусім іншыя адносіны да сэмасыолёгіі будуць у граматыцы, якая разьбіваецца на два аддзелы—морфолёгію і сынтакс. І абодва аддзелы вывучаюць ужо формы мовы,—першы, г. зн. морфолёгія, вывучае формы паасобных слоў, другі—сынтакс—формы злучэньняў слоў. Форме даюць розныя азначэньні. Адно разумеюць пад формаю наогул гукавы, знадворны бок слоў, другія лічаць формаю толькі канчатак, на падставе якога слова ўводзіцца да тэй ці іншай граматычнай катэгорыі (да часьціны мовы, склону, асабы і г. д.), нарэшце, трэція называюць формамі гэтыя самыя граматычныя катэгорыі²⁾.

Бліжэй да праўды другое і трэцяе азначэньні. Слова мае форму, калі яно здольнае распадацца на корань і канчатак. Але той ці іншы канчатак уводзіць слова ў пэўную граматычную катэгорыю, г. зн. надае яму які-небудзь сэнс, праўда, шырэйшы і агульнейшы ад сэнсу кораню (напр., азначае дзейнасьць, дзеючую асобу, прымету і інш.). Гэткім чынам, граматыка зьвязваецца з сэмасыолёгіяй, як два процілеглыя канцавосьці. І запраўды, падзел слова *рука* на паасобныя гукі (*р, у, к, а*) ці склады (*ру, ка*) зусім не залежыць ад сэнсу, падзел-жа на морфолёгічныя часьціны—*рук* і *а* стаіць ужо ў сувязі з сэнсам. Корань *рук* мае матэрыяльны сэнс, *а*—формальны (гл. аб гэтым дакладней далей). Такім чынам, слова *форма* мы разумеем прыблізна ў тым самым сэнсе, у якім у мастацтве формаю можна назваць напр., статуі, які адрозніваецца ад звычайнае камльгі мармуру сваёю значымасьцю.

1) Такім чынам, фонэтыка разам з графікай займае паасобнае месца ў коле лінгвістычных навук.

2) Аб розных сэнсах слова *форма* гл. у кн. *Martini* „Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie, 1908, ст. 101—120. Пытаньне аб суадносінах паміж сэмасыолёгіяй, сынтаксам і морфолёгіяй імкнецца (але крыху іначай) разьвязаць Рыс у кн. „Was ist Syntax“, 1894.

Пераходзім цяпер да дакладнейшага разгляду задач морфолёгіі і сьінтаксу, якія заўсёды бываюць цесна зьвязаны паміж сабою. Апошні аддзел можна яшчэ назваць морфолёгіяй сказу.

Паасобнае слова, што датычыцца яго морфолёгічнага складу, не зьяўляецца цэльнаю нераскладнаю адзінкаю, яно становіць комплекс розных морфолёгічных часьцін—кораняў, прыставак, уставак і канчаткаў¹⁾. Такім чынам, слова становіць не адзіночны процэс асоцыяцыі знадворнага знаку з пэўным сэнсам, а гэта—сума некалькіх асоцыяцыйных процэсаў. Кожная морфолёгічная часьціна ўваходзіць у асоцыяцыю з пэўным сэнсам, і таму яна і будзе паасобнаю сэмасьолёгічнаю адзінкаю, будзе чымсьці бліжэй да паасобнага нават слова, што мы і бачым, напр., у г. званых каранёвых мовах, як кітайская або ангельская, у якіх нашым морфолёгічным часьцінам слова адпавядаюць паасобныя словы.

Калі возьмем форму дав. скл. мн. л. *настаўнікам*, мы пабачым, што яна распадаецца на такія часьціны: прыстаўка *на*, корань *стаў* (*став*), устаўкі *н* і *ік* і канчатак—*ам*. Корань *став*—азначае галоўную прымету настаўніка, але гэта прымета стае ясьнейшаю ў сувязі з прыстаўкаю *на*—*став*—). Нейкія прыметы да галоўнае прыметы дадаюцца ўстаўкамі, але гэтыя прыклады значна агульнейшыя, шырэйшыя па сэнсу. Напр., *ік* (як і *ам* або слав.—*тел*—*в*: *дел*—*а*—*тел*—*в*) адзначае наогул дзеячую асобу²⁾. І толькі канчатак *ам* (*ом*) будзе мець зусім іншы сэнс. Яго сэнс чыста формальны. Ён паказвае, галоўным чынам, суадносіны паміж прадметамі. Праўда, гэты формальны сэнс адначасна можа злучацца і з больш рэальным сэнсам (напр., можа адзначаць род, лік), але галоўнейшым сэнсам канчатка зьяўляецца адзначэньне суадносін. Такім чынам, проф. Багародзіцкі (Введеніе в тюркотатарское языкознание, 1922, ст. 30) меў падставу такую формулаю ілюстраваць морфолёгічны склад слова.

<p>прыстаўка + корань + ўстаўка + канчатак</p> <hr style="width: 80%; margin: 0 auto;"/>	
<p>матэрыяльная часьціна слова ці аснова.</p>	<p>формальная часьціна слова.</p>

Канчаткі (якім даецца яшчэ назва сьінтаксычных часьцін слова) бываюць склонавыя і асабовыя. Тую самую функцыю, што і канчатак, можа выконваць яшчэ і зьмена асно-

¹⁾ Іншыя назвы: прыстаўка гэта прэфікс, устаўка—суфікс, але ляпей было-б перакласці тэрмін суфікс словам настаўка, бо ёсьць яшчэ ў мовах інфіксы (устаўка ў самым корані), якія якраз і трэба перакласці словам устаўка; нарэшце, зам. канчатак ужываюць тэрмін флексія.

²⁾ Устаўка шмат чаго можа вызначаць; яна, напр., адзначае ступень прыметы:—*ават*—у *белаваты* паказвае на малую ступень белага колеру.

вы, якой Фортунатаў даў назву „флексыі асновы“. Сюды адносіцца чаргаваньне галосных (напр., у нямецк. мове), можна аднесці сюды і націск (рас. *вербы*—*вѣрбы*).

Адзнакаю формы часамі можа быць і адсутнасць канчатка, напр., у форме наз. скл. адз. л. слоў мужч. р. (*сад*—пры інш. склонах *сад*—*а*, *сад*—*у*).

Значыць, форменнае слова распадаецца на часьціны. Умоваю гэтага распадзеньня зьяўляецца існаваньне ў нашай сьвядомасьці двух радоў. Калі нам якое-небудзь слова нагадвае іншыя словы з аднолькавымі канчаткамі, але з іншымі каранямі, а з другога боку, словы з тым самым коранем, але з іншымі канчаткамі, тады слова распадаецца на морфолёгічныя часьціны. Відавочна можна гэта перадаць такім чынам.

Кас—а, вад—а, наг—а і т. д.

Кас—ы

Кас—е

Кас—у

і г. д.

Здольнасць слова распадацца на часьціны зьвязваецца з другою здольнасцю—здольнасцю ўваходзіць у асоцыяцыю з аднолькавымі морфолёгічнымі адзінкамі. У вэртыкальным напрамку данае слова злучаецца асоцыяцыя з іншымі склонамі ці асобамі (калі гэта дзеяслоў) на падставе агульнага караню, у гарызонтальным-жа напрамку яго асоцыяцыя зьвязвае з іншымі словамі ўжо на падставе аднолькавых канчаткаў.

Гэткім чынам, аб'яднаньне і асоцыяцыя ў адным, напрыклад, у вэртыкальным напрамку немагчымы без асоцыяцыі ў другім—гарызонтальным напрамку. Гэтая падвойная здольнасць і становіць галоўную прымету форменнага слова, а гэтая прымета па сутнасьці ёсьць нішто іншае, як яго зьмяняемасьць, на падставе якое данае слова мы і ўносім да гэтай ці іншае граматычнае катэгорыі. Унясенне слова *рук*—*а* ў катэгорыю слоў, якія зьяўляюцца формаю наз. скл. адз. ліку назоўнікаў жан. р., ёсьць у той самы час прызнаньне за яго коранем здольнасці злучацца з пэўнымі склонавымі канчаткамі.

Граматыка, як мы казалі ўжо, біполярная ці двухплюсная. Яна дасьледвае пытаньні аб формах слоў і словазлучэньняў у сувязі з сэмасыолёгічным бокам,—з сэнсам гэтых часьцін слова ці словазлучэньняў. Калі прадметы і адносіны між імі выказваліся паасобнымі словамі, тады злучэньне слоў адпавядала злучэньню сэмантичных (сэнсавых) адзінак, г. зн. морфолёгія сказу была корэлятыўнаю (праці-

легла) з синтаксам¹⁾. Калі-ж паасобныя карані з рэальным і формальным сэнсам сталі зрастацца ў новыя словы, тады здольнасьць вызначаць адносіны апынулася ў паасобных часьцінах слова. Ніці адпаведнасьці між двума членамі дзяленьня морфолёгіі і двума членамі дзяленьня сэмасыолёгіі перасталі быць паралельнымі і яны сталі перасякацца: морфолёгія слова ў складзе форменнага слова зазначае часьціны ня толькі з рэальным, але і з формальным ці синтаксычным сэнсам.

Формальным сэнсам апошніх абумоўліваюцца синтаксычныя функцыі ў будаваньні сказу; той ці іншы канчатак слова азначае і яго месца ў сказе, а таксама і формы іншых членаў сказу, з якімі даны член будзе злучацца. Слова *памыў* ня толькі будзе абавязкова выказьнікам у сказе: *ён памыў галаву*, але з ім можа злучацца толькі абавязковавінав. скл. слова *галава*—*галаву*: *ён памыў галаву*.

Ня ўсе, аднак, словы і ў формальных ці флексыйных мовах зьяўляюцца форменнымі ці зьмяняемымі. У выніку таго, што зьнікае асоцыяцыя ў адным з двух успамянутых напрамкаў, зьнікае сувязь і ў другім. Напр., у выніку таго, што іншыя склоны слова *кром-а* перасталі ўжывацца, адзіны месн. скл. *кром-ю* (цяпер рас. *кроме*), які захаваўся, ужо не адчуваецца як гэты склон; слова зрабілася прыслоўем. І цяпер ужо яно само, а не яго канчатак, азначае яго месца ў сказе.

Пасьля гэтага ўсяго мы зразумеем тую клясыфікацыю, якую ў апошні час прапануюць прадстаўнікі формальнага напрамку ў граматыцы. Падзяліўшы ўсе словы (апрача выгукі, якімі адзначаюцца не прадстаўленьні, а адчуваньні) на зьмяняемыя і незьмяняемыя, яны далей першую катэгорыю разьбіваюць на такія словы, якія зьмяняюцца па склонах і ліках (назоўнікі), потым такія, якія мяняюцца яшчэ і па радох (прыметнікі), нарэшце, такія, якія спрагаюцца, г. зн. якія зьмяняюцца па часох і асобах (дзеясловы). Такім чынам, у іх ня бачым, як паасобных часьцін мовы, лічэбнікаў і займеньнікаў і яны адыходзяць або да назоўнікаў (*я, ты, пяць, шэсьць*) або да прыметнікаў (*мой, твой, пяты* і г. д.). Да прыметнікаў трэба аднесці і дзеяслоўны прыметнік²⁾.

Крайнія формалістыя імкнуцца абмежавацца толькі формальным азначэньнем часьцін мовы, але гэта не дае добрых вынікаў, хаця б ужо таму, што ў такім выпадку ім неабходна адмовіцца ад вытлумачэньня нязьменных часьцін мовы, а галоўнае, таму, што самы падзел слова на морфолёгічныя

¹⁾ Морфолёгіі паасобнага слова, такім чынам, ня было: граматыка складалася з аднаго синтаксу.

²⁾ Нейкія аўтары (напр., Пешкоўскі, Русск. синтакс. в научн. освещен. 2, ст. 43 і Школьн. и научных граммат., ст. 11) выдзяляюць у паасобныя катэгорыі дзеяслоўнае прыслоўе і незначальны лад.

часціны мы робім на падставе якраз сэнсу. Той ці іншы канчатак, які азначае месца слова ў сказе, у той самы час надае яму і пэўны формальна-сынтаксычны сэнс. Зьмяняемасьць слова ня ёсьць нешта належнае яму самому, незалежна ад сказу, ці—як-бы мы выказалі нашу думку філёзофскім тэрмінам—нешта іманэнтнае самому слову,—гэта зьмяняемасьць стаіць у сувязі з месцам і функцыяю слова ў сказе. Слова, выхапленнае са сказу, гаварыў яшчэ Потэбня, ня жыве. Такім чынам мы падыходзім да слова з формальна-сынтаксычным крытэрыем. Пакажам гэта на прыкладзе.

Калі мы здольнасьць прыметніка зьмяняцца ня толькі па склонах і ліках, але і па радох лічым яго характэрнаю адзнакаю, то гэта зьмяняемасьць па радох стаіць у сувязі толькі з тым, што прыметніку неабходна ў сказе быць значэньнем, а таму трэба і зьмяняцца і па радох, каб ён мог дапасвацца з тым назоўнікам, да якога адносіцца ў сказе. Нарэшце, гэта самая зьмена нават будзе немагчымаю для чалавека, які ня ведае граматыкі; ён ня зможа зьмяняць самы прыметнік па радох, але ён правільна будзе ўжываць яго ў пэўным родзе і склоне ў злучэньні з назоўнікам.

А форма назоўн. скл. назоўніка дае яму і пэўнае месца ў сказе—месца дзейніка; у формах-жа іншых склонаў назоўнік будзе дапаўненьнем; калі-ж данае слова—дзеяслоў у васабовай форме, яно абавязкова ў сказе будзе выказьнікам, нарэшце, прыслоўе можа быць ў сказе толькі акалічнасьцю (ён добра піша).

Гэту сувязь морфалёгічнага і сынтаксычнага крытэрыяў можна так вытлумачыць. Выходным пунктам і агульным для ўсіх моў будзе існаваньне сынтаксычных катэгорый сказу: дзейніка, выказьніка, значэньня, дапаўненьня і акалічнасьці. І гэтым сынтаксычным катэгорыям ці членам сказу належаць тыя адзнакі, якія прыпісваюць звычайна тым морфалёгічным катэгорыям ці часцінам мовы, якімі даныя члены сказу выказваюцца. Гэта аб дзейніку трэба сказаць, што ён ёсьць назва прадмету—насіцеля прымет, гэта аб значэньні трэба сказаць, што яно зьяўляецца назвай прыметы, данай у прадмеце, гэта аб выказьніку (праўда, не аб усякім, а толькі аб дзеяслоўным выказьніку) мы павінны сказаць, што ён вызначае якую-небудзь прымету, якая, аднак, ёсьць вынік жывое дзейнасьці прадмету, гэта аб акалічнасьці, якая абавязкова адносіцца да выказьніка ці да значэньня, трэба сказаць, што яна зьяўляецца назвай прыметы самае прыметы. Так і бывае ў каранёвых мовах ці ў мовах, блізкіх да іх па свайму становішчу. Напр., у французскай мове з кожнага слова за дапамогаю артыкля *le, l'* можа выйсьці назоўнік.

Але ў формальных мовах, дзякуючы таму, што сынтаксычныя ці формальныя словы зрасьліся з каранямі і сталі

тэтакім чынам канчаткамі, гэтымі канчаткамі можа азначацца граматычная прырода слова і незалежна ад сказу. Вось такім чынам і ўтварыліся катэгорыі слоў, якім можна даць азначэньні, аднолькавыя з тымі, якія мы даём членам сказу. Слова *новы, прыгожую* можна азначыць як тыя словы, якія ў сказе будуць азначэньнямі, або можна азначыць (а гэта будзе тое самае) як словы, якія вызначаюць прыметы, даныя ў прадметах: такую формулу мы далі азначэньню.

Гэтыя формальна-сынтаксычныя крытэрыі і бяруцца пад увагу ў тых азначэньнях, якія даў яшчэ Потэбня, замест памылковых азначэньняў старога лёгічнага граматыкі, і якія прымаюць Пешкоўскі і іншыя аўтары. Значыць, што проці старых азначэньняў (назоўнік—назва прадмету, прыметнік—назва прыметы, дзеяслоў—назва дзеі ці становішча прадмету) гавораць такія прыклады, як назоўнік *белізна*, які таксама, як і *белый*, вызначае прымету, або як назоўнік *пенне* (таксама вызначае дзею, як і *поет*), Потэбня прапануе новыя формулы, прыблізна такія: дзеяслоў—вызначэньне прыметы ў момант вынікнення яе (у выніку дзейнасьці самога прадмету), прыметнік—назву прыметы, данае ў прадмеце (*белеет*), назоўнік—гэта прымета, ужо адарваная, абстрагаваная ад прадмету або ад дзеяча асобы (*белізна, пенне*), або часамі і самы насьцель прымет.

Прычынаю памылковасьці старых азначэньняў зьяўляецца вась што: аўтары іх забывалі аб псыхолёгічнай прыродзе слова, як асоцыяцыі прадстаўленьняў. А ў рэчаіснасьці слова вызначае ня самыя прадметы і іх прыметы, а толькі прадстаўленьні гэтых прадметаў, іх прымет і дзей. У такім прыблізна псыхолёгічным характары даваў азначэньні граматычным катэгорыям яшчэ проф. Багародзіцкі (у „Общем курсе русской грамматики“, 1907), а пасля яго нябожчык Шахматаў (гл. „Основные вопросы синтакс. в освещен. А. А. Шахматова“, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н., т. XXV, ст. 223¹). З успамянутымі псыхолёгічнымі формуламі, здаецца, нам можна пагадзіць і тыя азначэньні, якія даваў Потэбня. Калі мы гаворым аб данасьці або аб адарванасьці прыметы, то гэту данасьць і адарванасьць мы разумеем у чыста псыхолёгічным сэнсе. І гэта адарванасьць прыметы ў слове *белізна* і дае ёй самастойнае існаваньне, робіць з яе прадстаўленьне субстанцыі.

Первясткова гэтымі асаблівасьцямі, як мы гаварылі, азначаліся члены сказу, а пазьней гэтымі самымі асаблівасьцямі сталі азначацца і граматычныя катэгорыі слоў, якімі выказваюцца пэўныя члены сказу. Такім чынам, калі мы

¹) У 1-ы вып. „Синтаксиса русск. языка“ Шахматава, надрукаванага ў 1925 г. Рас. Ак. Навук, III аддзел гэтае працы (Синтаксис частей речи) яшчэ не ўвашоў, гл. ор. cit., от редактора, ст. 435.

выказнік заўсёды звычайкі адчуваць як дзейнасьць (або становішча) дзейніка, то гэтаю самаю асаблівасьцю мы можам характарызаваць і дзеяслоў, які зьяўляецца выказнікам ў адной катэгорыі сказаў. Рэальнае розьніцы няма паміж сказамі *лес чорны* і *лес чарнее*, але ў апошнім сказе тая самая прымета прадмету *лес* жыва рысуецца прад нашымі вачыма, як вынік дзейнасьці дзейніка *лес*. Часамі гэты формальны сэнс дзеяслова-выказніка можа нават пярэчыць рэальнаму сэнсу. Так, напр., кажа Пешковскі (Р. синт., ст. 50), рэальны сэнс дзеяслова *ленюсь*—нічога не раблю, а формальны—нешта раблю. Нам здаецца сьмешнаю, гаворыць ён крыху далей, школьная формула: „что сделал? умер“, але ў рэчаіснасьці з граматычнага боку яна беззаганная. Таксама і прыметнік, які ў сказе бывае азначэньнем, мы азначым на падставе яго сынтаксычнае функцыі або (а гэта будзе з лэгічнага боку тож самае) прыпішам яму тыя самыя асаблівасьці, якімі характарызуецца азначэньне—вызначаць прымету, даную ў якім-небудзь прадмеце. Прыслоўе-ж мы азначым у сувязі з тым, што яно бывае акалічнасьцю, але калі ўспомнім аб тым, што апошні член сказу ніколі не адносіцца да назоўнікаў (дзейніка або дапаўненьня), а заўсёды адносіцца да дзеяслова або да прыметніка (г. зн. да прыметы, якая зьяўляецца вынікам дзейнасьці: *зробіў добра*, або да данае прыметы: *зроблены добра*), то тады мы і акалічнасьць, а за ёю і прыслоўе азначым як *прымету прыметы*.

Аднак, формальныя адзнакі слова не заўсёды бываюць у згодзе з сынтаксычным крытэрыем слоў. Тады мы павінны аддаць перавагу апошняму прынцыпу. Не гаворачы ўжо аб тым, што нашы формальныя адзнакі граматычных катэгорый ня будуць абавязковымі для ўсіх моў (напр. зьмена прыметнікаў па радок, якую ведаюць толькі інда-эўроп мовы і інш.¹⁾), нават і ў самых формальных мовах знаходзім выпадкі, калі формальныя адзнакі пярэчаць граматычнай прародзе слова. Напр., беларускія і расійскія словы чужамоўнага паходжэньня, як *какаду*, *паспарту*, або прозьвішчы, як *Рэзьнік*, *Некрашэвіч*, *Бойчэнка*, калі яны адносяцца да асоб жаночага роду, бязумоўна трэба вызнаць назоўнікамі, хоць яны і не скланяюцца. Гэта мы павінны зрабіць дзякуючы сынтаксычнай функцыі даных слоў у сказе, у якім яны могуць быць або дзейнікамі або дапаўненьнямі. Таксама толькі ў сувязі з іншымі членамі сказу, толькі ў словазлучэньні выяўляецца канчаткова граматычная прырода, калі формы двух ці трох склонаў ці асоб супадаюць, напр., ф. ф. назоўн. або вінав. скл. назоўн. *сад* і інш. Ня ведаючы ўсяго

¹⁾ Ня мае асаблівага значэньня і розны тып скланеньня прыметнікаў: у большасьці моваў яны скланяюцца таксама як і назоўнікі, напр., у грэцк., лацінск. і санскр. мовах.

сказу, мы ня маем магчымаьці вызначыць, чым будзе рас. слова *городовой*. Ці назоўнікам? (городовой стоял на перекрестке улиц). Ці прыметнік? (городовой враг); тады звычайна гэта слова будзе ўжо мяняцца па радох (городовое положение).

Дзякуючы таму, што неазначальны лад у сказе бывае ці дзейнікам (*чытаць карысна*) ці дапаўненьнем (*я люблю чытаць*), мы і гэту форму лічым, згодна з часткаю мовазнаўцаў, назоўнікам, хоць яна і не скланяецца. Да тых довадаў, якія выказваліся, можна дадаць, што ў грэцкай мове гэта форма ўжывалася ў злучэньні з артыклем; а ў ст.-славянскай мы знаходзім яе ў злучэньні з прыназоўнікамі: „О не помньѣти вражды“ (у зьмесьце эванг. ад Марка ў Марыінск. Эванг.).

Нарэшце, толькі па сынтаксычнай функцыі ў сказе можна азначыць нязьменныя часьціны мовы (прыслоўе, прыназоўнік, злучнік), ад вытлумачэньня якіх крайнія формалісты звычайна адмаўляюцца.

Даючы больш перавагі сынтаксычнаму крытэрыю, мы павінны слова *ўра* ў сказе „*ўра* пачулася на вуліцы“ лічыць назоўнікам, а ня выклічнікам. Гэта і было-б бязумоўна ў якой-небудзь французскай (або іншай мове, у якой зьнікла скланеньне); там прыстаўка азначальнага артыкля *le, l'* робіць кожнае слова назоўнікам. У нашай ці расійскай мове згадзіцца з гэтым адразу не дазваляе нам невыстарчаючая морфолёгічная гнуткасьць мовы. Калі-б у нас выстарчыла сьмеласьці сказаць „*мы* пачулі *ўру*“, мы гэтым самым слова *ўра* зрабілі-б назоўнікам. Толькі часамі падобная сьмеласьць зьяўляецца ў рас. і белар. мовах. Такі прыклад знаходзім у Аўсяніка-Кулікоўскага: все эти *ахи* и *охи* так надоели (Рук. к изучен. синтакс. русск. яз., 1907, ст. 25).

Яшчэ больш труднасьцяй зьяўляецца ў формалістых, калі яны імкнуцца азначыць сказ. Бязумоўна, нельга абмежавацца азначэньнем сказу, як злучэньня назоўнага склону назоўніка з дзеясловам у васабовай форме. Гэта формула ахапляе толькі палову граматычна-правільных сказаў,—тую палову, якую проф. Багародзіцкі (Общ. курс русск. граммат., ст. 242—244) называе аналітычнымі (воўк уцёк; Купала піша вершы, лес чарнее). Гэта якраз тыя сказы, у якіх выказьнік вызначае жывую дзейнасьць дзейніка. Але ёсьць яшчэ шмат сказаў, у якіх выказьнік прыпісвае дзейніку ўжо гатовую, даную прымету (Купала пісьменьнік, лес чорны), або (што амаль тое самае з лёгічнага боку) уводзіць дзейнік у родавае паняцьце (успамянуты прыклад: Купала пісьменьнік; воўк жывёла). Такім чынам, дзеля другога катэгорыі мы павінны пашырыць азначэньне сказу з формальнага боку: сказ.

гэта злучэнне назоўніка ў назоўн. склоне з дзеясловам у асабовай форме, або з іменнаю часьцінаю—з назоўнікам, з прыметнікам ¹⁾.

Але і пасьяя такога азначэння знойдзецца яшчэ шмат прыкладаў, якія будуць прычыць гэтаму азначэнню, напр., белар. *усе давай уцякаць, маўчаць! увага!* расійск. *и ну топорщиться—пыхтеть и надуваться, он бултых в воду, Татьяна—ах, а он реветь* і інш. Шмат сказаў не падыходзіць пад рамку формальнага азначэння яшчэ і сваім дзейнікам (ура пачулася на вуліцы, і—злучнік).

Вось такім чынам ляпей адмовіцца ад формальных азначэнняў сказу. Найбольш блізім да праўды будзе азначэнне сказу, як закончанага словазлучэння, якое адпавядае психолёгічнаму акту апэрцэпцы ²⁾. З надворнага боку гэты акт апэрцэпцы можа выказвацца адзінствам інтонацыі (гл. Пятэрсона, *Очерк синтакс. русск. яз.*, ст. 123-124). На першы погляд гэта адзінства быццам ня мае характару такога рашучага крытэрыя, бо закончанымі з боку інтонацыі зьяўляюцца такія словазлучэнні як загаловак кнігі ці твору. Але ў рэчаіснасьці справа стаіць іначай. „Безназоўнае, верш Купалы“ і публіка ў залі, і сам артысты, які абвясціў, што ён будзе дэкламаваць, несъядома ўспрымае як цэльны сказ, у якім прапушчана слова *прачытаю*.

Скончыўшы выкладаньне агульных прынцыпаў граматыкі, мы павінны яшчэ раз сказаць, што наогул мы лічым з мэталёгічнага боку вельмі зручным, асабліва ў школах,

¹⁾ У такіх сказах, як *лес чорны* або *Купала пісьменьнік* ня трэба бачыць пропуску дапамагальнага дзеяслова *ёсьць*. Мовазнаўцы (проф. Томсон. *Происхождение. форм им., вин. пад. и грамат. рода*, ст. 4; Баль, *Bullet. de la soc. de linguist. de Paris*, XXIII, 1. ст. 1-6; Шахматаў. *Синтакс. русск. языка і інш.*) лічаць, што сказы са зьвязкаю выніклі пазьней ад сказаў з чыста іменнымі выказнікамі.

²⁾ Аднак, не заўсёды ёсьць адпаведнасьць між паасобнымі членамі психолёгічнага сьуджэння і членамі граматычнага сказу. З психолёгічнага боку суб'ектам (дзеянікам) трэба лічыць, за фон-дэр-Габэленцам, назву таго прадстаўленьня, якое выклікала нашу ўвагу, выказнікам-жа (прэдыкатам)—наш адказ, нашу псыхічную рэакцыю на гэта першае прадстаўленьне. Калі што-небудзь упала і мы даведаліся, што ўпаў гадзіннік, мы будзем мець сказ (рас. *упали часы*) з психолёгічным націскам на *часы* (прыклад бяру ў Пяшкоўскага), значыць, у ім суб'ектам будзе *ўпалі*, прэдыкатам *часы*. І толькі брак тае самае морфалёгічнае гнуткасьці не дазваляе нам так збудаваць граматычны сказ, каб яго члены адпавядалі-б членам психолёгічнага сьуджэння. Прыблізна мы сказалі-б так: *падение часовника* або *упавшее часовникает* або-ж *падение есть часы*. Часамі, аднак, такая магчымасьць пераставіць члены сказу бывае (*Ваня звонит, наадварот, звонок принадлежит Ване зам. звонит Ваня*). Таму, здаецца нам, зусім дарма з поглядам фон-дэр-Габэленца не згадзіўся Шахматаў (*Синтакс. русск. яз.*, ст. 5-7). Ён гаворыць, што прадстаўленьне аб прадмеце павінна быць заўсёды суб'ектам, прадстаўленьне-ж аб прымеце—прэдыкатам, але формальныя мовы маюць магчымасьць зрабіць самастойным з психолёгічнага боку, зрабіць галоўным прадметам—суб'ектам назову прыметы (што і бачым у прыкл. *звонок принадлежит Ване*).

формальны принцип тлумачэння граматычных катэгорый. Але мы лічым неабходным помніць і аб формальна-сінтаксычных адзнаках слоў, агульных і абавязковых ужо для ўсіх моў, як формальных, так і неформальных. З імі мы імкнуліся пагадзіць, дзе гэта было магчыма, формальна-морфалёгічныя крытэрыі. Гэтыя формальна-сінтаксычныя адзнакі таксама даюць магчымасьць вытлумачыць вялікую колькасць „выключэнняў“, якія крайнія формалістыя выкідаюць з граматыкі, як неграматычныя факты мовы.

Крайні формалізм звычайна, зьявіўся як рэакцыя проці старога лёгкіага напрамку. На ім спыніцца навука, бязумоўна, ня змога. Павінен зьявіцца, як кажа Е. А. Сідараў (Запіскі комуністич. універс. им. Свердлова, т. I, 1923, ст. 226), некаторы сінтэз, які пагодзіць дзье папярэднія стадыі—сэнс і форму. Спробы гэтага сінтэзу мы і бачым у вапошні час.

Аб выкладанні граматыкі ў школе.

„Воззрения на надобность и полезность грамматики в школе в настоящее время очень пестры, гаворыць Алфёраў (Родной яз. в средн. школе, 1911, ст. 94); они заключают в себе целую лестницу взглядов, от самых правоверных до вполне нигилистических включительно“. Успамянутыя словы можна ўжыць і адносна цяперашняга становішча навукі аб выкладанні роднае мовы. Але, бязумоўна, пагадзіцца мы павінны з тымі, якія вызнаюць неабходнасьць выкладання граматыкі ў школе. Праўдзіва дадае той самы Алфёраў, што нігілістычныя погляды тады пануюць, калі аўтары іх ня маюць неабходнае навуковае падрыхтоўкі.

Аднак, з другога боку, трэба лічыць разьвязаным пытаньне аб тым, што выкладаньне граматыкі трэба перанесці на дзьве (або тры) апошнія клясы сямігодак, бо навучаньне правапісу ў малодшых клясах магчыма і без граматыкі. Яго можна дасягнуць, як паказаў Лай, сьпісваньнем. Тут у малодшых клясах трэба зьвярнуць увагу і на тое, каб вучні зразумелі розніцу паміж вымоваю і напісаньнем слоў у тых выпадках, дзе правапіс адхіляецца ад фонэтычнага прынцыпу (аб іх гл. канец IV разьдз.). Такім чынам, навучаньне правапісу павінна ісьці роўналегла з навучаньнем ортоэпіі. Гэты погляд выказаў першы яшчэ Фартунатаў (у артык. „О преподавании грамматики русск. языка в средн. шк.“, Русск. Фил. Вестн., 1905, № 2), які, запрапанавашы аддзяліць граматыку ад навучаньня правапісу, даводзіў неабходнасьць перанесці яе ў старэйшыя клясы гімназій, але ў пашыраным аб'ёме.

У прадмове да „Синтаксиса русск. языка“ і Аўсяніка-Кулікоўскі таксама прапанавашы „проложить дорогу наукообразному синтаксису родного языка... в старшие классы гимназий“.

Адняяўшы ў граматыкі практычную ролю памоцніцы пры навучаньні правапісу, трэба ў сувязі з гэтым зьмяніць і самы матэрыял прадмету і характар яго выкладаньня. Найлепшым будзе канцэнтрычны парадак. З таго, што мы гаварылі аб блізкасьці сьінтаксу і морфолёгіі, выцякае неабходнасьць іх зьвязанага вывучэньня. У першым канцэнтры, які можна праходзіць прыблізна ў пятай клясе, вучні павінны здабыць веды аб сказе, яго іленах, аб часьцінах мовы, іх клясыфікацыі і спосабах зьмены (аб зьмесьце наступных канцэнтраў скажу далей). Неабходна выкінуць памылковы погляд старое граматыкі аб скарачэньні даданных сказаў, трэба аддзел аб станах дзеяслова тлумачыць згодна з тэорыяю Фартунатава (гл. Изв. отд. р. яз. и сл. Р. АН, т. IV, кн. 4).

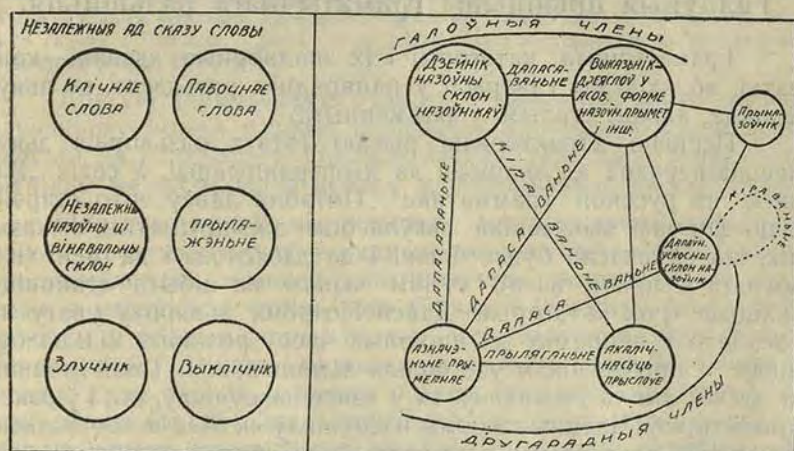
Якога-ж прынцыпу прытрымлівацца ў школе? Бязумоўна, найзручнейшы для 1-га канцэнтру—формальны прынцып. Ён будзе найбольш зразумелы для вучняў. Але ў другім і трэцім канцэнтрах да чыста формальнага азначэньня граматычных катэгорый можна дадаць яшчэ формальна-сьінтаксычныя і сэмасьёлёгічныя азначэньні. Тут-жа ў старэйшых канцэнтрах можна зрабіць далейшы падзел граматычных катэгорый (назоўнікі разаб'юцца на назоўнікі ў старым сэнсе, на назоўнікі-займеньнікі: я, ты, што і т. д., і назоўнікі-лічэбнікі: пяць, шэсьць і інш.; прыметнікі—на прыметнікі, прыметнікі-займеньнікі: мой, твой; прыметнікі-лічэбнікі: пяты, пятая, пятае), які вымагаецца ня толькі сэнсавымі розьніцамі між звычайнымі назоўнікамі і прыметнікамі і іншымі катэгорыямі назоўнікаў і прыметнікаў (напр., займеньн. мае менш рэальны сэнс), але і формальнымі: напр., асобнымі канчаткамі (у лічэбнікаў два, дзьве і інш., у займеньнікаў), часамі частаю зьмянаю асноў (я, мян-е (з мен), мне, мы, нас, нам і т. п.). Займеньнікі-назоўнікі ня могуць так лёгка злучацца з прыметнікамі-азначэньнямі; ня кажуць *прышоў высокі ты*. Гэта ўсё прыступна дзецям данага веку.

Першую спробу, ня зусім удалую, дапасаваць формальны прынцып да граматыкі беларускае мовы зрабіў Я. Лёсік у сваім „Сьінтаксе беларуск. мовы“ (1925). Фактычную часьціну свае кніжкі Я. Лёсік узяў з прац акад. Карскага.

У заключэньне прапаную схэму для паўтарэньня ў школе граматыкі; яна становіць цеснае злучэньне элемэнтаў морфолёгіі і сьінтаксу простага сказа.

Да схэмы трэба дадаць вось што: 1) акалічнасьцю мы лічым толькі прыслоўі (звычайна і дзеяпрыслоўі), такія-ж звароты як у *горадзе* адносім да дапаўненьня; 2) лінію ад дапаўненьня да дзейніка або да самага-ж дапаўненьня мы азначаем г. зв. прыназоўныя дапаўненьні, як, напр., *хата брата*, якія раней прыймалі за азначэньні; 3) словам *пры-*

ляганьне мы пераклалі рас. граматычны тэрмін прымыканіе; аб ім нічога няма ў „Сынтakse“ Я. Лёсіка; 4) прылажэньне, якое выказваецца назоўнікам, мы аднеслі да слоў, незалежных ад сказу, на падставе таго, што сувязь між ім і другім назоўнікам, да якога яно адносіцца, не граматычная, а чыста рэальная, і таму часта дапасаваньня між імі ня бывае, і ня

толькі ў родзе (лев, гроза лесов) і ў ліку (кости, пир зверей) а нават і ў склоне (у царевича Петра—златые ключи, за Москва рекой, у князь-Грыгория, во граде же Кромы¹⁾). Тыя-ж выпадкі, дзе ёсць дапасаваньне, яно зьяўляецца вынікам рэальнае сувязі, падобнае да гэтай, якая бывае між клічным словам і дзейнікам другога асобы (што ты, мая жонка, робіш?); розніца толькі тая, што прылажэньне адносіцца да дзейніка 1-е ці 3-е асобы (Лявоніха, мая жонка, памыла мне сарочку). Дакладней аб гэтым у маёй рэцэнзіі на „Початкову граматыку укр. мовы“ О. Курило (Родн. яз. в школе, кн. VII).

¹⁾ Апошнія два прыклады бяру з „Синтакс. русск. яз.“ Шахматава, які, аднак, дае ім іншае тлумачэньне.

РАЗЪДЗЕЛ VIII.

Галоўныя прынцыпы граматычнага разьвіцця.

Граматычныя катэгорыі і іх знадворныя адзнакі—канчаткі, аб якіх мы гаварылі ў папярэднім разьдзеле, не зьяўляюцца, аднак, сталымі і нязьменнымі.

Першаю характэрнаю рысаю гэтага разьвіцця зьяўляецца пераход ад зьліцця да дыфэрэнцыяцыі. У сваіх „Записк. по русской грамматике“ Потэбня давёў, што старэйшаю формаю выказніка зьяўляецца дзеяпрыметны выказнік, які адначасна будзе блізкі і да дзеяслова і да імені (назоўнага і прыметнага); гэтакім чынам ён нібыта становіць зьліццё трох катэгорый. Далей Потэбня зьвярнуў увагу на тое, што ў напрамку да прошлых часоў розьніца між назоўнікам і прыметнікам усё больш зьмяншаецца. Такія іменьні, як *прокъ*, *инокъ* ужываліся як у сэнсе назоўнікаў, так і ў сэнсе прыметнікаў. Членныя формы назоўнікаў як *дѣва-я* або польск. *do boginiej* паказваюць з другога боку, што і назоўнікі мелі больш якасны характар і таму былі бліжэй да прыметнікаў. Да гэтага можна далучыць яшчэ дыялект. белар. *калекія людзі* (у Случч.).

Нарысаваная эвалюцыя граматычных форм ёсьць гісторыя разьвіцця ўсяго нашага сьветапогляду. Мы цяпер ясна адрозьніваем дзею ад прадметаў, або заўсёдня адзнакі ад іх насіцеляў. Гэта ўсё стала магчымым толькі пасля зазначанай эвалюцыі граматычных форм.

Часткова гэта эвалюцыя стаіць у сувязі з эвалюцыяю самога сказу, якую можам азначыць, як пераход ад сынтэзу да аналізу. Яшчэ Штэйнталь і Пауль даводзілі, што прыметнік зьявіўся ў выніку аналітычнага раскладу назоўніка, як суб'екту (дзейніка) суджэньня. Але, як паказаў Потэбня, гэты расклад ці аналіз стаў магчымым пасля ранейшага сынтэзу, які меў месца ў сынтэтычных суджэньнях. У гэтых суджэньнях суб'ект і прэдыкат былі зусім самастойнымі вобразамі, зьвязанымі між сабой асоцыяцыяю падабенства альбо сумежнасьці. І ўжо пасля таго, як прэдыкат ўжылі ў злучэньні з іншымі суб'ектамі, выдзялілася з яго агульная адзнака; толькі цяпер і можа зьявіцца аналітычнае суджэньне, якое і прыпіша суб'екту гэту адзнаку. Такім чынам, прыметнік трэба выводзіць з першапачатковага цэльнага вобразу.

Гэтыя меркаваньні пацвярджаюцца хаця-б пахаджэньнем назваў амаль што ўсіх колераў. Напр., рас. *голубой*

(якое значыла раней *шызы*) утварылася ад назвы голуба, *зялёны*, рас. *зеленый*—назва расьліны, зелья (параўн. гр. *Χλωρός, Χλός*), белар. *ружовы*—колер ружы, рас. *коричневый*—колер корицы.

Падобныя думкі выказаў і Вундт у „*Völkerpsychologie*“. Аналітычным сужэньням ён дае назву „зачыненых структур“. Ад „зачыненых структур“ ён адрозьнівае „адчыненыя структуры“, аснованыя на чыстай асоцыяцыі; у іх да аднаго прадстаўленьня дадаецца другое самастойнае. У сваім разьвіцьці мовы паступова і пераходзяць ад „адчыненых структур“ да „зачыненых“. Формуляваныя асобнаю тэрміналёгіяю гэтыя думкі вельмі нагадваюць тое, што сказаў і Потэбня, і дарма таму проф. Зялінскі пераацэньвае навізну наведзеных думак Вундта¹⁾.

Другую характэрную адзнаку ў эвалюцыі форм словазлучэньняў можна назваць пераходам ад паратаксісу, ці сулегласьці да гіпотаксісу, ці падлегласьці. Паратаксіс зьяўляецца вынікам ня зусім яшчэ яснага адрозьніваньня членаў думкі.

Паратактычным ці сулеглым мы называем, напр., злучэньне двух назоўнікаў у вадным склоне (*дуб—дрова*); замест яго зьяўляецца пазьней гіпотактычнае злучэньне, у якім адзін з назоўнікаў стаіць ужо ў склоне ўскосным (амаль што заўсёды ў родным), пры іншым назоўніку ў назоўн. склоне (*дрова дуба*). Цікавы прыклад паратактычнага злучэньня ў белар. і укр. мовах: *запрагу я пару коні* (гл. Тэраўскага, Белар. лірнік, ст. 36) зам *пару коняй*, у прыл. скл.: *выехаў з парю коньмі* (часта сустракаецца ў гутарках); падобны зварот знаходзім і ў украінск. мове: *парю кіньми*. У выніку тае самае няяснасьці суадносін між членамі думкі зьяўляюцца белар. звароты, як *без капейкі грошы* (зам. грошай), або рас. *сто рублей деньги* (зам. денег, гл. Шахматава, Синт. р. яз., ст. 281).

Падобны пераход мы бачым і ў злучэньні сказаў. Яшчэ Буслаеў (Истор. грамм. руск. яз., ст. 357) зьвярнуў увагу, што ў старадаўніх славянскіх мовах (часамі і ў народных гутарках) мы часцей бачым сулеглыя сказы (за дапамогаю злучнікаў *і, а*) там, дзе пазьней зьяўляецца злучэньне асноўнага сказу з даданым. Раней больш частымі былі такія звароты як „видѣхъ великъ звѣрь, а главы не имѣтъ“. Цяпер лепей было-б сказаць „бачыў вялікага зьвера, які (або каторы) галавы ня мае“.

Асабліва дакладна гэты погляд разьвіваў акад. Корш у артык. „Способы относительного подчинения“. Нарэшце, ня мала зрабіў для разьвязаньня гэтага пытаньня і Потэбня.

Падлегласьць стала магчымаю толькі пасля таго, як аналіз выявіў адносінны членаў думкі між сабою; такім чы-

¹⁾ У гэтых сынтэтычных і аналітычных сужэньнях утварылася і лёгічнае паняцьце; першыя адпавядаюць г. зв. аб'ёму паняцьця, другія—яго зместу.

нам відавочна, што пераход ад сулегласьці да падлегласьці знаходзіцца ў сувязі з тым самым пераходам мовы ад сьнэзу да аналізу.

У разьвіцьці знадворнага боку граматыкі важнаю рысаю лічаць пераход ад эпохі ўтварэньня форм да эпохі іх зьнішчэньня. Старадаўнія мовы адзначаюцца шматлікасьцю форм, галоўным крытэрыем якіх быў флексычны матэрыял. Але дзякуючы дзеяньню „новаўтварэньня па аналёгіі“, аб якой дакладней будзе размова далей, мова ўтрачвае багацьце форм і скарачае колькасьць склонавых і дзеяслоўных канчаткаў.

Але зьнікненьне флексычнага матэрыялу не азначае яшчэ, як даводзілі і Потэбня, і Вундт, заняпаду форм. Яна застаецца ў сынтаксычнай функцыі слова ў сказе, у сэнсе яго. Гэта Вундт называе ўнутраной формай слова.

Калі знадворная адзнака формы ці флексія зьнікла, яе сэнс злучаецца з якой-небудзь другой формай.

Вось такім чынам, у выніку гэтага, адзін які-небудзь склон пачынае выконваць функцыі некалькіх старых склонаў. Так, напр., у цяперашнім родным склоне мы маем злучэньне трох старых склонаў—*хата брата* (сапраўдны родны склон), *ён любіць брата* (родны склон у сэнсе вінавальнага) і *адышоў ад брата* (родны склон у злучэньні з прыназоўнікам *ад* адпавядае старэму выходнаму склону г. зв. *ablativus*). Таксама і прыкладны склон, як давёў Потэбня ў П часьці сваіх „Записок по русской грамматике“, выконвае функцыі некалькіх склонаў (ён быў добрым *хлопцам*, *адрэзаў нажом*, *пойдзеш гэтаю дарогаю*, *ён быў з братам* і інш.). У кожным з прыведзеных прыкладаў сваё асобнае адценьне сэнсу.

Зусім бясьледна, аднак, зьнікаюць граматычныя катэгорыі несынтаксычнага характару, у васнове чаго ляжыць імкненьне да лёгкасьці і прастаты. Так, у інда-эўроп. мовах зьнікаюць памалу непатрэбныя формы парнага ліку, а таксама і формы роду. Прамежнаю стадыяю на шляху да зьнікненьня граматычн. роду трэба лічыць зьнікненьне ніякага роду, што мы бачым, напр., у французскай мове. Да гэтага, мусіць, прыдзе і беларуская мова, у якой у выніку фонэтычных зьмен (аканьня: *слово* перашло ў *слова*), а таксама і морфолёгічных (формы склонаў множн. л. падляглі ўплыву іншых радоў: *словы, словаў, словам* і т. д.) хутка, такім чынам, ніякі род ня будзе існаваць у беларускай мове.

Але калі нават мы будзем гаварыць аб зьнікненьні знадворных адзнак граматычных форм, мы павінны ўсё-ткі вызнаць, што да эпохі шматлікасьці форм была ранейшая стадыя карнявога становішча, пры якім, уласна, ня было форменных слоў. Гэткім чынам, былі ў жыцьці мовы эпохі адваротнага пераходу ад адсутнасьці форм да іх утварэньня. Найправільнейшаю, значыць, будзе тэорыя аб кругавым про-

цэсе ў граматычным разьвіцьці моў. Эпохі ўтварэньня і заняпаду форм, як відаць, пэрыодычна паўтараліся.

Існуе яшчэ група моў, якая становіць прамежную стадыю між каранёвым і флексыйным становішчам. Гэта стадыя выяўляецца ў мовах аглютынуючых, ці склейваючых. Характарызуюцца яны тым, што, хоць паасобныя карані, здабыўшы формальны сэнс, і склеіліся ў іх з рэальнымі каранямі, але гэта злучэньне яшчэ не такое моцнае, як у мовах формальных ці флексыйных.

Цяпер мы дамо прыклады ўтварэньня граматычных катэгорый і іх формальных адзнак; гэта ўтварэньне, як пабачым, знаходзіцца ў сувязі з эвалюцыяю самога сказа.

Бязумоўна, першапачатковы карань (пэўна з дзеяслоўным адцэннем) быў выказьнікам, якім чалавек рэагаваў (адказваў) на знадворнае ўспрыманьне, якое яго ўзбудзіла (яно і было псыхолёгічным суб'ектам). Гэты паасобны карань-выказьнік быў у той самы час і першым сказам—словам, падобным да тых слоў-сказаў, з якіх складаецца і дзіцячая мова (гл Чэмбэрлен „Дитя“ і Мэйман „Очерки эксперимент. педагогики“), разьвіцьцё якое будзе роўналеглым разьвіцьцю мовы чалавека. Але хутка, мусіць, імкненьне да больш точнае перадачы думкі выклікала неабходнасьць азначыць прадмет ці зьяву, на якія зьвернута была ўвага. І вось зьяўляецца пасья якаснага караня, які вызначаў факт, паказальны карань, якім даная зьява ці падзея адносілася да пэўнага прадмету; такім чынам, парадак членаў першага сказаў быў адваротным парадку псыхофізылёгічнага працэсу ўспрыманьня, і гэта зусім зразумела. Першаю, звычайна, павінна была быць гукавая адвольная рэакцыя, на другім месцы зьявілася справаздача аб тым, што выклікала гэту рэакцыю. І паступова гэта злучэньне якаснага караня з паказальнымі (сярод якіх трэба адрозьніваць карані 1-е, 2-е і 3-е асоб) зрастаецца ў дзеяслова. Беспасрэднымі рэшткамі гэтае першае стады зьяўляюцца формы 1-е і 2-е асобы ў санскр., грэцкай і лацінскай мовах, якія могуць без займеньніка складаць цэлы сказ, потым бессуб'ектныя сказы ў цяперашніх сказах, якія зьявіліся з ранейшых сказаў з суб'ектам.

Прыблізна тое самае знаходзім і, ў не-інда-эўроп. мовах. Сэміцкія канчаткі дзеясловаў (напр., у арабск.) 1ас. адз. л. (ну), 2ас. адз. л. (та, ти для жан. р) і т.д. прадстаўляюць скарачэньне прасэміцкіх асабовых займеньнікаў (гл. „Семитские народы и языки“ Нельдеке в обработке Крымского, 1903).

Пазьней, у выніку таго, што першы сэнс паказальных каранёў забыўся, а галоўнае, таму што паказальны карань 3ас. быў няпэўным па сэнсу (ён азначаў усе прадметы, апрача я і ты), зьявілася неабходнасьць паўтарыць указаньне на прадмет, які выклікаў дадзенае дзеянне; вось такім чынам побач з першапачатковым сказам—дзеясловам зьяўляецца

імя—назоў прадмету (раней толькі пры дзеясловах 3 асобы), якое, у сваю чаргу, склалася з якаснага і паказальнага (крыху, праўда, іншага характару) кораняў. Гэта ўтворанае імя і становіцца новым дзейнікам. Адзнакамі гэтага суб'екта ў інда-эўроп. прамове зьяўляецца, напр., паказальны займеньнік—*so* (які пазней скараціўся ў канчатак—*s*), у японск. мове *ga* альбо *wa*. У выніку таго, што гэты новы суб'ект звычайна злучаўся з выказнікам, які вызначаў дзеянне, ён сам атрымаў сэнс *agens'a* (дзеячае асобы).

Нарэшце, граматычнае развіццё (як наогул і сэмасыялёгічнае развіццё) характарызуецца пераходам ад канкрэтнага да абстрактнага. Мы ўжо зазначалі, што словы, якія вызначалі адцягнення паняцці ці формальныя адносіны, раней мелі больш канкрэтны сэнс. Дзеясловы з ранейшым рэальным значэннем, як *стаяць, рабіцца, становіцца*, памалу пачынаюць ужывацца ў больш формальным сэнсе звязкі (*ён становіцца лепшым*).

Прыклад пераходу мовы ад канкрэтнага да абстрактнага дае гісторыя склонаў. Раней яны мелі лёкальны (прасторавы) сэнс, як даводзіць больш правільная лёкалістычная тэорыя склонаў.

Ёсць, праўда, і лёгічная тэорыя, але факты жыцця мовы гавораць проці яе. Зусім іншую класіфікацыю склонаў і тэорыю іх паходжання прапанаваў Вундт (у II т. *Völkerpsychol.*); яго тэорыю крытычна разгледзеў Марці ў працы „*Die logische, „lokalistische“ „und andere Kasustheorien“* (1910). Тыя-ж погляды, якія ён сам прапанаваў, вельмі блізка стаяць да лёкалістычнае тэорыі.

Цікава, што ў беларускай мове ёсць некалькі прыкладаў, з якіх відаць, што ня толькі месны, а і іншыя склоны мелі раней прасторавы сэнс. Напр., такія выпадкі ўжывання вінав. скл., як народн. ён сядзіць *канец стала*, ён жыве *край сяла, вёскі* (укр. *Сидить кінець стола, живе край села*), паказваюць, што ён раней меў не лёгічны сэнс (па лёгічнай тэорыі вызначаў бліжэйшы аб'ект), а прасторавы ¹⁾.

Ужыванне прыназоўн. *ад* (укр. *від, од*) у белар. і украінск. мовах пры параўнанні: *лепшы ад яго* (параўн. падобн. звароты ў японск. мове або-ж ўжыванне выходн. скл. (ablativ.) у турэцкай) паказвае так-жа, што ў аснове гэтага склона „параўнання“ ляжала раней вобразнае прадстаўленне адцягвання ад таго прадмету, з якім дадзены прадмет параўналі.

Пераходу слова ці яго часьціны з канкрэтным, рэальным сэнсам у формальны элемент дапамагалі, папершае, фонэтычныя зьмены, у выніку якіх забываўся ранейшы сэнс, падругое, прычынай гэтага пераходу зьяўляецца частае іх ужыванне. Як зазначыў Мэйе, пры кожным новым ужыванні слова яго выразнасць змяншаецца, у другі, трэці раз яго ўжо нельга вымавіць з тым самым пачуццём і сэнсам (*Linguist. histor. et. linguist générale*, 1921, ст. 135).

У правільнасці ўсяго сказанага можна пераканацца, тлумачачы паходжэнне морфолёгічных часьцін слова. Так,

¹⁾ Аб гэтым гл. дакладней „Синтаксическ. исследования“, 1881, вучня Потэбні—А Попова.

напр., канчатак франц. прыслоўяў спосабу дзеяння на—*ment* паходзіць ад прыл. скл. лацінск. слова *mens: mente*, што значыла *розумам, спосабам*; прыблізна такі самы сэнс мае і нямецкая канч. падобных прыслоўяў—*weise*. Аб першапачатковым сэнсе некаторых дзеяслоўных і склонавых канчатак нам даводзілася ўжо гаварыць.

Усе пералічаныя змены датычацца ўнутранага боку граматычных форм. Але не застаецца нязьменным і знадворны бок форм—самыя ўстаўкі і канчаткі. З тых 4 катэгорый падобных зьмен, якія знаходзім у Багародзіцкага (Общ. курс русск. грамм., ст. 113—120), заслугоўваюць увагі першыя дзьве—1) упрощаньне (опрощение) і 2) перарасклад. Першая становіць угварэньне новых караняў ці іншых морфалёгічных часцін у выніку таго, што знікае асоцыяцыйная сувязь з іншымі словамі (пар. тое, што мы гаварылі аб сувязі ў двох напрамках—горызонт. і вэртыкальным). Так, напр., дзякуючы таму, што і карань *вел-*, і ўстаўка—*ик*—вельмі рэдкія, у слове *великий*, белар. *вялікі*, большасьць людзей, якая не займаецца мовазнаўствам, ня лічыць часціну *вел-* каранем (пар., аднак, ст.-сл. *вел-ий*, белар. *вельмі*), а *ик*—суфіксам (пар. *толикий* з такім суфіксам).

Вельмі пашыраны ў жыцьці моў процэс перараскладу, які часта бывае з суфіксамі; у выніку фонэтычных зьмен, вельмі часта аснова перасоўваецца на адзін гук бліжэй да пачатку слова. Так, напр., словы, адпаведныя нашым *воўк, раб*, у інда-эўроп. прамове належалі да асноў на—*o* (*vōlk-o-s*, родн. скл. *vōlk-o-d*), але ў выніку розных зьмен (у наз. скл. *o*, дало—*ь*, у родн. скл. *d* адпала, а з *o* вышла *a* і г. д.) асновы падобных слоў сталі канчацца на зычны (ст.-сл. *vōlk-ъ*, *vōlk-a*, белар. *воўк—, ваўк-a* і т. д.). У прыметн. *добры* (рас. *добрый*) мы ўжо не адчуваем, што *доб*—корань (пар. сл. *у-доб-ный*), а *р*—суфікс якаснага прыметн. (*храб-р-ый*), а ўспрымаем *добр*, як карань. У вапошнім прыкладзе перарасклад знаходзіцца ў сувязі з процэсам *упрощаньня* (і карань *доб*—і суфікс—*р*—рэдка ўжываюцца).

Новаўтварэньне па аналёгіі.

Вельмі важным законам у галіне граматыкі зьяўляецца новаўтварэньне па аналёгіі. У жыцьці моў ён вельмі важны творчы чыньнік; дзякуючы яму, дзіця малое навучаецца гаварыць; але ў той самы час ён чыньнік руйнуючы, які ўпрощае мовы з морфалёгічнага боку і імкнецца зьнішчыць усе адзіотныя, рэдкія формы. Калі дзіця пачуе ў першы раз слова *кукла, лялька* ў назоўн. склоне, яно зможа само ўтварыць форму вінав. скл. (*куклу, ляльку*), дзякуючы зьяўленьню ў яго памяці (праўда у сфэры падсвядомага) наступных асоцыяцыйных радоў. Ён успамінае іншыя, ужо знаёмыя словы з аднолькавымі канчаткамі (*мама, ножка*,

ручка і т. д.), ад якіх ён ведае і ф. вінав. скл. (*дай ручку*), і вось, шукаючы патрэбную форму ад слова *лялька*, каб сказаць потым „дай ляльку“, ён пад уплывам вядомых прыкладаў правільна раскладае слова *ляльки* на аснову *ляльк* і *канчатак а*, пасля чаго да асновы і дадае канчатак вінав. скл.—у. Такім чынам, разгледжаны процэс даволі складаны, ён, так сказаць, чатырохчленны. Гэрм. Пауль у сваіх „*Principien*“ меў падставу прадстаўляць яго відавочна, як разьвязаньне пропорцыі. Форма вінав. скл., якую шукае дзіця, гэта *х*. Ножка : ножку = ручка : ручку = лялька : *х*. *х* і будзе гучэць *ляльку*. Праўда, проф. Томсон у сваім „*Общем языковедении*“ закідаў проці Пауля, даводзячы, што пры новаўтварэньні мы ня маем ніякае справы з разьвязваньнем пропорцыі, што ўвесь гэты процэс становіць несьвядомае злучэньне асноўных часьцін слова з новымі канчаткамі ў выніку асоцыяцыі, але мы спосаб тлумачэньня Пауля лічым зручным з мэтодлёгічнага боку відавочным вобразам.

Яшчэ два прыклады данага процэсу. У прадгістарычнай мове славян раней дзейнічаў закон пераходу *г, к, х у з, ц, с* перад *ъ*. Вось тады зьявіліся такія формы як *нозъ, руцъ*. Цяпер у слав. мовах гэты закон ужо ня існуе. Калі ў белар. ці украінск., напр., мовы пападае слова з злучэньнем *хе, ге* ў корані (напр., *географія, схема*), гэтыя *хе, ге* застануцца нязьменнымі, а ў той самы час ад слова *Ліга*, якога бязумоўна ня ведала г. зв. праславянская мова ў час дзейнічаньня зазначанага закону, утвараюцца, аднак, ф. ф. дав. і месн. скл. *Лізе* (у *Лізе Нацый*); па аналёгіі адносін *дарога—дарозе, нага—назе* і г. д.

Слова *пальто*, якое попала ў рас., белар. і інш. слав. мовы. супала з такімі словамі ніяк р. як *окно, село*. Несьвядома *о* ў *пальто* было ўспрынята за канчатак назоўн—вінав. скл. гэтага р. і вось пры ўтварэньні іншых склонаў сталі ўтварацца формы, аналёгічныя скланеньню слоў *окно* і т. п.: *пальт-а, пальт-у, пальт-ом, пальт-е*¹⁾.

Мы гаварылі аб тым, што аналёгія так жа ўпрощвае морфолёгію мовы Калісьці, напр., існавала ў слав. мовах некалькі слоў мужч. роду (сынъ), якія мелі сваё паасобнае скланеньне (сын-у, сын-ови і т. д.), але пад уплывам больш пашыранага скланеньня слоў мужч. р. як *раб-ъ* і інш., гэтыя некалькі слоў пачалі скланяцца аднолькава са словамі *раб-ъ, вльк-ъ*. У белар. гутарках пад уплывам канчаткаў іншых склонаў адз. л. жан. р. прыметнікаў (*добра-я, добра-е,*

¹⁾ Правіла расійскіх падручнікаў граматыкі аб тым, што *пальто* і падобныя словы нельга скланяць, зусім ня мае падставы ні ў народнай, ні ў літаратурнай мове. Народ заўсёды кажа: поезд вышлел из депа і т. п.; у Гоголя чытлем: чернильница лежала на бюре. Нарэшце, такога штучнага правіла ня выгадвалі і граматыкі іншых славянск. моў. У польск. або сэрбск. мовах скланяюцца нават прозьвішчы на *о*: Roussa, Rousslem.

добра-й) зьяўляецца *a* перад *ю* і *ў* він. скл.: добра ю сястру, цьвёрда-ю зямлю. Гэткім чынам у жыцці мовы, як і ў грамадзкім жыцці, індывідуальныя, адзінотныя зьявы не выжываюць, не вытрымліваюць барацьбы з больш пашыранымі, шматлікімі формамі, уплыву якіх яны і падупадаюць. Між інш., у васнове разгледжанае зьявы ляжыць тое самае імкненьне да лёгкасьці, аб якім даводзілася ўжо гаварыць, той самы закон эканоміі мысьленьня.

З розных прыкладаў аналёгіі асабліваю ўвагу зварачае на сябе той від аналёгіі, які лепей назваць *хібнаю аналёгіяю*. Цікавыя прыклады такое аналёгіі знаходзім у белар. мове. Пад уплывам роўналеглых радоў *дойдзеш, дойдзе* і г. д пры *дайсьці, пойдзеш, пойдзе*—*пайсьці*, у якіх розныя галосныя кораня зьявіліся ў выніку аканьня, утварыліся таксама адпаведна да неазнач. форм *зойсьці, знайсьці*, і такія новыя формы як *зойдзеш, зойдзе, знойдзеш, знойдзе*, хаця тут перад намі ўжо старое *a*, якое павінна было застацца нязьменным ва ўсіх формах.

Прыкладам хібнае аналёгіі можа быць зьмена *a* на *o* ў паўн.-вялікарusk. падмове (окаючай) у такіх выпадках, як *корета, профін*, хоць тут было заўсёды *a*.

Знаходзім прыклады хібнае аналёгіі і ў пісьме. Вучні расійскіх школ у вапошні час часта пішуць *одинакого* зам. *одинаково* пад уплывам такіх радоў—вымовы і правапісу—як *молодово* і *молодого*. У старых белар. помніках часта знаходзім напісаньні *волфъ* (волхвъ), *фалень* (хваленъ) пад уплывам тых выпадкаў, у якіх напісаньню *ф* адпавядала вымова *хв*: Хеёдар¹⁾.

Тут яшчэ трэба ўспомніць аб так званай *народнай этымолёгіі*. Яна прадстаўляе зьмену, галоўным чынам, рэальнае часьціны слова (кораня альбо і асновы) у выніку асоцыяцыі з падобнымі з надворнага боку іншымі словамі, якія ў той самы час маюць нейкую сувязь і па сэнсу²⁾.

Так, напр., беларусы-сяляне, каб усьвядоміць сабе пахаджэньне слова *перчатка*, зьвязваюць яго са словам *пальцы*, і таму замест *перчаткі* пачынаюць гаварыць *пальчаткі*. Яшчэ некалькі прыкладаў народнае этымолёгіі: *вертинас* (ад слова *вертеть*), зам. *ватернас* у гутарцы уральскай (гл.

¹⁾ Аб хібнай аналёгіі гл. два артыкулы ў зборн., прысьвечна. Проф. Бодуэн-дэ-Куртэнэ (Hakow, ст. 30—39 і 40 і д.).

²⁾ Ад фонэтычных зьмен і новаўтварэньне па аналёгіі і народная этымолёгія адрозьніваюцца тым, што тут асоцыююцца ня самыя гукі, а часьціны слоў.

Матер. для русск. слов.“ Булича, I т. Изв. отд. р. я. и сл. Р. А. Н.), *копитал* (ад слова *копить*) у Дастваеўскага (у Зап. из мертв. д.). На адэскім рынку мне давялося чуць *перец ока-янский* у сэнсе *перец каенский*. Часам два словы зьліваюцца ў адно: з *фимиа*м и *миазмы* вышла *фимиазмы*. Падобным чынам зьявілася белар. слова дурнап'ян (=рас. дурман). Шмат так іх новаўтварэньняў, а таксама прыкладаў народнае этымолёгіі знаходзім у Ляскова: *бурометр* зам. *барометр*, *мелкоскоп* зам. *микроскоп*.

РАЗЪДЗЕЛ ІХ.

Задачи параўнальнага мовазнаўства.

Агульнае мовазнаўства зьяўляецца ўводзінамі да гістарычна-параўнальнага мовазнаўства. Гэты шлях пераходу ад асноўных прынцыпаў агульнага мовазнаўства да параўнальнага вывучэння паасобных сем'яў моў зьяўляецца, так скажаць, дэдуктыўным. Але магчымы і адваротны шлях навуковае лінгвістычнае працы. Агульнае мовазнаўства ў сваю чаргу можа скарыстаць вывады, здабытыя індуктыўным спосабам, у выніку гістарычна-параўнальных дасьледваньняў.

Гэткім чынам, ясна, што абедзьве галіны філэлёгічных вед узаемна дапаўняюць адна другую як заўсёды гісторыя якое-небудзь зьявы дапаўняе апісаньне яго цяпершняга стапавішча. Распадаецца гістарычна-параўнальнае мовазнаўства на тры самыя аддзелы, што і агульнае мовазнаўства, г. зн. на фонэтыку, сэмасьёлёгію і граматыку.

Гістарычнае вывучэнне мовы няўхільна будзе і параўнальным, бо вельмі лёгка зрабіць памылку, калі абмежавацца толькі дасьледваньнем помнікаў пісьменнасьці. Эпоху да зьявы пісьменнасьці можна раскрыць толькі за дапамогаю параўнальнага мэтоду. Знаходзячы якія-небудзь аднолькавыя рысы ў родных мовах (напр., зьмена *g, k, x* на шыпячыя ў славянскіх мовах перад мяккімі галоснымі), мовазнаўцы тлумачаць гэтыя рысы паходжаньнем ад адной мовы, якую яны называюць прамоваю. Наадварот, і самы параўнальны мэтод павінен узмацняць свае вывады мэтодам гістарычным. Мы таксама можам памыліцца, калі ня будзем імкнуцца вывады, зробленыя на падставе параўнальнага мэтоду, узмацняць дасьледваньнем помнікаў. Так, напр., часамі мовазнаўцы памыляюцца, адносячы да праславянскае мовы адпаведныя зьмены глухіх галосных гукаў (гэтак званых *ъ і ъ*), бо наогул большасьць гэтых зьменаў будзе аднолькаваю ў розных славянскіх мовах. Але звярнуўшыся да старых помнікаў розных славянскіх моў, мы пабачым, што канчаткова гэтыя зьмены адбыліся ўжо працягам гістарычнага жыцьця, г. зн. пасля зьяўленьня пісьменнасьці (у розных славянскіх мовах прыблізна ў XII-XIII стагодзьдзях). Такім чынам выходзіць, што зазначаныя аднолькавыя рысы славянскіх моў у лёсе глухіх гукаў разьвіваліся паасобна і самастойна ў гэтых мовах; яны можа толькі намяціліся ў ранейшую, гэтак званую, праславянскую эпоху.

З того, што мы казалі, будзе ясна, што гістарычна-параўнальны метод мы ўжываем пры вывучэньні калі не ад-нэй паасобнай мовы, то сям'і родных моў.

Найбольш распрацоўванаю ў мовазнаўстве зьяўляецца інда-эўропэйская сям'я моў. Суадносіны паміж мовамі гэтае сям'і Шлейхэр і яго прыхільнікі рысуюць у вобразе гэт. зван. родаслоўнага дзерава моў. Далей мы пабачым, што гэтая тэорыя дзерава зьяўляецца няпрыдатнаю тады, калі мы хочам прадставіць сабе суадносіны паміж мовамі, якія ўжо даўно гранічаць адна з другою (напр. між мовамі славянскае сям'і), але ў тых выпадках, калі паасобныя галіны ці мовы рана адрываюцца адна ад другога, гэтую тэорыю можна карыстацца.

З інда-эўропэйскае прамовы вышлі наступныя галіны: індыйская, іранская, армянская, албанская, грэцкая, італійская, бальтыцкая і славянская.

Гэтыя галіны ў свой чарод далі меншыя галінкі, для якіх большыя самі ўжо зьяўляюцца прамовамі.

Адзел мовазнаўства, прысьвечаны інда-эўроп сям'і, называецца параўнальнаю граматыкаю інда-эўропэйскіх моў. Спынімся дакладней на некаторых з пералічаных галін.

Найстарэйшымі прадстаўнікамі індыйскае галіны зьяўляюцца вэдыйская і санскрыцкая мовы. Вэдыйскаю моваю называюць мову рэлігійных вершаў ці вэд, якія захаваліся ў чатырох зборніках. Некаторыя з зазначаных вершаў можа былі напісаны яшчэ за 2000 г. да пачатку нашае эры.

Малодшаю стара-індыйскаю падмоваю зьяўляецца санскрыт. На ёй напісаны поэмы Рамаіа і Магабгарата. Урывае з апошняе поэмы пад загалоўкам „Наль і Дамаіанті“ пераклаў Жукоўскі, які, аднак, ня ведаў санскрыта, і замест арыгіналу скарыстаў нямецкі пераклад Рукэрта. З іншых твораў, напісаных на санскрыце, трэба назваць зборнік баек „Панчатантра“, які становіць крыніцу баечнае творчасьці ўсіх эўропэйскіх літаратур, потым драмы Калідасы: „Сакунтала“ і „Урвасі“.

Пісьмо, якім карысталіся старыя індусы, было сылябічным (складовым), хоць і ня зусім вытрыманым; называлася яно дэванагары.

Санскрыт быў больш літаратурнаю штучнаю моваю. Скупнасць размоўных стара-індыйскіх дыялектаў называлася пракрытам; з яго разьвіліся цяперашнія індыйскія гутаркі: бэнгалі, гінды, гуэраты, пэнджабі і інш. Пракрыцкага пахаджэньня і мова цыган.

Мова вэд і санскрыт, як найстарэйшыя мовы і таму найбліжэйшыя па сваіх асаблівасьцях да інда-эўроп. прамовы, маюць вялізнае значэньне для інда-эўропэйскае філэлёгіі. Санскрыт раней лічылі продкам інда-эўропэйскае сям'і моў, але потым давялі, што ён толькі старэйшы брат іншых інда-

еўроп. моў,—старэйшы, бо яму раней ад іншых моў удалося зрабіцца моваю пісьменнасьці. Гэтая пісьменнасьць і захавала нам старое становішча моўных зьяў.

Вельмі блізка да індыйскае галіны стаіць іранская. Найстарэйшы яе прадстаўнік—стара-пэрская мова, што захавалася ў кліччатых надпісах пэрскіх цароў. Да тэй самай галіны адносіцца і мова Авэсты. Так называўся зборнік настаўленьняў філёзофа Заратустры ці Зороастра. Пазьней Авэсту пераклалі на пэхлевійскі дыялект тэй-жа галіны. Мова гэтага перакладу вядома пад назвай зэнда.

Да пазьнейшых гутарак гэтае галіны належыць нова-пэрская мова, на якой была напісана поэма Шахнамэ (урывак з яе вядомы ў перакладзе ўпамянутага Жукоўскага), потым бэзуджыстанская і аўганская мовы, нарэшце, мова осэтын, у якіх нябожчык Ус. Мільлер бачыў патомкаў скіфаў—сарматаў. Як вядома, яны жылі ў паўднёвай часьціне цяперашняе Украіны.

Прасьцейшы значна лёс армянскае галіны. У ёй памячаем ранейшую стадыю—гэтак званы грабар (літаратурная мова), зафіксаваны ўжо ў помніках V-га стал., і размоўны дыялект—ашхарабар. У цяперашняй армянскай мове, у якой адрозьніваюцца ўсходняя і заходняя групы гутарак, знаходзім шмат запазычаных слоў, асабліва з турэцкае і пэрскае моў.

Да альбанскае галіны, ад якое цяпер захавалася толькі альбанская мова, раней адносілася яшчэ і мова ілірыйская.

Стара-грэцкая мова вядома нам у некалькіх дыялектах: іонійскім з блізкім да яго атыцкім, дорыйскім, эолійскім і некаторых іншых.

Раней зрабілася моваю пісьменнасьці іонійская гутарка, на якой напісана дзьве поэмы, каторыя прыпісваюць Гомэру; пазьней асноваю літаратурнае мовы стала атыцкая гутарка (гэт. зв. *χοινη*).

Да італійскае галіны адносяцца мовы лацінская, потым цяперашнія італьянская, французская, гішпанская, португальская і румынская, якія вышлі з сярэднявяковае ці гэтак зване „вугарнае“ латыні.

Германская галіна ахапляе стара-гоцкую, цяперашнія нямецкую (верхнянямецкую, якая стала асноваю літаратурнае мовы Германіі, і ніжнянямецкую ці Plattdeutsch), што разам з голяндзкаю і ангельскаю складаюць заходня-германскую групу, і, нарэшце, паўночна-германскую групу, да якое ўваходзяць швэдзкая, дацкая, норвэская і ісьляндзкая мовы.

Дацкая мова доўгі час была дзяржаўнаю моваю для Норвэгіі.

Ад кэльцкае галіны, да якое калісь адносілася і гальская мова, захаваліся дзьве групы гутарак—брыцкая (брэтонская, кімрская мовы) і гэльская (ірляндзкія і шотляндзкія дыялекты).

Нядаўна ў Туркэстане знашлі помнікі тохарскае мовы, па сваіх асаблівасьцях вельмі блізкае да заходняе часьціны інда-эўроп. сям'і моў. Тохарскія тэксты былі выданы ў 1921 г.

У выніку перасяленьня народаў галіны часамі маглі сустракацца і зьмешвацца адна з другою; так зьявіліся, напр., французская і ангельская мовы. У вапошній бачым злучэньне ранейшае кэльцкае асновы з германскаю моваю, да якое ў XI стаг. дадалося яшчэ шмат французскіх элемэнтаў.

Спынімся дакладней на славянскай і ў сувязі з ёй і на бальтыцкай галінах.

Славянскія мовы падзяляюць на тры галіны: паўднёвую, заходнюю і ўсходнюю. Да паўднёвае галіны трэба аднесці баўгарскую мову, сэрбскую¹⁾, словенскую і стара славянскую мову, якая зьяўляецца адною з гутарак (македонскаю) стара-баўгарскае мовы.

Заходня-славянскую групу складаюць мовы: польская з блізкаю да яе кашубскаю падмоваю, чэская, славацкая, якая знаходзіцца на ўсходзе ад чэхаў, на заходзе ад украінцаў і на поўдні ад палякаў, дзьве лужыцкіх мовы (верхняя і ніжняя) і, нарэшце, вымерлая палабская мова.

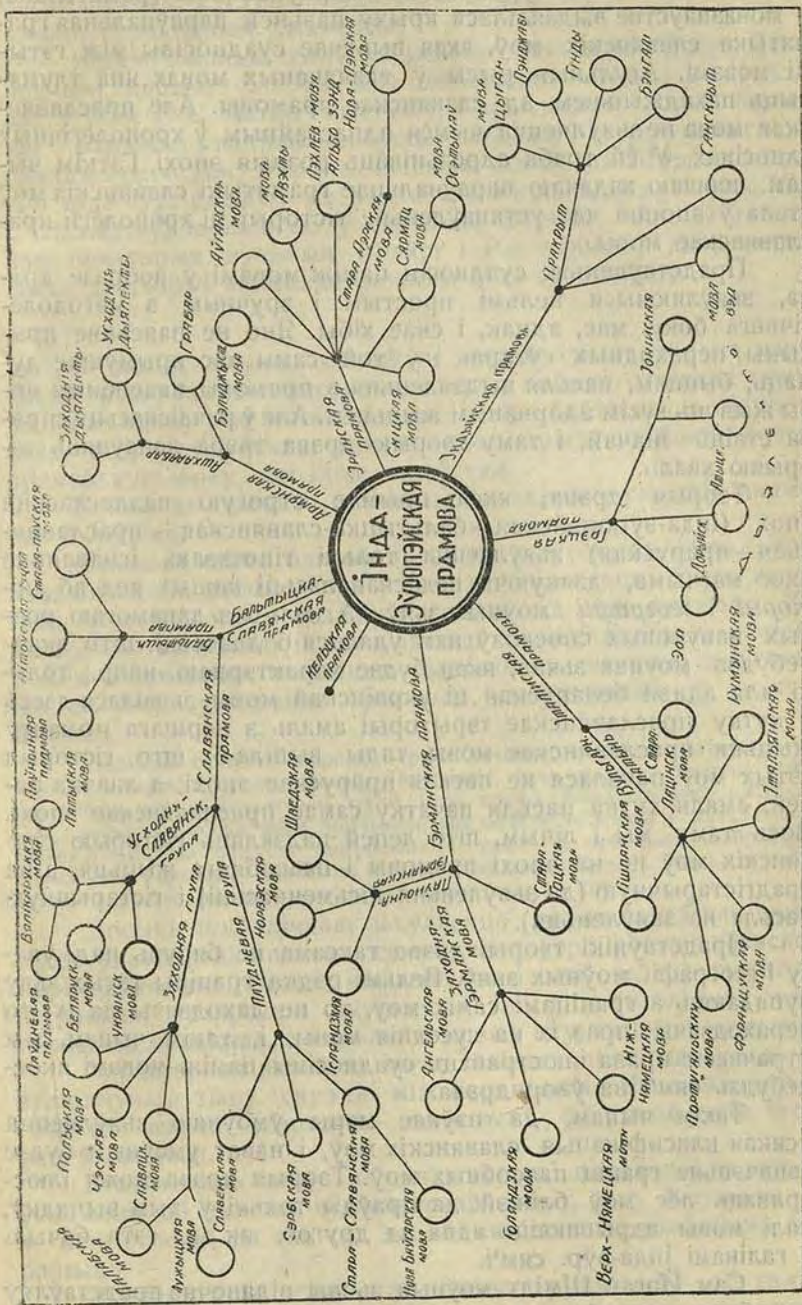
Усходня-славянскую групу становяць тры мовы—беларуская, украінская і расійская.

Першы славiсты Даброўскі зьвярнуў увагу на агульныя рысы ў паўднёвых і ўсходніх славянскіх мовах, і на падставе гэтага прапанаваў падзяляць іх не на дзьве, а на тры галіны: паўднёва-ўсходнюю і паўночна-заходнюю (з зах.-слав. моў). У вапошнія часы гэтую гіпотэзу прыняў Шахматаў, але мы лічым наогул усякую класіфікацыю слав. моў умоўнаю і непатрэбнаю.

Вельмі блізка да славянскае галіны стаіць галіна бальтыцкая, да якое адносяцца мовы: літоўская, латыская і вымерлая стара-пруская. На падставе агульных прымет ў абедзвюх галінах некаторыя мовазнаўцы (Бругман, Фортунатаў і іншыя) лічылі, што з інда-эўроп. прамовы не беспасрэдна зьявіліся праславянская і прабальтыцкая мовы, а нейкі час продкі славян і бальтыцаў жылі агульным жыццём, г. зн. яны прымаюць гіпотэзу бальт.-слав. прамовы.

Усё сказанае аб інда-эўр. сям'і можна відавочна ілюстравать такою схэмаю.

¹⁾ На сэрбскай мове гавораць і хорваты, якія адносяцца ад усходніх сэрбаў, галоўн. чынам, рэлігіяю (яны католікі) і ўжываньнем лацінскае азбукі.

Побач з інда-эўропэйскаю параўнальнаю граматыкаю, ў мовазнаўстве выдзялялася крыху пазьней параўнальная граматыка славянскіх моў, якая вывучае суадносіны між гэтымі мовамі. Агульныя рысы ў зазначаных мовах яна тлумачыць пахаджэньнем ад славянскае прамовы. Але праславянская мова не зьяўляецца чымся аднастайным у хронолёгічных адносінах. У ёй трэба адрозьніваць розныя эпохі. Гэткім чынам, першаю задачаю параўнальнае граматыкі славянскіх моў стала ў апошні час устанаўленьне гісторыі ці хронолёгіі праславянскае мовы.

Прадстаўленьне суадносін паміж мовамі ў вобразе дрэва, зьяўляючыся вельмі простым і зручным з мэтодологічнага боку, мае, аднак, і свае хібы. Яно не паясьняе прычыны пераходных гутарак і ў той самы час прымушае думаць, быццам, пасья выдзяленьня з прамовы, паасобныя мовы жывуць зусім адарваным жыцьцём. Але ў рэчаіснасьці справа стаіць іначай, і таму тэорыю дрэва трэба дапаўняць тэорыяю хваль.

Тэорыя дрэва, якая прымае строгую падлегласьць эпох (інда-эўропэйская—бальтыцка-славянская—праславянская—праруская) зьяўляецца толькі гіпотэзаю. існаваньне якое магчыма, дзякуючы недасканаласьці нашых вед аб *гісторыі і географіі* моўных зьяў. А калі-б з дапамогаю розных навуковых спосабаў нам удалося-б давесьці, што якая-небудзь моўная зьява, якая будзе характэрнаю, напр., толькі для адной беларускай ці украінскай мовы, зьявілася дзесь у кутку праславянскае тэрыторыі амаль з першага моманту жыцьця праславянскае мовы, тады вышла-б, што гісторыя гэтых моў пачалася не пасья прарускае эпохі, а значна раней, амаль хутка пасья пачатку самае праславянскае эпохі. Вось таму мы і лічым, што лепей падзяляць гісторыю славянскіх моў не на эпохі прамовы і паасобнага жыцьця, а на прадгістарычную (да зьяўленьня пісьменнасьці) і гістарычную пасья яе зьяўленьня).

Прадстаўнікі тэорыі дрэва таксама не бяруць пад увагу і географіі моўных зьяў. Вельмі рэдка граніцы гэтых зьяў супадаюць з граніцамі саміх моў, то не даходзячы да іх, то пераходзячы праз іх на суседнія мовы, і, такім чынам, мы ўтрачваем права ілюстраваць суадносіны паміж мовамі якое-небудзь сям'і на ўзор дрэва.

Такім чынам, да пэўнае меры ўмоўнаю зьяўляецца ўсякая клясыфікацыя славянскіх моў, і нават умоўным будзе азначэньне граніц паасобных моў. Тэорыя дрэва можа ілюстраваць лёс моў бліжэй да праўды толькі ў тым выпадку, калі мовы адрываюцца адна ад другое, як мы гэта бачылі з галінамі інда-эўр. сям'і.

Сам Ёган Шмідт моўныя зьявы відавочна прадстаўляў у вобразе паасобных кругоў, якія падобна хвалям на вадзе,

расходзячыся, сустракаюцца адна з другою і гэтым выклікаюць пераходныя дыялекты.

Яшчэ некалькі слоў аб радзіме інда-эўропэйцаў. Дасьледчыкі першае паловы XIX стагодзьдзя шукалі яе ў Азіі, але ў 50-х г. г. Латам выступіў з крытыкаю тэорыі азыяцкае радзімы, запрапанавашы гіпотэзу эўропэйскага іх паходжэньня. Але Эўропа вялізная. Адны, як Шрадэр, адносілі інда-эўр. радзіму да паўднёвае Украіны, другія (як Мух і Шахматаў) шукалі яе ў сярэдняй Эўропе. Але ў апошні час некаторыя вучоныя (Фэйст і Растафінскі) зноў вяртаюцца да тэорыі азыяцкае радзімы інда-эўропэйцаў

З іншых моўных сем'яў па сваёй культуры і па навуковай распрацоўцы наступнае месца займае сэміцкая сям'я, да якое адносяцца мовы—старая асыра-бабілёнская, фінікійская, стара-гэбрэйская, замест якое крыху пазьней бачым арамейскую мову, нарэшце, арабская.

Блізка да сэміцкае галіны падыходзяць эфіопскія падмовы ў Абісініі.

Сэміцкія мовы бліжэй адна да другое, як інда-эўропэйскія паміж сабою. Гэта ўзаемная блізкасьць ёсьць вынік таго, што яны яшчэ недалёка адышлі ад свае прамовы. Характэрнаю адзнакаю іх зьяўляюцца трохскладовыя карані, у якіх нязьменнаю часьцінаю застаюцца зычныя, галосныя-жа, на ўзор „унутранае флексі“, зьмяняюцца ў розных формах.

Радзімаю сэміцкіх народаў трэба лічыць Аравійскі поўвостраў. У вадным з першых тамоў „Annali Dell'islam“ (пад рэдакц. Каэтані, 1907) даводзіцца, што калісь, вельмі даўно, гэта краіна была зялёнаю, цвітучаю. Але, дзякуючы космічным прычынам, яна пачала засыхаць і хутка адсюль хлынулі адна за другою эміграцыйныя хвалі (асырыйская, гэбрэйская, арамейская і пазьней—арабская). Гэтыя сэміцкія народы і ўнясьлі з сабою ўспамінаньне аб раі, якім зьяўлялася калісь гэта краіна.

Досыць шматлічнаю зьяўляецца урала-алтайская сям'я, куды ўваходзяць галіны: самаедзкая, угра-фінская (фінская, корэльская, вэнгэрская, мордвінская і інш. м. м.), тюркская (турэцкая, татарская, якуцкая і інш.), монгольская (монгольская, бурацкая, калмыцкая мовы) і тунгуза-маньчжурская.

Характэрнаю адзнакаю гэтае галіны, якая належыць да аглютыўнага тыпу (сярэдне між каранёвым і флексыйным),—гэта так званая „гармонія галосных“, аб якой ужо была раней размова.

З вымерлых моў не інда-эўроп. паходжэньня трэба ўспомніць аб акадзка-сумэрыйскай мове; але пытаньне аб яе належнасьці да гэі ці іншай сям'і яшчэ немагчыма вырашыць.

Успамянуўшы толькі аб іншых групах моў—аб хаміцкай сям'і (з копкаю моваю—патомкам стара-эгіпэцкае),

аб кітайскай, японскай, аб паўдн.-афрыканскай—готэнтотскай, бушмэнскай, аб малайскіх і аўстралійскіх і, нарэшце, аб мовах амэрыканскіх індыйцаў, я спынюся крыху дакладней на пытаньні аб мовах Каўказу.

Здаецца, на сьвеце няма іншага больш пераблытанага клубка моў, як Каўказ. Тут адрозьніваюць дзьве вялікіх катэгорыі: 1) мовы, якія належаць да якое-небудзь з пералічаных галін—інда-эўроп. ці урала-алтайскае (осэтынская, армянская, тацкая, нова-пэрская, татарская; знаходзяцца яны бліжэй да краёў Каўказу), і 2) мовы сярэдняе і заходняе часьцін Каўказу, якія вельмі цяжка звязаць з вядомымі ўжо галінамі. Гэту катэгорыю падзяляюць на наступныя групы: картвэльскую (грузінская, мінгрэльская, лаская і сванэцкая мовы), усходня-горскую (мовы чэчэнцаў, лезгін, аварская і інш.) і заходня-горскую (абхаская, чэркеская мовы). Спробу развязаць пытаньні аб каўкаскіх мовах зрабіў у вапошні час акад. Мар. Ён запрапанаваў гіпотэзу часьвертае (пасля інда-эўропэйскае, сэміцкае і урала-алтайскае) вялікое сям'і—яфэтыцкае, якая бліжэй не да інда-эўропэйскае і урала-алтайскае, а да сэміцкае сям'і. Падзяляе Мар гэту сям'ю на дзьве групы—сібіянтную, г. зн. сычача-шыпячую (грузінская, мінгрэльская і лаская мовы) і сьпірантную, якую складаюць амаль усе горскія мовы Каўказу. Зьмяшэньнем яфэтыцкае асновы з інда-эўропэйскаю Мар і яго вучні імкнуцца паясьніць не інда-эўроп. элемэнты ў армянскай, славянскіх, германскіх і іншых мовах. Яфэтыцкую аснову яны лічаць нават старэйшаю ад інда-эўропэйскае.

Я ня спыняюся на „хэтыцкім“ пытаньні, вельмі модным у заходнім мовазнаўстве. Як вядома, у Малай Азіі знашлі табліцы з надпісамі на розных мовах, але дасьледваньні над гэтымі пытаньнямі яшчэ ня скончыліся.

Не далі якіх-небудзь добрых вынікаў і спробы звязаць паміж сабою розныя сям'і ¹⁾. Здабыць іх будзе тады магчыма, кажа проф. Мэйе (*Linguist. historique et linguistique-générale*, 1921, ст. 99-100), калі мы будзем параўноўваць не паасобныя мовы розных сям'яў, а ўжо вынікі параўнальных граматык інда-эўропэйскіх, сэміцкіх, урала-алтайскіх і каўкаскіх моў.

З літаратуры да пытаньня. Апрача вядомых прац Боба, Шлейхэра, Бругмана, Дэльбрюка, Мэйе і Міклошыча па параўнальным граматыкам інда-эўропэйск. і славянскіх моў, я пералічу пазьнейшую літаратуру з гэтае галіны:

¹⁾ У вапошні час (1921), на падставе агульных рыс, італьянскі мовазнаўца Тромбэа прышоў да думкі аб агульным паходжаньні моў усяго сьвету. Тое самае даводзіў і Фінк у працы „*Die Sprachstämme des Erdkreise*“ (1909).

1) Мікола „Urslavische Grammatik“ (1913), 2) і 3) Паржезінскі „Очерк сравнительной грамматики древне-индийского, греческого, латинского и ст.-слав. языков“ (1912) и „Сравнительная грамматика славянских языков“ (1914), 4) Г. А. Ильинскі „Праславянская грамматика“ (1916), 5) Мэйе „Le slave comtin“ (1924), 6) Некалькі гадоў назад „Отдел русск. яз. и слав. Росс. Акад. Н.“ надрукавала лекцыі нябожчыка акад. Фортунатава па параўнальнай фонэтыцы інда-эўроп. моў, 7) 2-е выд. „Vergleich. slavische Grammatik“ Вондрака (1924), 8) Гірт „Indogermanische Grammatik, Teil II. Der indogerman. Vokalismus“ (1921) і 9) Шрыйнен „Einführung in das Studium der indogerm. Sprachwissenschaft“ (1921). Бібліографічныя веды па інда-эўроп. мовазнаўству можна знайсці ў журнале „Indogermanische Jahrbuch“.

РАЗЪДЗЕЛ X.

Гістарычны агляд думак аб пахаджэнні і сутнасьці мовы.

Пытаньне аб пахаджэнні і сутнасьці мовы яшчэ з часоў грэцкіх філэзофаў цікавіла чалавецтва. Але ўсе тэорыі на гэтым пытаньні аж да XIX стагоддзя прадстаўлялі чыста апрыорныя палажэнні, хістаючыся звычайна паміж двума канцавоўсямі: тэорыяй боскага адкрыцьця і тэорыяй чалавечага адшуканья мовы.

Першымі задумаліся над адносінамі думкі да слова—софістыя. Адзін з іх Горгі, які даводзіў наогул немагчымасць пазнанья, у сваім трэцім палажэнні кажа наступнае: „Калі пазнаньне нават і было-б магчыма, яго нельга было-б паведаміць другім, бо гэта паведамленьне магчыма толькі пры дапамозе знакаў, розных ад прадмету, за аднолькавае значэньне якіх нельга паручыцца“. Цікава, што ў гэтым палажэнні Горгі досыць блізка падышоў да гумбольдтаўскага афэрызму: „Слова ўзбуджае ў кожным чалавеку розныя думкі і пачуцьці, і дзеля гэтага кожнае разуменьне ёсьць у той час неразуменьне“.

Але, галоўным чынам, усе разважаньні старадаўніх грэкаў аб мове зьвяліся да спрэчкі аб тым, ці існуе паміж словам і думкаю канечная сувязь.

Арыстотэль і стоікі адмаўлялі існаваньне гэтай сувязі большасьць-жа александрыйскіх граматыкаў (аналёгістыя разам з Арыстархам) яе даводзілі. Агульнае ў гэтых супроцьлежных вучэньнях было тое, што ўсе яны глядзелі на мову як на знадворную прыладу для выражэньня думак.

Гэта забытанасьць да часоў Гумбольдта панавала ў навуцы, яе паўтарае нават Гегель у XIX стагоддзі.

Мова, паводле прадстаўленьня дагумбольдтаўскага мовазнаўства, зьяўляецца толькі сыстэмай, злучнасьцю сродкаў для выражэньня гатовых, заўсёдных лёгічных паняцьцяў.

На глебе гэтага погляду ўтварылася лёгічная граматыка, шмат вякоў панавалая ў мовазнаўстве. Найбольш характэрным прадстаўніком лёгічнай граматыкі ў XIX веку зьяўляецца Бэккер, які ў сваім творы „Organismus der Sprache“ мову ўпадабляе арганізму. Арганізм, паводле прадстаўленьня Бэккера,—вапласьчэньне агульнай ідэі, якая разьвіваецца з нутра, з самой сябе.

Організм Бэккер супроцьстаўляе твору мастацтва, які ўтвараецца не ўнутраной сілай, а чыста знадворнымі прычынамі.

Разьвіваючы ў сваіх бесплодных формальных разважаньнях паняцьце организму, Бэккер адной з характэрных яго асаблівасьцяў лічыць існаваньне ў ім канцавосных супроцьлежнасьцяў, якія ўзаемна абумоўліваюць адна другую (а ёсьць толькі таму а, што супроцьлежна б, і наадварот).

Формай падзелу паняцьця, па Бэккеру, зьяўляецца, такім чынам, толькі дыхотомія. Асноўным паняцьцем Бэккер лічыць паняцьце дзейнасьці, канцавоснай яго супроцьлежнасьцю — паняцьце быцьця.

З гэтых асноўных паняцьцяў атрымліваецца, шляхам далейшага падзелу, 12 кардынальных паняцьцяў, усеагульных і нязьменных.

Прадпасаўшы гэтыя разважаньні аб сутнасьці чалавечых паняцьцяў, Бэккер пераходзіць да азначэньня прыроды мовы. Мова — такі самы организм: яна зьяўляецца арганічным ажыцьцяўленьнем думкі. На гэтым прадстаўленьні аб мове, як організме, Бэккер і будзе сваю лёгкую граматыку.

Выведзеную ім лёгкую схэму кардынальных паняцьцяў Бэккер лічыць заўсёднай, агульна абавязковай для ўсіх моў. Слова, падобна іншым організмам, зьяўляецца ажыцьцяўленьнем адзінай нязьменнай думкі, і дзеля гэтага лёгкая граматыка для кожнае мовы дапушчае патрэбныя ў ёй скланеньні з 6 склонамі і спражэньні з абавязковымі дзейным і залежным станам, як у лацінскай мове. Гэта памылковая думка аб поўнай адпаведнасьці паміж лёгкай і граматыкай была канчаткова падарвана Штэйнталем у яго „Grammatik, Logik und Psychologie“.

Але першым пахіснуў асновы лёгкай граматыкі яшчэ Гумбольдт. Падобна да таго, як Дэкарт палажыў пачатак новай філёзофіі, паставіў „маё“ існаваньне ў залежнасьць ад „майго“ мысьленьня, падобна да гэтага і Гумбольдт першы пачаў выводзіць паходжэньне мовы з душэўнай дзейнасьці. Гэта палажэньне „cogito, ergo loquor“ мае, паводле слоў Штэйнтала, для мовазнаўства такое самае значэньне, якое для новай філёзофіі — картэзіянскае палажэньне cogito, ergo sum. (Steinthal, Ursprung der Sprache).

Гумбольдт першы паказаў, што мова ня ёсьць толькі прылада ці продукт; яна, галоўным чынам, наша псыхічная дзейнасьць і існуе ў яе актах, у мове — яе процэсах выказваньня і разуменьня. І гатовых паняцьцяў мова не выяўляе: „мова — орган, які ўтварае думку“.

Другой заслугой Гумбольдта зьяўляецца тое, што ён паказаў таксама, што ўзьнікненьне мовы магчыма толькі грамадстве.

Змена рацыяналізму романтизмам адбілася і ў мовазнаўстве, прывёўшы да ідэі нацыянальнага духу. Найбольш выразнае выяўленьне гэта ідэя знашла ў філэзофіі Гегеля, які зрабіў уплыў на Гумбольдта.

Пры бліжэйшым разглядзе прыведзеных палажэньняў мы сустрэнемся, аднак, з шэрагам супярэчнасьцяў, якія Гумбольдт усьведамляў і вылажыў у сваім вучэньні аб антыноміях.

Мова—душэўная дзейнасьць; але „душэўная дзейнасьць ня будзе танцам, які, спыняючыся, не пакідае ніякага следу. Дзейнасьць мовы застаецца ў слоўных вобразах і словазлучэньнях“.

„Апрача мовы, існуе „ўжо сказанае“, не залежачае ад прыватнага і выпадковага ўжываньня,—існуе запас слоў і заўсёдных граматычных правіл, як карыстацца гэтым запасам.“

Такім чынам, мова, якая прызнаецца свабоднай душэўнай дзейнасьцю, зьвязваецца вядомымі аб'ектыўнымі нормамі, перашоўшымі да нас з мінулага мовы і незалежачымі ад майго асабовага адволу. Гэтыя супярэчнасьці паміж аб'ектыўнымі і суб'ектыўнымі бакамі мовы, потым паміж моваўцяперашняга моманту і ўсім мінулым мовы, і, нарэшце, супярэчнасьці паміж колектыўнай дзейнасьцю і дзейнасьцю асобнага індывіда,—абумоўлены дуалістычным характарам усяго чалавечага мысленьня. Як мы ўжо бачылі ў IX разьдзеле, гэты дуалізм пытаюцца вырашыць прадстаўнікі як філэзофіі мовы, так і чыста спэкуляцыйнай філэзофіі.

Вось у кароткіх рысах зьмест гумбольдтаўскага вучэньня. Тым, хто жадае больш падрабязна азнаёміцца з філэзофіяй Гумбольдта, пакажу на артыкул П. І. Жыццецака „В. Гумбольдт в истории философского языкознания“ ў 51 кнізе „Вопросов философии и психологии“ (1900 год).

Хісткасьць апрыорных палажэньняў Гумбольдта прывяла да неабходнасьці гісторыка-параўнальнага вывучэньня моў, пачатак якому быў паложаны Боппам і Якавам Грыммам, калі ня лічыць больш раньніх спроб Фрыдрыха Шлегеля.

Пакідаючы потым у баку тэорыі Шэлінга і Гэйзе, прадаўжаўшых яшчэ аставацца на хісткай глебе апрыорных мэтафізічных пабудаваньняў, і бачыўшых у мове праяву жыцця сусьветнага, аб'ектыўнага духу, мы павінны спыніцца на вучэньні Штэйнтэля, які зрабіў у Расіі вялічэзны ўплыў на Потэбню. Галоўнейшымі з твораў Штэйнтэля зьяўляюцца: „Grammatik, Logik und Psychologie“ „Abriss der Sprachwissenschaft“ і ўпамнуты ўжо намі твор „Der Ursprung der Sprache“. Строга разьмежаваўшы ў сваёй кнізе „Grammatik, Logik und Psychologie“ граматыку ад лэгікі, Штэйнтэль пытаньні мовазнаўства цалкам пераносіць ўжо на псыхолёгічную глебу і з

Ляцарусам, з якім разам выдаваў часопісь „Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft“ зьяўляецца заснавальнікам „психолёгіі народаў“.

Штэйнталь, які знаходзіўся, як і Ляцарус, пад уплывам Гэрбарта, раскрыў значэньне апэрцэпцыі ў мове і паказаў, што галоўнае прызначэньне слова—служыць яе сродкам.

З другога боку, ён разьвіў вучэньне аб „унутраной форме“ слова.

Дзякуючы сваёй „унутраной форме“, слова, як сродак пазнаньня ці апэрцэпцыі, адшукоўвае, папершае, агульнае ў новым успрыманьні, падлягаючым пазнаньню, і ў набытым ужо запасе ведаў.

Падругое, слова, дзякуючы „ўнутраной форме“, зьяўляецца сродкам прадстаўленьня пачуцьцёвага вобразу ў першапачатковых суджэньнях мовы, у далейшых-жа суджэньнях сучаснай нам граматычнай конструкцыі, яно становіцца сродкам „прадстаўленьня ўяўленья“.

Вырашаючы пытаньне аб паходжэньні мовы, Штэйнталь у сваёй раньняй тэорыі дапушчаў існаваньне дамоўнага homo alalus, які адзначаўся ад жывёлы стаячым станам цела, рухомасьцю галавы, ног і рук. Але з прычыны таго, што гэты асаблівасьці маглі зьявіцца вынікам пазьнейшага разьвіцьця, пытаньне аб існаваньні homo alalus нельга лічыць даведзеным, з чым пазьней пагадзіўся і сам Штэйнталь.

Пачатковы момант мовы Штэйнталь абазначаў, як ономатапоэтычны гук, адзначаючай рысай якога зьяўляецца гукавое падабенства з абазначаемым прадстаўленьнем.

Але, як мы ўжо бачылі, гэта падабенства—вынік бессансоўнага рэфлексу; ономатапоэтычны гук не зьяўляецца сьвядомым перайманьнем гукавых уражаньняў.

Штэйнталь усьвядоміў з часам, што яго тэорыя ономатапоэтычных гукаў ні гістарычна, ні психолёгічна ня была абгрунтавана і значна зьмяніў яе.

Ён знашоў больш удалым назваць ономатапоэтычныя гукі—патогномічнымі рухамі. Патогномічныя гукі, як рэфлектыўныя рухі, зьяўляюцца толькі абнаружэньнем пачуцьця.

Цяпер Штэйнталю здаецца невярыгодным, каб розным успрыманьням адпавядалі розныя патогномічныя гукі, як лічыў ён раней.

Усьвядоміўшы гэта, Штэйнталь у творы „Der Ursprung der Sprache“ кажа аб тым, што, захоўваючы ранейшую думку аб рэфлекторным характары першапачатковых гукаў чалавечай мовы, ён зьмяніў толькі сваё разуменьне аб рэфлексе, згодна з навейшымі навуковымі данымі.

Аднэй з характэрных асаблівасьцяў вучэньня Штэйнталю зьяўляецца ўвядзеньне ім прыцыпаў гэрбартавай „мэханікі душы“.

Гербарт першы, як вядома, разьбіў доўга панавашую ў психолёгіі тэорыю нярухомых і непадзельных душэўных здольнасьцяў і паказаў, „што пазнаньне, пачуцьцё і воля, якія лічыліся раней першымі галінамі душэўнага жыцьця, сапраўды, павінны быць вывадзімы з адной толькі здольнасьці выабражэньня з узаемаўплыву ці „мэханікі“ атомаў душы—асобных непадзельных прадстаўленьняў“.

Ня толькі пазнавальны процэс, але нашы пачуцьці і воля—вынік вядомых узаемаадносін прадстаўленьняў.

Раней, чым перайсьці да выкладаньня далейшых лёсаў філёзофскага мовазнаўства, трэба ўспамянуць яшчэ аб сучасьніках Штэйнталя—Гэйгэры і Рэнане.

Некалькі ў баку стаіць па арыгінальнасьці высунутых палажэньняў вучэньне Гэйгэра.

У сваіх творах ён раскрывае ход эвалюцыі мовы. Яго вучэньне распадаецца на тры аддзелы: 1) мэтафізіку, якая выкладае сутнасьць усякай эвалюцыі, 2) психолёгічнае вучэньне аб утварэньні паняцьцяў і 3) вучэньне аб паходжэньні мовы.

У эвалюцыі галоўным рухачом, па Гэйгэру, зьяўляецца час, „паступовасьць“ (Allmaehlichkeit).

Але ён не паказвае законаў гэтага разьвіцьця; адзін з законаў Гэйгэра—гэта выпадак, што, паводле слоў Штэйнталя, праўдзівей было-б назваць „бясэнсцай“.

Але ва ўсякай эвалюцыйнай працы відна, аднак, мэтазгоднасьць. Кожная прылада, утвораная для якой-небудзь працы, удасканальваецца пры ўжываньні.

Наконт прынцыпу паступовасьці Штэйнталь заўважае, што ў самай рэчы, як паказаў яшчэ Гегель, усякае разьвіцьцё працякае ня роўнамерна і не паступова, а штуршкамі (stossweise). Вада, нагрэўшыся, зразу пры 100° пераходзіць у пару.

У сваіх психолёгічных поглядах Гэйгэр зьяўляецца ў сутнасьці матэрыялістам.

„Нашы думкі—гэта адбітак уражаньняў, атрыманых нашай сетчаткай“.

Пытаньне аб утварэньні паняцьцяў Гэйгэр вырашае, выходзячы з наступнага палажэньня. Пры дапамозе пачуцьцяў мы ўспрымаем і прадстаўляем заўсёды асобнага чалавека, але не чалавека, як гэткага наогул; ня голуба, як гэткага наогул, але заўсёды асобнага голуба пэўнай велічыні, колеру і формы.

Такім чынам, агульнае існуе ня ў тым сэнсе, у якім яго прымае формальная лёгіка,—яно зводзіцца толькі да агульных прычын зьяў прыроды. Гэйгэр рэалізуе гэта агульнае і гэтым ставіць сябе на адну дошку з рэалістамі.

Гэйгэр ўвесь час імкнецца давесьці, што ў сапраўднасьці існуюць толькі асобныя прадметы; у іх агульнае зьвязваецца з прыватным.

І ўсе іменьні, якія дае дзіце рэчам, першы час зьяўляюцца ўласнымі іменьнямі.

Але потым дзіце распаўсюджвае першапачатковыя ўласныя іменьні на падобныя прадметы, і так, дзякуючы „зъмешваньню“ (Die Verwechslung), вынікаюць ужо родавыя паняцці і сувязі з імі—агульныя звычайныя іменьні.

Дзякуючы „зъмешваньню“, з прадстаўленьняў асобных падобных прадметаў, напрыклад, гуркоў, рэдзькі і ўзьнікае зъмешаны вобраз гародніны, на месцы якога становіцца то вобраз аднаго, то вобраз другога прадмету.

Нам прыдзецца яшчэ ў далейшым зьвярнуцца да гэтага пытання, але покуль што скажам: на самай рэчы паняцці вынікаюць не цераз зъмешваньне, якое прадстаўляе хутчэй адмоўную здольнасьць, але цераз параўнаньне. Называючы ўсіх дарослых мужчын „таткамі“, дзіце ня зъмешвае на самай рэчы свайго бацькі з іншымі мужчынамі, яно ведае розніцу і выяўляе яе, напрыклад, у адмоўным кіраванні галавою, як гэта рабіў адзін хлопчык, які называў другіх мужчын таткамі (Штэйнталь, Der Urspr. der Sprashe).

Назваючы агульным імем розныя прадметы, дзіце адзначае ў той самы час і рысы падабенства і ўтварае гэтым родавыя паняцці.

Уся яго памылка ў тым, што яно няправільна ўтварае роды з нашага пункту погляду.

Гэйгэрам дапушчаны некаторыя супярэчнасьці і ў выкладанні пытання аб пахаджэнні мовы.

Сучаснікам Штэйнталя ў Францыі быў Рэнан, які прапаведваў амаль падобныя погляды і разыходзіўся з Штэйнталем, паводле ўласнага прызнання Рэнана, толькі „ў разлічэнні філэзофскіх формул, якія ўжываюцца ў Нямеччыне Францыі“. („Происхождение языка“, стар. 15, Кіеў, 1902 г.).

Цытаваны артыкул прадстаўляе, аднак, не психолёгічны, а, хутчэй, гістарычны нарыс развіцця мовы.

Штэйнталь, прылажыўшы да мовазнаўства прыяны гэрбартавай психолёгіі, ня вызваліўся яшчэ ад субстанцыяльнага разуменьня нацыянальнага духу (пар. яго Grammat. Log. und Psycholog., стар. 382 і наст.).

Першым паказаў на немагчымасьць сумяшчэння гэрбартавай „мэханікі душы“ з ідэяй нацыянальнага духу Гэрман Пауль, галоўны прадстаўнік кірунку „новаграматыкаў“ (Junggrammatiker).

Не знаходзячы ў духоўным жыцці народу ці грамадства ні аднаго факту, які нельга было-б вывесці з індывідуальнай сьвядомасьці, Пауль адмаўляе магчымасьць „психолёгіі народаў“, як дысцыпліны, асобнай ад індывідуальнай психолёгіі.

Дзеля гэтага мы павінны Гэрмана Пауля лічыць таксама прадстаўніком індывідуалістычнай тэоры мовы і грамадства.

Супярэчачы супроць гэтай думкі, Вундт, прыхільнік колектывістычнай тэорыі, паказвае на такія продукты чалавечай культуры, зараджэньне якіх магчыма толькі ў грамадзтве людзей.

Галоўным творам Гэрмана Пауля зьяўляецца яго „Principien der Sprachgeschichte“, вышаўшы ў 1880 г. ён напісан быў больш лёгкай мовай, чым творы Штэйнталя, і да зьяўленьня працы Вундта карыстаўся вялічэзным уплывам. Гэта праца была знаёма і Потэбні пры складаньні ім другога тому „Записок по русской грамматике“.

У першых разьдзелах сваёй кнігі Пауль разглядае агульныя прыныцы разьвіцьця мовы.

Адаючы дань гэрбартыянству, Пауль адыходным пунктам усіх зьмен мовы лічыць узаемаўплыў груп прадстаўленьняў (die Vorstellungsgruppen).

Потым ён паказвае, як утвараюцца новыя групы ў псыхіцы чалавека (reproduction), прычым галоўнай прыладай пры ўтварэньні новых груп у мове, зьяўляецца новаўтварэньне па аналёгіі. Гэта новаўтварэньне па аналёгіі Пауль прадстаўляе ў выглядзе разьвязаньня пропорцыі: Die productive tätigkeit dabei ist gewissermassen die Auflösung einer proportionsgleichung: $a : b - a : x$ “ (Principien, I выд., стар. 74).

Адзін з цікавых разьдзелаў — трэці разьдзел, у якім Пауль лічыць пачатак псыхолёгічнаму тлумачэньню гукавых зьмен мовы, што было бліскуча распрацавана ўжо Вундтам у яго „Völkerpsychologie“.

Успамяну яшчэ аб дзесятым разьдзеле, у якім Гэрман Паўль дае малюнак першапачатковага разьвіцьця мовы. Тут ён паўтарае часткай думкі Штэйнталя, прынятыя і разьвітыя Потэбняй у яго творах.

У мове першабытнага чалавека, кажа Пауль, мы яшчэ ня бачым абазначэньня прадмету, якасьці і дзеяньня, што дасягаецца шляхам расчляненьня першапачатковага прэдыкату. Першапачатковыя сказы не зьяўляюцца лёгічнымі суджэньнямі ў сапраўдным сэнсе гэтага слова. Яны аснованы не на расчляненьні, а на сынтэзе.

І дзеля гэтага першабытным мовам уласьцівы копуляцыйныя суджэньні. Гэтыя думкі аб прыорытэце сынтэзу прад аналізам былі разьвіты ў нас Потэбняй у яго творах.

Ад Пауля шлях гістарычнага разьвіцьця мовазнаўства вядзе да Вундта, але раней, чым падыйсьці да выкладаньня вучэньня Вундта, трэба сказаць аб другіх яго папярэдніках, працаваўшых амаль адначасова з Штэйнталем і Гэрм. Паўлем, а іменна: аб М. Мюльеры, Потце і Курцыусе.

Макс Мюльер, немец па паходжэньні, зрабіўся потым профэсарам Оксфордзкага унівэрсытэту.

Большасьць яго прац напісана на ангельскай мове. Галоўныя творы М. Мюльера — „Science of Thought“ (перакл.

і на нямецкую мову пад назвай „Das Denken im Lichte der Sprache“ і вядомы таксама і ў расійскім перакладзе) і потым „Vorles. über die Wiss. der Sprache“, вельмі популярныя ў свой час, заключаюць, аднак, шэраг памылковых палажэньняў як напр., аб адцягненасьці першапачатковых каранёў, аб тым, што адзінкавыя іменныя вынікаюць з зборных, і шэраг іншых.

Неабгрунтаванасьць думак М. Мюльлера не адзін раз даводзілася Потэбняй у яго „Записках по рус. грам.“

Галоўнымі творамі, якія належаць пярэ Потта, зьяўляюцца „Etimologische Forschungen“ і „Einleitung in gemeine Sprachwissenschaft“, перакладзеныя на расійскую мову пад назвай „Введение в общее языковедение“ (перакл. Гэрм. Гэнкэля і Ал-ра Васільева, 1885 г.).

У філэзофскім асьвятленьні фактаў мовы Потт некалькі адступае ад псыхолёгічных тэндэнцый Штэйнталя і імкнецца пагадзіць яго палажэньні з вучэньнем ранейшай лёгічнай граматыкі.

Клясык па спэцыяльнасьці, Курцыус у сваіх працах па грэцкай мове (Grundzüge der griech. Etymol. і інш.) таксама выказвае шэраг філэзофскіх меркаваньняў—аб карані, аб граматычных формах.

На больш падрабязным разглядзе думак названых вучоных нам даводзілася ўжо спыняцца ў папярэдніх разьдзелах.

Завяршэньнем філэзофіі мовы на Захадзе зьяўляецца ў сучасны момант вучэньне Вільгельма Вундта. Мэдэк па адукацыі, Вундт заняўся філэзофіяй мовы, і вынікам гэтых заняткаў зьявілася яго „Völkerpsychologie“. I-ы том „Die Sprache“, які складаецца з дзвюх кніг вышаўшы ў 1900 г., абыймае пытаньні мовазнаўства; наступныя тамы, якія выходзілі амаль да апошняга часу, прысьвечаны псыхолёгіі мастацтва, міту і рэлігіі, звычайу і нораваў.

Прадстаўляючы, як кажа проф. Зялінскі, „мяжу чалавечай энэргіі ў галіне навуковае працы“, гэтая праца заключае шмат новых, арыгінальных палажэньняў (аб выразных рухах, аб гукавой мэтафары, псыхічных прычынах гукавых зьмен і цэлы шэраг іншых) і пабудавана на асновах строга навуковых даных экспэрымэнтальнай псыхолёгіі. У гэтай працы Вундт, пярэчачы Паулю, аддзяляе, як мы ўжо гаварылі, індывідуальную псыхолёгію ад псыхолёгіі народаў, і імкнецца сьцьвердзіць асновы апошняй паказаньнем на такія зьявы чалавечай культуры, як мова, міт і норавы, якія могуць вынікнуць толькі ў грамадстве. Значным крокам наперад параўнальна з папярэднікамі, зьяўляецца ў Вундта яго азначэньне душы. Канчаткова парываючы са ўсякай мэтафізыкай у псыхолёгіі, Вундт, у супроцьлежнасьць ранейшаму субстанцыянальнаму разуменьню душы, высоўвае прыцып актуальнага разуменьня душы. „Чалавечая душа нішто іншае, як законамерная сувязь псыхічных зьяў“.

Адзнака Вундта ад папярэднікаў яго, гэрбартыянцаў і інтэлектуалістых, заключаецца таксама ў тым, што ён, як прадстаўнік волонтарызму, першапачатковай псыхічнай здольнасцю лічыць ня здольнасць прадстаўлення (*Vorstellen*), а волю. З жэсту, як валявога процэсу, ён выводзіць таксама і чалавечую мову.

Самым хворым месцам у вучэнні Вундта зьяўляецца яго тэрмін „психолёгія народаў“, які і падлягаў крытыцы ў працы Діттрыха „*Die Probleme der sprachpsychologie*“ (1913), якая выясняе асноўныя задачы психолёгіі мовы і яе адносіны да іншых дысцыплін аб мове. Згаджаючыся з выказанай Вундтам думкай аб тым, што той, хто займаецца психолёгіяй мовы, павінен злучаць у сваёй асобе психолёга і гісторыка мовы. Діттрых заяўляе, што психолёгія мовы ляжыць, такім чынам, на мяжы паміж мовазнаўствам і психолёгіяй наогул. З другога боку, психолёгія мовы зьяўляецца часткаю *грамадзкай психолёгіі*; апошнім тэрмінам Діттрых і прапаноўвае замяніць менш удалы вундтаўскі— „психолёгія народаў“, адыходзячы з наступных меркаванняў: умовай узнікнення мовы зьяўляецца якраз не народнасць толькі ці нацыя, а, наогул, грамадства іншых людзей—сям'я і, раней за ўсё, грамадства двух людзей.

У сваю чаргу, грамадзкая психолёгія (*Gemeinpsychologie*) разам са сваім корэлятам—агульнай (г. зн. індывідуальнай) психолёгіяй (*Allgemeinpsychologie*), потым з іншымі роднымі навукамі: психопаталёгія і інш. складаюць адно цэлае—психолёгію наогул (стар. 19-20).

Сьвежымі, параўнальна, працамі па психолёгіі мовы зьяўляюцца на Захадзе працы Ант. Марці, з якіх „*Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*“ (I Band, 1908) і „*Die „logische“ „lokalistische und andere Kasustheorien*“ (Halle, 1910) вышлі пазьней працы Вундта аб мове. Зьяўляючыся па сваіх психолёгічных поглядах вучнем Франца Брэнтана, заснавальніка „аўстрыйскай філэзофскай школы“ (прапанаваўшага новы прынцып падзелу псыхічных зьяў на прадстаўленьні, суджэньні і душэўныя зьявы), Марці, грунтуючыся на гэтым падзеле, прапаноўвае таксама іншую класыфікацыю граматычных форм. У першым з названых твораў Марці, даўшы раней шырокія разважанні аб форме ў чалавечым мысьленьні, наогул, і ў мовазнаўстве, паасобку, адрозьнівае далей у формах мовы, г. зн. граматычных, дзьве рознавіднасьці—„знадворную“ і „ўнутраную“, разумеючы гэтыя тэрміны ня ў тым сэнсе, у якім яны прыёмаліся Вундтам. Падрабязьней аб галоўнейшых поглядах Марці нам даводзілася ўжо гаварыць.

У вапошнія часы на Захадзе ўзмоцнілася зацікаўленасьць да агульнага і параўнальнага мовазнаўства. Перавыдаюцца працы Эспэрсэна (па эксперымэнтальнай фонэтыцы), Мэйе

(яго „Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes“ вышла ўжо 5-м выданьнем у 1922 г.), Дэльбрюка (яго „Einleit. in das Sprachstudium“ ў 1920 г. вышла 6-м выданьнем), выходзяць новыя працы—Vendryes (Lelanguage, 1921), Эспэрсэна (Language, its nature, development and origin, 1922), Сапіра (Language, 1921), Яна Развадоўскага (O zjawiskach i rozwoju języka, 1921) і інш. Аб працах новых Шрыйнэна, Мэйе і Тромбэтті мы ўжо ўспаміналі.

Крытычная ацэнка працы Вундта дана ў кнізе Дэльбрюка „Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie“, Strassburg, 1901, аўтар якое параўноўвае тэзісы вундтаўскай псыхолёгіі з вучэньнем папярэднікаў гэрбартыянцаў, галоўным чынам, Гэрм. Пауля.

На расійскай мове самым грунтоўным артыкулам аб Вундце зьяўляецца артыкул проф. Зялінскага „Вильгельм Вундт и психология языка“ ў 61 і 62 кнігах „Вопросов философии и психологии“.

Агульны нарыс разьвіцьця мовазнаўства на Захадзе прадстаўлены ў працы Бэнфэя (Benfey „Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland“, München, 1869), потым у кнізе вядомага ўжо нам Дэльбрюка „Einleitung in das Sprachstudium“, 1-е выданьне якое вышла ў адным годзе з „Principien“ Пауля.

Расійскі пераклад яе, зроблены з 3-га выданьня, прыложаны да кнігі Буліча „Очерк истории языкознания в России“, С.-пб. 1904.

Гэтаму ж прадмету прысьвечаны артыкул проф. Паржазінскага ў 3 і 4 №№ „Русск. Фил. Вестн.“ за 1897 г. „Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения“ і потым II разьдзел яго „Введения в языковедение“ (1-е выд. 1907 г., 3-е выд. 1913 г., 4-е—1916 г.).

РАЗЪДЗЕЛ ХІ.

Працы славянскіх вучоных па агульнаму мовазнаўству і сынтаксу.

Гісторыю філэзофскага мовазнаўства і сынтаксу, прадстаўленую ў дзейнасці славянскіх вучоных, я вылучаю ў асобны разьдзел, з прычыны яе сваяасаблівага лёсу: славянскія вучоныя зусім адышлі ў распрацоўку адной галіны мовазнаўства, а іменна—сынтаксу, і толькі ў сувязі з апошнім займаюцца пытаннямі філэзофскага мовазнаўства.

Гістарычны агляд вывучэння сынтаксу я пачну з упамінавання старажытнейшых прац па граматыцы, у якія ўваходзіць і аддзел сынтаксу. Старажытнейшымі граматычнымі творамі трэба лічыць, папершае, артыкул ананімнага аўтара „О восьми частях слова“, які пападаецца вельмі часта ў рукапісах XIV і наступных стагоддзяў, і, падругое, граматычныя разважаныя Канстанціна Граматыка, баўгарына па паходжэнні, дзейнасць якога адносіцца да канца XIV і пачатку XV стагоддзяў.

Уплыў Канстанціна Граматыка, які зьяўляецца правадніком бізантыцкіх граматычных сыстэм, пашырыўся і ў працах расійскіх вучоных.

Але з XVI ст. ў расійскую граматычную літаратуру праявае ўжо лацінскі ўплыў, пачатак якому быў паложаны перакладам „Ars minor“ Доната. І ў грэцкіх, і ў лацінскіх сыстэмах было па васьмі часцей мовы, розніца-ж заключалася ў тым, што ў лацінскіх граматыках адсутнічаў член (*ἄρθρον*), яго замяняў выклічнік (*interjectio*).

Першым расійскім творам, дзе быў аддзел сынтаксу, зьяўляецца граматыка Лаўрэнція Зізанія, якая вышла ў Вільні ў 1596 г.

Але асабліва заслугоўвае ўвагі „Грамматікі славенския правильное синтагма.“ Мелеція Сматрыцкага, надрукованая ў 1619 году.

Знаходзячыся пад уплывам лацінскай граматыкі, Сматрыцкі ўжываньне члена (*ἄρθρον*, па тэрміналогіі-ж старых расійскіх граматык разлічце) лічыць не ўласцівым „славенскому языкови“, але затое ён, па ўзору лацінск. *interjectio*, уводзіць у сваю граматыку выклічнік.

У наступнай расійскай навуцы заслугоўваюць упамінавання граматыкі Ламаносава, Вастокава і Грэча.

Працы Грэча, як даводзіць проф. Грунскі, зрабілі ўплыў на Вастокава і Буслаева.

Больш правільнае і навуковае вывучэнне расійскага і старадаўня-царкоўна-славянскага сынтаксу бярэ свой пачатак з часу Ф. І. Буслаева, які займаўся ў сувязі з мовай таксама і пытаннямі міталёгіі. Галоўны яго твор „Опыт исторической грамматики русского языка“, вышаўшы першым выданьнем у 1858-м годзе і потым вельмі хутка пасьля гэтага другім выданьнем пад другой назвай („Историческая грамматика русского языка“), заключае, апрача даных па гісторыі сынтаксу, якія ня страцілі значэньня і ў сучасны момант, яшчэ шэраг азначэньняў прыроды слова. У яго кнігу ўключаны таксама аддзел аб тропях і сынонімах. Супроць гэтага ўводу аддзелу прырэчыў у сваёй рэцэнзіі К. Аксакаў, бачачы ў гэтым парушэньне цэльнасьці пабудаваньня. Але гэта няцэльнасьць толькі здаецца. Проф. Грунскі лічыць, што Буслаеў уводам гэтага аддзелу хацеў правесці тую думку, што „от участия тропов зависит видоизменение в синтаксическом употреблении“ (Очерки по истор. разработки синтакс. слав. язык, стар. 236). Але гэты погляд Буслаева высьлізнуў, па думцы проф. Грунскага, ад увагі К. Аксакава.

Калі дапушчэньне Грунскага нават і правільна, трэба згадзіцца, аднак, з тым, што Буслаеў ня ўмеў звязаць гэтага аддзелу з іншымі аддзеламі і не давеў думкі, пазьней даведзенай Потэбняй, што ўсякае ўтварэньне граматычнай формы зьяўляецца пэўнага роду поэтычным тропам.

У гісторыі мовы Буслаеў бачыць дапаможны матэрыял для гісторыі культуры. Так, яшчэ ў сваёй дысэртацыі „О влиянии христианства на славянский язык“ Буслаеў паказвае на сувязь мовы з рэлігійнымі—паганскімі і потым хрысьціянскімі—вераваньнямі ў старажытных славян.

Ад Буслаева шлях гістарычнага разьвіцьця цікавыхчх нас галін філэлёгічных ведаў беспасярэдня вядзе да Потэбні.

У ліку многіх заслуг Аляксандра Афанасавіча Потэбні перад навукай, мусіць, самай важнай зьяўляюцца яго працы па сынтаксу і псыхолёгіі мовы, на асновах якіх была пабудована ім таксама поэтыка і вызначана, апрача таго, вырашэньне шэрагу іншых навуковых пытанняў. Ідучы часта па сьлядох заходня-эўропэйскай навукі, Потэбня, аднак, унёс шмат уласнага, арыгінальнага ў асьвятленьне гэтых пытанняў.

Першым па часу выйсьця творам, які зьяўляецца як-бы ўводзінамі да ўсіх наступных прац Потэбні ў данай галіне, была яго кніга „Мысль и язык“, надрукованая першы раз у Ж. М. Н. Пр. ў 1862 годзе. У 1892 годзе вышла 2-е выданьне гэтага твору з прадмовай проф. Дрынава, а ў 1913 г. зьявілася 3-е выданьне гэтай цікавай кнігі, да якога ўдава нябожчыка профэсара—М. Потэбня далучыла артыкул „Язык и народность“ і невялікую заметку „О национализме“, звязаныя па зьместу з поглядамі Потэбні на мову. 4-е вы-

даньне вышла ў 1922 г. ў Адэсе пад рэдакцыяй акадэм. Б. М. Ляпунова. Гэта досыць удалая па свайму вылажэньню праца Потэбні, аднак, менш самастойна, чым доктарская яго дысэртацыя „Из записок по русской грамматике“.

Галоўная думка твору, як відаць з загаловаў, — выясьніць адносіны паміж думкаю і моваю.

Кніга складаецца з дзесяці разьдзелаў. Першыя два разьдзелы прысьвечаны крытычнаму разгляду панаваўшых на Захадзе тэорый пахаджэньня мовы. Адным з цікавейшых разьдзелаў кнігі зьяўляецца III разьдзел, прысьвечаны вучэньню Гумбольдта. Але сьледам за Штэйнталем, аднак, Потэбня ўсьведамляе супярэчнасьці ці антыноміі ў вучэньні Гумбольдта, абумоўленыя рэшткамі мэтафізычнасьці ў яго вучэньні.

Наступныя разьдзелы разгляданай намі кнігі і асабліва VIII разьдзел „Слово, как средство апперцепции“ і часткова IX разьдзел напісаны пад вялікім уплывам Штэйнтала.

У выяўленьні слова з злучнасьці прадстаўленьняў, потым у азначэньні апэрцэпцыі Потэбня, уласна кажучы, сьледуе Гэрбарту, што, аднак, ускосна адбівае ўплыў таго самага Штэйнтала, першым прыстасаваўшага да мовазнаўства прыныцы гэрбартыянства.

На выкладаньні VIII разьдзелу мы спынімся больш падрабязна.

Усякая апэрцэпцыя ёсьць тлумачэньне пазнаваемага пры дапамозе пазнаньня. Але галоўнае значэньне апэрцэпцыі служыць мэтай пазнаньня, г. зн. утварэньню новых думак, і таму рэзультатам апэрцэпцыі, як узаемаўплыву дзьвюх мас прадстаўленьняў, апэрцэпуючай і апэрцэпуемай, зьяўляецца набыцьцё чагосьці новага, непадобнага ні да адной з гэтых мас. Дзеля таго, каб даная зьява магла быць успрынята, патрэбна, каб яна мела хоць якія-небудзь агульныя рысы з апэрцэпуючай масай. Гэтыя агульныя рысы можна назваць сродкам апэрцэпцыі. Трэцяе, агульнае паміж двума членамі, параўнаньня (*tertium comparationis*) і ёсьць сродак апэрцэпцыі (Потэбня, „Мысль и язык“).

Такім самым сродкам апэрцэпцыі зьяўляецца і чалавечае слова. Яно, дзякуючы знадворнай, гукавой форме і так званай „унутраной форме“, якія зьяўляюцца як-бы *tertium comparationis*, дае магчымасьць адшукаць агульнае паміж новым успрыманьнем і раней пазнаным.

Найбольш самастойны і найбольш глыбокі па зьместу — IX разьдзел „Представление, суждение, понятие“, які заключэе ў сабе зачаткі тых думак, якія разрасьліся ў стройную філэзофскую сыстэму ў яго „Записках по русской грамматике“. Тут як-бы апрыорна былі вызначаны галоўныя пункты яго вучэньня, якія потым а *posteriori* былі пацьверджаны Потэбняй на аснове фактычных назіраньняў над мовай.

У гэтым разьдзеле Потэбня, папершае, паказвае, як першапачатковыя разрозьненія адчуваньні, дзякуючы дзеянню тэй самай апэрцэпцыі, яднаюцца ў цэнны комплекс, які называецца пачуцьцёвым вобразам. Сродкам гэтай апэрцэпцыі павінна быць, як нам ужо вядома, слова.

Ад звычайнага асоцыяцыйнага працэсу гэта апэрцэпцыя адрозьніваецца тым, што яна, як двучленны акт, прадстаўляе ў сутнасьці, псыхолёгічнае суджэньне, прычым „апэрцэпуемае і падлягаючае тлумачэньню будзе суб'ектам суджэньняў, апэрцэпуючае і тлумачае— яго прэдыкатам“. Усе словы, якія вымаўляліся першабытным чалавекам альбо вырываліся ў нас пад уплывам ахапіўшага нас пачуцьця ці зрабіўшага на нас уражаньне ўспрыманьня, як, напр., *пажар*, будуць псыхолёгічнымі прэдыкатамі да пачуцьцёвых успрыманьняў.

Разьбіўшы далей думку Бэкера аб тым, што гэтыя першапачатковыя выказьнікі зьяўляюцца дзеясловамі, потым думку Штэйнталя аб тым, што гэтыя словы—выказьнікі, як назвы азнак дзеяньня, трэба было-б назваць прыслоўямі. Потэбня даводзіць, што першапачатковы выказьнік прадстаўляе зерня, з якога разьвіваюцца будучыя граматычныя катэгорыі. Тут ужо відзён намёк на будучыя дасьледзіны Потэбні. Далей Потэбня выясьняе, як утвараюцца ў нашай псыхіцы паняцьці разам з пераходам мовы ад першапачатковых сынтэтычных суджэньняў да пазьнейшых аналітычных.

Апошні дзесяты разьдзел „Поэзия и проза“ заключае шэраг палажэньняў па пытаньнях поэтыкі, якія закранаюцца Потэбняй таксама ў яго магістарскай дысэртацыі „О некоторых символах в славянской народной поэзии“ і ў кнізе „Из лекций по теории словесности“, але якія паўней за ўсё выкладаюцца ў яго творы „Из записок по теории словесности“. Гэтыя „Записки“, якія засталіся ў чарнавых нататках, былі выданы Харціевым.

Кніга ўся разьбіта на тры аддзелы.

I-ы аддзел, які носіць назву „Поэзия и проза“, устаўляючы адпаведнасьць паміж вышэйшымі творамі чалавечага слова і асобным словам, выясьняе адносіны паміж поэзіяй і прозай. Падобна да таго, як поэтычнае слова адзначаецца ад прозаічнага тым, што ў ім, апроча знаворнай формы і значэньня, мы знаходзім яшчэ „ўнутраную форму“, падобна да гэтага і кожны поэтычны твор адзначаецца ад прозаічнага тым, што значэньне, думка перадаюцца ў ім у мастацкім вобразе, які зьяўляецца тут як-бы „ўнутраной формай“ твору.

У II адзеле разглядаюцца віды поэтычнай інаказальнасьці. Адвяргаючы звычайнае азначэньне тропай, як „пераносных выказаў, якія адвольна ўжываюцца з мэтай прыкрасы мовы“, Потэбня заяўляе, што ўсякі пераход думкі да но-

вага значэння зьяўляецца тропам, які мае сваёй асновай чыста психолёгічныя законы асоцыяцыі.

У III адзеле даецца азначэнне мітычнага мыслення і паказваецца на яго розніцу ад мыслення поэтычнага.

У „Записках по теории словесности“ закранаецца, апрача таго, яшчэ шэраг іншых пытанняў, як, напр., аб значэнні мастацкага твору для аўтара і для публікі, аб мэце ў мастацтве, аб натхненні, аб адносінах народнай поэзіі да поэзіі штучнай. Робячы ўражаньне меткасьцю і глыбынёю думкі, адказы Потэбні (напр., аб суб'ектыўнай і аб'ектыўнай каштоўнасьці мастацтва) разгортваюцца парою ў цэлыя, самастойныя дасьледзіны.

Але найвялікшае значэнне ў гісторыі сынтаксу і філэзофіі мовы мае доктарская дысэртацыя Потэбні „Из записок по русской грамматике“,— гэта каштоўны пэрл расійскай навукі, у якім разгарнулася ўся моц таленту Потэбні. У той час, як „Мысль и язык“ прадстаўляе, большай часткай, апрыорнае выкладаньне прынцыпаў заходняй навукі, філэзофскія і граматычныя прынцыпы ў „Записках по русской грамматике“ прадстаўляюць стройныя і дакладныя вывады, атрыманыя на падставе шматлікіх назіранняў над ўсімі мовамі бальтыцка-славянскай галіны.

Першы том „Записок по русской грамматике“, вышаўшы ў 1874 годзе, складаецца з I часткі— „Введения“ і II часткі— „Составные члены предложения и их замены в русском языке“.

Паўтарыўшы ў першых разьдзелах „Введения“ з некаторымі зьменамі і дадаткамі ўсё сказанае раней аб прыродзе слова і аб адносінах яго да думкі, Потэбня потым у III разьдзеле („Различные понятия о корне слова“) абвяргае погляд Курцыуса аб аб'ектыўным быцьці каранёў і палемізуе з панаваўшай у Заходняй навукі думкай М. Мюльера аб адцягненасьці першапачатковых каранёў.

У гэтай думцы ён бачыць адбітак бэкеравай тэорыі „кардынальных паняцьцяў“.

Але асабліва цікавы разьдзелы IV, V, VI і VII, у якіх вызначаецца сутнасьць граматычных формаў, сынтаксычных і этымолёгічных, і вырашаецца таксама пытаньне аб процесах утварэння і разбурэння граматычных формаў.

Ня спыняючыся падрабязна на поглядах Потэбні, я рэзюмую толькі іх галоўную думку: граматычная форма слова азначаецца яго ўжываньнем у сказе альбо, інакш гаворачы, этымолёгічная прырода слова азначаецца яго сынтаксычнай функцыяй.

Такім чынам, этымолёгія і сынтакс не зьяўляюцца рознымі галінамі мовазнаўства, якія вывучаюць у васобку, з аднаго боку, знадворныя формы і, з другога боку, іх зна-

чэньне, як лічыў Буслаеў. Этымолёгія і сынтакс адзначаюцца адна ад другое толькі, як розныя пункты погляду на адну і тую самую галіну зьяў.

У сувязі з прыведзеным азначэньнем граматычнай формы, Потэбня лічыць памылковым той погляд, што пэрыод утварэньня формаў у мове зьмяняецца пэрыодам іх разбурэньня. З зьнікненьнем знадворных азнак граматычная форма яшчэ ня зьнікае; яна прадаўжае жыць у значэньні, якое азначаецца месца слова ў сказе.

Потэбня дае таксама новыя азначэньні часткам мовы, адыходзячы ад таго, якая роля належыць слову ў сказе.

Сказ зьяўляецца таксама адыходным пунктам для гістарычнага разьвіцьця граматычнага пабудаваньня мовы; маюнак гэтага разьвіцьця Потэбня расчыняе ў II і III разьдзелах сваіх „Записок по русской грамматике“.

Галоўная думка ўсіх дасьледзін Потэбні—гэта думка аб зьменнасьці і рухавасьці граматычных формаў.

Гэта разьвіцьцё граматычнага пабудаваньня, як паказаў Потэбня складаецца ў пераходзе ад канкрэтнага зьліцьця да дыфэрэнцыяцыі асобных частак мовы. Сынтаксычныя вывады першай часткі можна формуляваць у наступных словах:

У сваім гістарычным разьвіцьці мова паступова пераходзіць ад складанага выказніка, галоўным чынам, у яго форме дзеяслоўнай прыметы, да простага, і адначасова з гэтай эвалюцыяй павялічаецца супроцьлежнасьць паміж імем і дзеясловам і падзяляюцца іх функцыі.

Дзеяслоўныя прыметы, больш блізкія па функцыі да дзеяслова, перайначваюцца ў асабовыя дзеясловы, дзеяслоўныя-ж прыметы, больш далёкія ад дзеяслова, робяцца іменьнямі.

Але ў першапачатковай катэгорыі імені не адрозьнівалася назоўнае ад прыметнага; гэтае адрозьніваньне наступіла ўжо пазьней. Гісторыі гэтага аддзяленьня імені прыметнага ад назоўнага і прысьвечана III частка „Записок“ Потэбні, складзеная з пасьмертных матэрыялаў і выданая пад рэдакцыяй Харціева ў 1899 годзе.

Закрываючы свой сьціслы агляд вучэньня Потэбні, на чым больш падрабязна мы спыняліся ў папярэдніх разьдзелах, мы бачым, што Потэбня даў нам ня мёртвую класьфікацыю граматычных формаў; ён моцным узмахам свайго гэнія нарысаваў маюнак гістарычнага разьвіцьця мовы, якое заўсёды выцякае толькі з унутранага жыцьця духу і абумоўліваецца яго законамі.

У супроцьлежнасьць спробам Буслаева, Потэбні ўдалося таксама давесці, што ўсякае ўтварэньне граматычнай формы зьяўляецца поэтычным тропам, мастацкім спосабам прадстаўленьня лэгічнага зьместу думкі.

Глыбынѣй і зьмеснасьцю свайго вучэньня, Потэбні ўдалося абудзіць сярод многіх расійскіх і заходніх вучоных зацікаўленасьць да вывучэньня сынтаксу і псыхолёгіі мовы і ўтварыць у Расіі цэлую школу пасьядоўцаў. На Захадзе многія палажэньні з вучэньня Потэбні прыняты Ягічам.

Першым па часу з вучняў Потэбні зьяўляецца рана памёршы і аплаканы самім Потэбняй А. В. Папоў, які ў сваёй працы „Синтаксические исследования. I. Именительный, звательный и винительный в связи с историей развития заложных значений и безличных оборотов в санскрите, зенде, греческом, латинском, немецком, литовском, латышском и славянском наречиях“ (Варонеж, 1881 г) імкнецца давесьці найбольшую старажытнасьць вінавальнага склону, які спачатку нёс і функцыі назоўнага склону. І толькі пазьней зьяўляецца назоўны склон, які пачынае абазначаць бліжэйшы прадмет у той час, як за вінавальным застаецца толькі роля абазначэньня больш аддаленых прадметаў.

У гэтым і некаторых іншых палажэньнях Папова сказаўся моцны ўплыў Курцыуса.

Але найбольш выдатным пасьядоўцам Потэбні і найлепшым популярызатарам яго вучэньня зьяўляецца акад. Д. Н. Аўсяніка-Кулікоўскі.

Ідучы па сьлядох свайго настаўніка, ён у шэрагу сваіх прац імкнуўся разьвіць далей і ўсебакова ўгрунтаваць думку Потэбні аб узмацненьні ў нашай мове выказнасьці за кошт субстантыўнасьці.

Аўсяніка-Кулікоўскі дапаўняе працы Потэбні тым, што ён выходзіць з галіны адных толькі славянскіх падмоў і пераносіць свае дасьледзіны на глебу інда-эўроп моў (гл. „Синтаксическ. наблюд.“ Ж. М. Н. П. за 1897, 98 і 99 г. г.).

Але галоўная адзнака прац Аўсяніка-Кулікоўскага ад прац Потэбні тая, што ён многія свае палажэньні абгрунтоўвае не на філёлёгічных, а на псыхолёгічных довадах. Такую перавагу псыхолёгізму мы бачым у азначэньні акту прэдыцыраваньня („Синтаксическия наблюдения“; „Психология мысли и чувства. Художественное творчество“, VI том твораў).

Азначаючы прэдыкатыўнасьць, як адзначальную рысу ня толькі граматычнага, але псыхолёгічнага і лёгічнага суджэньняў, Аўсяніка-Кулікоўскі ўтоесамлівае гэтым зусім справядліва прэдыцыраваньне з актама апэрцэпцыі.

Першым адзначальным момантам прэдыцыраваньня (як, наогул, процэсу апэрцэпцыі, дадамо мы) зьяўляецца ўступленьне зьместу прадстаўленьня ў сьветлы, фіксацыйны пункт сьвядомасьці.

Другая істотная рыса прэдыцыраваньня састаіць у яго валявым характары.

Праводзячы, з мэтай выясьненьня гэтага боку зьявы, паралель паміж прэдыцыраваньнем і атрыбуцыраваньнем

(„снег—бел“ і „белый снег“), Аўсяніка-Кулікоўскі адзначальнай рысай першага акту лічыць прысутнасьць у ім суб'ектыўнае самасьвядомасьці, вядомае валявое патугі, у той час, як самасьвядомасьць суб'екта ў атрыбуцыраваньні амаль зьведзена да нуля.

У сувязі з сказаным аб прэдуцыраваньні Аўсяніка-Кулікоўскі выясьняе таксама розьніцу паміж дзеяслоўнай прыметай у ролі прэдыкатыўнага атрыбуту і ў ролі прэдыкатыўнай апозыцыі.

Асобны досьлед Аўсяніка-Кулікоўскі прысьвяціў бясуб'ектным сказам. Гэтым пытаньнем займаўся да яго Потэбня і Міклошыч.

У супроцьлежнасьць Міклошычу, які клясыфікаваў безасабовыя сказы на падставе формальнага значэньня дзеяслова, які знаходзіцца ў іх, Аўсяніка-Кулікоўскі ў аснову сваёй клясыфікацыі кладзе розьніцу ў ступені бясуб'ектыўнасьці сказу і, адыходзячы з гэтага, усе бясуб'ектныя сказы падзяляе на абсалютна-бясуб'ектыўныя і адносна-бясуб'ектыўныя.

З агляду гістарычнага разьвіцьця бясуб'ектыўных сказаў Аўсяніка-Кулікоўскі робіць наступнае філэзофскае абгуленьне. Паказаўшы на разьвіцьцё бясуб'ектыўных выразаў у розных мовах, паказаўшы потым на тое, што з дапамогаю безасабовых зваротаў з *il* і *es* у францускай і нямецкай мовах можа быць выражаны амаль усякі асабовы сказ, Аўсяніка-Кулікоўскі выводзіць заключэньне, што разам з ростам бясуб'ектыўнасьці ў мове субстантыўнасьць паступова выпіхаецца прэдыкатыўнасьцю альбо дзеяслоўнасьцю.

Гэта зьнікненьне субстантыўнасьці ў безасабовых сказах Аўсяніка-Кулікоўскі ўдала ставіць у сувязь, як заўважае проф. Грунскі, з паступовым зьнікненьнем *medium'a*, „у якім сказвалася“ „аглядка на дзейніка“ і з зьяўленьнем на яго месца формаў пасыву, „низводзящего производителя признака в фиктивного действителя“ (Очерки по истор. разраб. синтакс. слов. яз., II, стар. 112).

Ідэі Потэбні знашлі адбітак у шэрагу прац іншых вучоных, напр., у „Начертании церковно-славянской грамматики“ Будзіловіча, які прыстасаваў да царкоўна-славянскай мовы прынцыпы вучэньня Потэбні.

Уплыў Потэбні таксама сказаўся ў працы Добіаша „Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка“ (Прага, 1897 г.).

Аб тым, як адбілася вучэньне Потэбні ў граматыках Пяшкоўскага і іншых формалістых, нам ужо даводзілася гаварыць ня раз.

Азнаёміўшыся з вучэньнем Потэбні і яго пасьядоўцаў, мы спынімся яшчэ на працах заходня-славянскіх вучоных

па сынтаксу (Міклошыча, Ягіча і Вондрака) і параўнаем іх вучэньне з вучэньнем расійскіх мовазнаўцаў.

У вадным годзе з I т. „Запис. по рус. грамматике“ Потэбні вышла ў сьвет праца Міклошыча „Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen“, якая, аднак, ня гледзячы на выстарчальную колькасьць прыведзенага Міклошычам фактычнага матэрыялу, запазычанага, галоўным чынам, з народнай поэзіі, значна ўступае працам Потэбні па каштоўнасьці вывадаў, якія прапаноўвае аўтар. Прычынай гэтага профэсар Грунскі правільна лічыць прыняты Міклошычам мэтод досьледу. Міклошычу азначэньні і вывучэньні частак мовы адыходзіць ня з сказу, у якім зараджаюцца ўсе граматычныя катэгорыі, як гэта робяць Потэбня і Ягіч; Міклошыч азначае часткі мовы незалежна ад іх ролі ў сказе, азначае толькі па іх знадворных азнаках, якія ім уласьцівы.

„Vergleichende Syntax“ складаецца з дзвюх частак: I частка „О знании частей речи“ і II ч. „О знании словесных форм,“ прысьвечанай зьмене гэтых частак мовы—пытаньню аб склонах і аб дзеяслоўных формах.

Адзначаючы розьніцу паміж назоўным і прыметным, Міклошыч паказвае, што розьніца паміж імі па значэньні складаецца ў тым, што першае абазначае насіцеля азнакі, а другое не абазначае насіцеля, розьніца-ж па форме складаецца, папершае, у розных суфіксах і, падругое, у тым, што назоўнае ня можа, падобна прыметнаму, зьмяняцца па родах і ступенях прыраўнаваньня.

У выкладаньні асобных склонаў проф. Грунскі паказвае на наступныя няправільнасьці.

Міклошыч, як і Вондрак у пазьнейшы час, вельмі сьмела лічыць зварот *accusativus cum infinitivo* ў славянскіх мовах запазычаньнем з клясычных моў. Пераважней, па думцы проф. Грунскага, тая асьцярожнасьць, з якой вырашае гэтае пытаньне Потэбня.

У родным склоне славянскіх моў Міклошыч бачыць спадчыну двух склонаў інда-эўроп. прамовы: старадаўняга *ablativus'a* і *genetivus'a*. Рознавіднасьцю род. склону ў славянскіх мовах зьяўляецца таксама *genetivus partitivus*.

У выкладаньні прыладнага склону Міклошычам дапушчана наступная памылка. Падобна Буслаеву, прэдыкатыўны прыладны Міклошыч лічыць больш старадаўнім зваротам, чым назоўны прэдыкатыўны. Няправільнасьць гэтай думкі была даведзена Потэбняй у II т. яго „Записок по рус. грам“.

Галоўнай працай Ягіча па сынтаксу зьяўляецца яго „Beiträge zur slavischen Syntax“ (Wien, 1899).

У сваім сынтаксе Ягіч адыходзіць з больш правільнага пункту погляду—з вывучэньня сказу; разыходзячыся з многімі няправільнымі вывадамі Міклошыча, Ягіч набліжаецца хутчэй да поглядаў Потэбні. Так, набліжаючыся да думкі

Потэбні, ён лічыць асноўным элементам сказу *verbum finitum*. У супроцьлежнасьць Міклошычу ён трымаецца тэй правільнай думкі, што ня толькі знадворным шляхам, г. зн. пры дапамозе далучэньня адпаведных суфіксаў, — прыметнае, лічэбнае і іншыя часткі мовы пераходзяць у назоўнае. Канечнай умовай субстантыраваньня гэтых частак мовы будзе іх зьяўленьне ў сказе ў ролі суб'екта.

У пытаньні аб склоне імяннай часткі выказьніка Ягіч таксама стаў на пункт погляду Потэбні і зусім правільна даводзіць думку аб большай старадаўнасьці назоўнага скло-ну прад прыладным у ролі імяннага прэдыкату.

У выкладаньні пытаньня аб прэдыкатыўнасьці дзеяслоўнае прыметы Ягіч таксама ідзе па сьлядох Потэбні (у разьдзеле „*Particip als Prädicat*“).

У пачатку цяперашняга сталаецца пытаньнямі сынтаксу заняўся Вондрак, які прысьвяціў сынтаксу значную частку II тому „*Vergleichende slavische Grammatik*“. Калі мы правядзем роўналежную паміж Вондракам і Міклошычам, мы пачнем, што Вондрак, падобна Міклошычу, не адыходзіць ад жывога, цэльнага сказу, а разглядае граматычныя формы незалежна ад яго, але многія няправільнасьці ў працы Міклошыча апраўдваюцца багацьцем прыведзенага матэрыялу, чаго мы ня можам, аднак, сказаць наконт сынтаксу Вондрака.

Але асабліва губляе праца Вондрака пры параўнаньні з працамі Потэбні. У Вондрака мы не знаходзім гістарычнага пункту погляду на мову, як у Потэбні; у выкладаньні Вондрака факты мовы ня жывуць, не разьвіваюцца, яны замораны пагубнай, высушаючай клясыфікацыяй або „граматычнай анатоміяй“, як выказваецца проф. Грунскі.

Апрача таго, проф. Грунскі зусім правільна адзначае „надзвычай павярхоўнае знаёмства Вондрака з працамі Потэбні“. З прычыны гэтага незнаёмства з літаратурай пытаньня Вондракам дапушчаны і іншыя памылкі, як, напр., у тлумачэньні ўжываньня роднага скло-ну.

Ён ня толькі прызнае, сьледам за Міклошычам, асобную катэгорыю родн. партытыўнага ў славянскіх мовах, але гэты від родн. скло-ну Вондрак лічыць нават асноўным яго значэньнем. Аднак, гэта катэгорыя, як давеў проф. Томсон, не зьяўляецца спрадвечнай у славянскіх мовах; яна ўвашла ў нашы граматыкі толькі пад уплывам лацінскае мовы. Некаторыя з артыкулаў проф. Томсона па гэтаму пытаньню вышлі яшчэ да зьяўленьня ў сьвет „Сравнительной грамматики“ Вондрака, і дзеля гэтага за дапушчаныя апошнім няправільнасьці ў тлумачэньні род. скло-ну нельга яго прасьціць.

Скажам яшчэ некалькі слоў аб монографіях па асобных пытаньнях сынтаксу, з якіх найбольш цікавымі зьяўляюцца артыкулы проф. А. І. Томсона, прысьвечаныя ўжываньню роднага-вінавальнага ў славянскіх мовах. У больш

раньніх працах „Винительный падеж прямого дополнения в отрицательных предложениях в рус. языке“ (Варшава, 1902) і „К синтаксису и семасиологии русского языка“ (Адэса, 1903 г.) проф. Томсон выясьняе сэмасыялёгічныя прычыны зьяўленьня роднага склону ў значэньні дапаўненьня, адкідаючы звычайную думку аб партытыўным пахаджэньні гэтага склону. Розьніца ва ўжываньні склонаў выклікана розьніцай у значэньні. Пры большай канкрэтнасьці, азначальнасьці дапаўненьня, мова ўжывае форму він. склону (не шей красны сарафан), пры вядомай-жа абстрактнасьці, неазначальнасьці—форму роднага склону (не нашел подходящей квари). У сувязі з гэтым Томсон абвяргае няправільны погляд на *genetivus partitivus* у славянскіх мовах. Большай часткай, родны партытыўны абазначае ня частку, а якраз служыць выяўленьнем неазначальнага, абстрактнага дапаўненьня. Пазьнейшыя працы проф. Томсона („Родит.—винит. пад. при названиях живых существ в славянских языках“, *Изв. отд. русск. яз. и слов. Р. Акад. Н.*, 1908, №№ 2, 3)—прысьвечаны ўжо пытаньню аб замене формы вінавальн. склону формай родн. склону ў асновах на—о мужчынскага роду. Галоўнай прычынай проф. Томсон лічыць супаданьне форм назоўн. і вінавальн. склон. адзіночнага ліку мужч. роду (Иван позвал Петра), што выклікала імкненьне дыфэрэнцыраваць дзейніка ад дапаўненьня.

Дасьледзіны проф. А. І. Томсона выклікалі прэрэчаньні Н. П. Некрасава, які, зьвяртаючыся да вучэньня аб *genetivus'e partitivus'e*, дапушчае прад назвамі матэрыяльных прадметаў пропуск слова *часть*, *кусок*, прад уласнымі-ж іменьнямі—пропуск слова *личность* (я знаю *личность* Петра). Але ўсе гэтыя вельмі нацягнутыя прэрэчаньні Некрасава ўдала адкінуты проф. Томсонам.

Утварыўшы сваімі лекцыямі па параўнальнай граматыцы інда-эўропэйскіх моў цэлую школу мовазнаўцаў у нас і заганіцай, вядомы акад. Фортунатаў сваю долю ўнёс і ў расійскую літаратуру па синтаксу сваім невялікім, але каштоўным артыкулам „О залогах русского глагола“ (*Изв. отд. р. яз. и сл. Р. Ак. Н. IV*, 1899, кн. 4-я) і мэтодычным артыкулам „О препод. грамат. русск. языка в сред. школе“ (*Русск. филол. Вестник*, 1905, № 2). Вельмі важныя яго азначэньні формы і сказу.

Аб працах профэсароў Багародзіцкага і Буддэ і акадэм. Шахматава—па синтаксу мы гаварылі ў адпаведных мясцох. I вып. яго „Синтаксиса русского языка“ Шахматава нядаўна выпушчаны Расійскай Акад. Навук. Нейкія погляды нябожчыка акадэмыка, якія, мусіць, выказаны ў 2-м яшчэ нявыдадзеным выпуску, мы цытавалі па артыкулу Бэрнштэйна.

Гэтым мы скончылі гістарычны агляд вывучэньня славянскага синтаксу. З гісторыяй разьвіцьця гэтай навукі нас

знаёміць не адзін раз цытаваная намі дысэртацыя проф. Грунскага „Очерки по истории разработки синтаксиса славян. языков“, I т., які прысьвечаны вучэньню Потэбні, II т.—агляду ўсіх прац іншых вучоных па гэтаму пытаньню. Зьяўляючыся ў сучасны момант амаль адзіным падручнікам пры вывучэньні гісторыі распрацоўкі сынтаксу, гэта кніга, аднак, ня можа прэтэндаваць на самастойнасьць дасьледзін, калі ня лічыць даданага да яе разгляду мовы Зографскага Е. Зьяўляючыся звычайным перакладам розных думак, перакладам, які не падлягае пэўнаму пляну, яна не дае якога-небудзь новага, крытычнага асьвятленьня выкладаных пытаньняў; аўтар яе абмяжоўваецца толькі заўвагамі аб тым, што ён згодзен ці ня згодзен з тэй ці іншай думкай, што трэба было-б разьмеркаваць матэрыял у такім-то парадку.

Шмат ведаў дае таксама грунтоўная праца акад. І. В. Ягіча „История славянской филологии“ (Энциклоп. славянск. филолог., вып. 1), па поваду якое яе рэцэнзэнт—акад. Сьпяранскі (Изв. отд. р. яз. и слов. Р. Ак. Н. т. XV, кн. 2-я, стар. 167—179) заўважыў, што „ў яго (Ягіча) асобе славянская філэлёгія атрымала свайго летапісца, у яго „Истории“—буйнае здарэньне ў сваёй гісторыі“.

Вылажэньне вучэньня Потэбні, Аўсяніка-Кулікоўскага, Буддэ, Багародзіцкага і інш., галоўным чынам, у прыстасаваньні да пытаньняў выкладаньня роднае мовы, знаходзім у кнізе І. П. Плотнікава „Методическая трилогия. 1-я ч. Психологическая школа в языкознании и методике русского языка“ (выд. 2-е, Курск, 1921).

Дадатковыя бібліографічныя паказаньні.

Апрача памянёных ужо прац па агульнаму мовазнаўству і яго розных аддзелах—Томсона, Багародзіцкага, Буддэ, Ушакова, Ол. Брока, Мэйе, і шмат інш., назаву яшчэ некалькі кніг больш агульнага популярнага характару. *Кульбакін* „Языкознание“ (у VII т. „Народной Энциклоп.“, Харкаў, 1911); *Кудраўскі* „Введение в языкознание“, 2, 1913 г.; *Паржанскі* „Элементы языковедения и истории русского языка“, М. 1910; Рыхтэр „Как мы говорим“; перак. з ням., 1913 г. *Sandfeld—Yensen* „Die Sprachwissenschaft“ (1915); перакл. на украінск. мову проф. *Тымчэнкам* (Языкознавство, Камянец на Поділлю, 1920); *Сьвянціцкі* „Основы науки про українську мову“ (Київ, 1917).

Заслугоўваюць яшчэ ўспамінаў сыціслы, але месцамі ўдалы „Основной курс общего языкознания“ (Птб., 1897) *А. Л. Пагодзіна* і „Опыт введения в изучение русского литературного языка письма“ (Варшава, 1911) *А. В. Міхайлава*.

З Ъ М Е С Т

Стар.

Прадмова да 3-га выдання.	3
Разьдзел I. Прырода слова і яго ўтварэньне ў чалавечай псыхіцы.	
Разьдзел II. Пахаджэньне і разьвіцьцё мовы	12
Унутраная сувязь паміж гукам і значэньнем	17
Разьдзел III. Гукі чалавечай мовы	23
Галосныя гукі	24
Зычныя гукі.	31
Разьдзел IV. Злучэньне гукаў	37
Склад	39
Націск	40
Пытаньне аб навучаньні грамаце і пісьму.	41
Разьдзел V. Гукавыя зьмены і іх прычыны	45
Разьдзел VI. Сэмасьолёгія	57
Мэтафора	60
Мэтонімія	62
Сынэкдоха	64
Сэмасьолёгія ў школе	70
Разьдзел VII. Граматыка	72
Аб выкладаньні граматыкі ў школе	81
Разьдзел VIII. Галоўныя прыцыпы граматычнага разьвіцьця	84
Новаўтварэньні па аналёгіі.	89
Разьдзел IX. Задачы параўнальнага мовазнаўства	93
Разьдзел X. Гістарычны агляд думак аб пахаджэньні і сутнасьці мовы	102
Разьдзел XI. Працы славянскіх вучоных па агульнаму мовазнаўству і сынтаксу	112
Дадатковыя бібліяграфічныя паказаньні	123

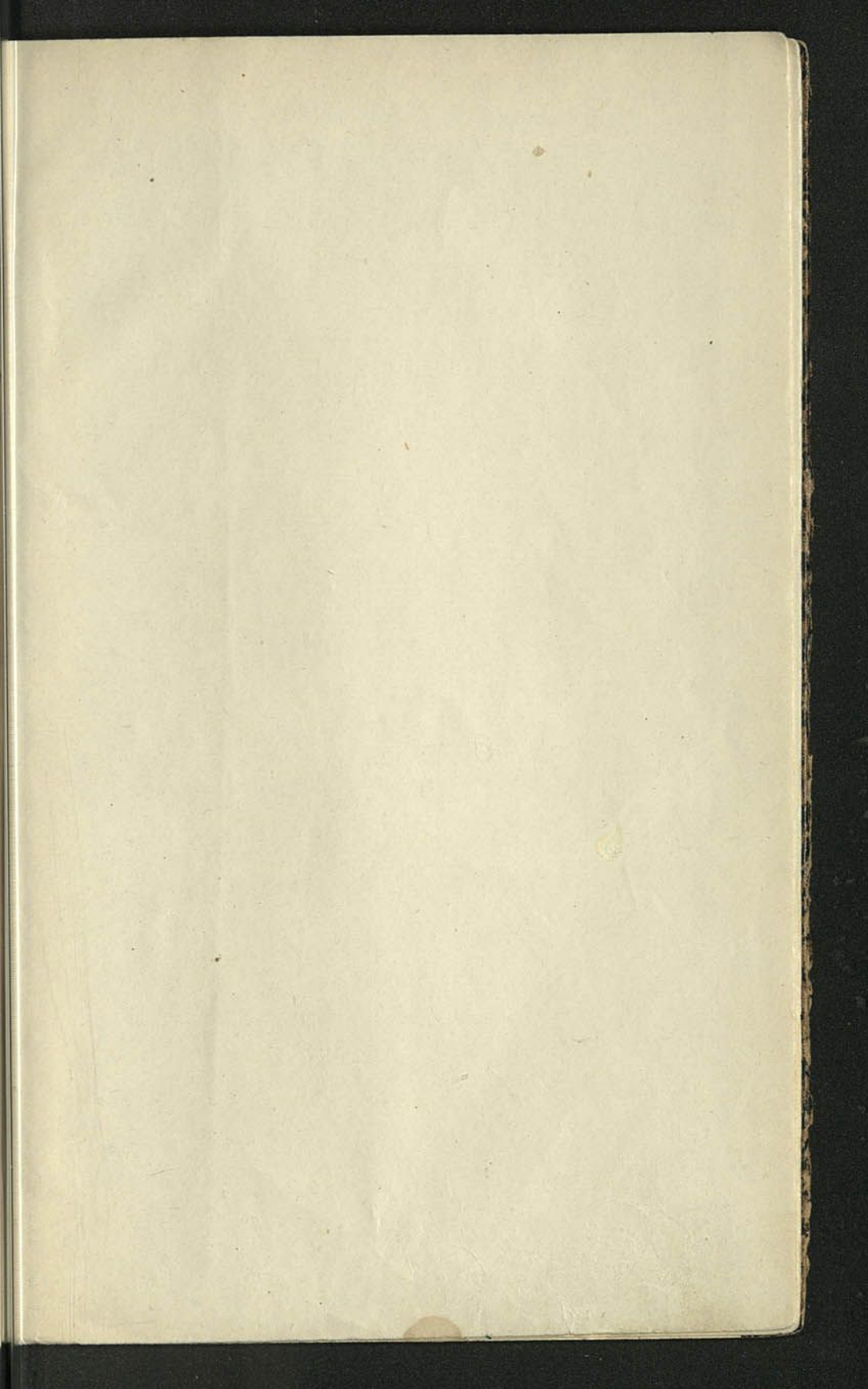
Заўважаныя памылкі друку.

Стар.	Р а д.	Надрукована	Павінна быць
12	20 зьв.	Velkerpsychologie	Völkerpsychologie
30	у табліцы, сяр. р., 2 клетка зьвер.	e	ə
89	27 зьв.	vōlk-o-d	vŷk-o-d
97	у табліцы	Іонійская	Іонійскі
108	24 зьв.	лічыць	робіць

П р а п у ш ч а н а.

94	16 зьв.	кельцкая
97	у табліцы	албанская (галіна)

Ад Выдавецтва. Разьдзелы VII—IX, а так-жа некаторыя дапаўнены ў некаторых іншых разьдзелах напісаны самым аўтарам.

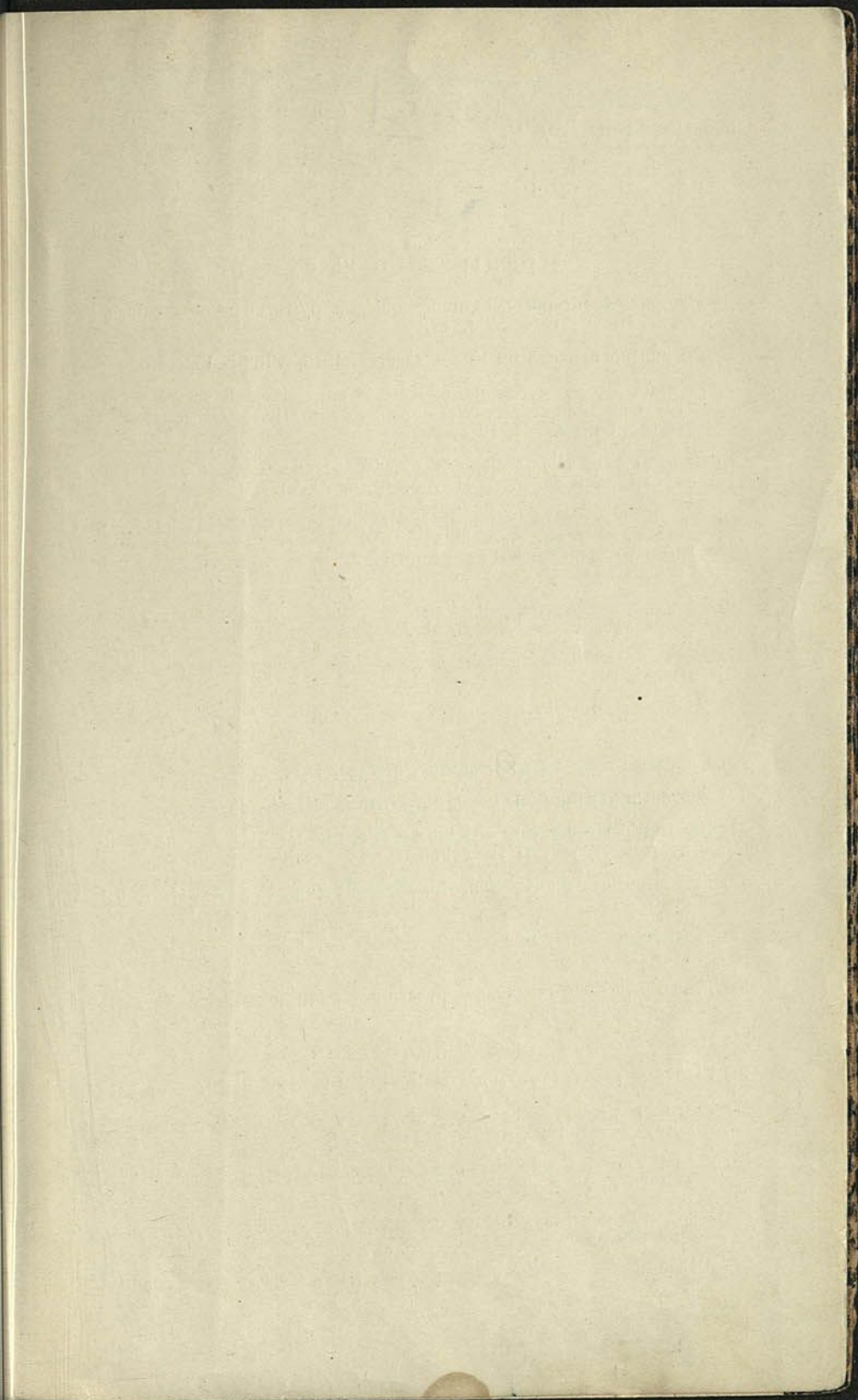
Содержание книги

Глава I	Введение	1	1
Глава II	История	10	10
Глава III	Теория	20	20
Глава IV	Практика	30	30
Глава V	Заключение	40	40

Приложение

Приложение I	Таблица	45	45
Приложение II	График	50	50

Издательство "Наука" Москва 1980 г.

Цана 1 р. 20^{к.}

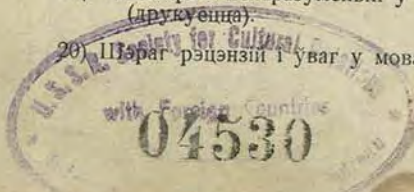
1954 г.

Бел. аддзел

1994 г.

Працы таго-ж аўтара.

- 1) Историко-культурныя взаимоотношения румын и южных славян, Русск. Фил. Вестн., 1916, № 4, ст.
- 2) Очерки по психологии языка. Одесса, 1918, VIII + 139 стар.
- 3) Краткий очерк публицистической и литературной деятельности Карла Гавличка Боровского, Учен. Зап. Высш. Шк. г. Одессы, отд. гуман.-обществ наук, т. I, 10 стар.
- 4) Взгляды акад. Шахматова на доисторические судьбы славянства, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н. т. XXIII, кн. 2, ст. 150—179.
- 5) К вопросу о месте написания Мариинского евангелия, гл. I—IV, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н. т. XXIII, кн. 2-я, ст. 109—149, працяг: Замечания о Мариинском евангелии, Изв. отд. р. яз. и сл. Р. А. Н. т. XXIX ст. 307—368.
- 6) Лингвистические заметки. Учен. Зап. В. Шк. г. Одессы, отд. гуман.-общ. наук, т. II, посвященн. Б. М. Ляпунову, ст. 13—26.
- 7) Мова й правопис у творах Сковороди, зборн. „Памяті Сковороди“ Одеса, 1923, 23 стар.
- 8) Коротка історія української мови ч. I. Вступ і звучня. Одеса, 1924, 60 стар.
- 9) Основные вопросы языкознания, Москва, 1924, 218 стар.
- 10) Записки з української мови, Slavia, Ročn. III, seš. 4, 5 стар.
- 11) Zur Geschichte der vorgeschichtlichen Periode der slavischen Phonetik, друкуються ў Arch. f. slav. Philol.
- 12) Українські етимології, Зап. Іст.—філол. відд. Укр. Ак. Н. т. VII—VII, ст. 67—73.
- 13) Взаємовідносини між українською та білоруською мовами, ibid. ст. 421—426.
- 14) Рецензія на „Граматыку беларускае мовы“ Я. Лёсіка, Польша за 1926 г. № 3, ст. 191—195.
- 15) Памяці Франка, Польша, № 4, ст. 145—148.
- 16) Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага, Польша, № 5, ст. 131—135.
- 17) Уваги до діеприкетників в українській мові, Вісн. Одеської Комісії краєзнавства, 1925, ч. 2-3, ст. 168—172.
- 18) Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини, Україна за 1926 г., № 4, ст. 40—45.
- 19) Некаторыя непаразуменні ў спрэчках аб рэформе беларускага правапісу (друкована).
- 20) Шэраг рецензій і уваг у мовазнаўчых і метадычных журналах.

+

B0000000262850

